

SOMMAIRE

Ára: 1300 Ft

<i>Szajbély, Mihály</i> : Introduction	413
<i>Rákai, Orsolya</i> : Histoire des médias parmis/après les sciences de culture	415
<i>Lipták, Dorottya</i> : Écrivons des histoires de médias, mais comment? Accès historiographique	431
<i>Tóth, Benedek</i> : Le 'Wochenplauderei', comme mode de parler	452
<i>Vörös, Boldizsár</i> : Falsification d'histoire, propagande, presse	472
CONTRIBUTIONS HISTORIQUES	
<i>Buzinkay, Géza</i> : Épitres d'auteur adressés au rédacteur des <i>Feuilles de Famille</i> , Ferenc Ney (1853–1855)	486
<i>Xantus, Boróka</i> : Lecteurs conscients	491
NÉCROLOGUES	
<i>Boka, László</i> : Elle était la bibliographie elle-meme – A la mémoire de Éva Lakatos (1931–2014)	495
REVUE	
Széchenyi, Ágnes: Respiration. Réponse 1946–1949, Budapest, Argumentum, 2009 (<i>Papp, István</i>)	499
Sipos, Balázs: Médias et démocratie en Hongrie, Budapest La lumière du jour, 2010 (<i>Takács, Róbert</i>)	501
Kulturtransfer in Kakanien, Zur Jókai-Rezeption in der deutschsprachigen Presse Ungarns (1867–1882) Hrsg. von Hedvig Ujvári, Nachwort von Gábor Gángó, Berlin, Weidler, 2011 (<i>Hansági, Ágnes</i>)	503
Asa Briggs–Peter Burke: L'histoire sociologique des médias. Depuis Gutenberg jusqu'au réseau informatique Budapest, Lumière du Jour, 2012 (<i>Trádler, Henrietta</i>)	507
Klestenitz, Tibor: Le mouvement de presse catholique en Hongrie (1896–1932). Budapest, Éditions Complex, Services Juridique et d'Affaires, 2013 (<i>Szénási, Zoltán</i>)	509
Lengyel, András: Les fabricants de lunettes de tous les jours. Études d'histoire de presse, Budapest, Éditions du Jour, 2013 (<i>Arany, Zsuzsanna</i>)	512

MAGYAR KÖNYVSZEMLE 2014. 4. SZÁM

MAGYAR
KÖNYV-
SZEMLEKÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATREVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

130. ÉVFOLYAM

2014

ARGUMENTUM KIADÓ

4

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BŐLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE
ÉS AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

CENTRE DE RECHERCHES EN SCIENCES
HUMAINE DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES
DE HONGRIE ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA
PRESSE

130. ÉVFOLYAM 2014. 4. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *társ szerkesztő*
TERBE ERIKA *szerkesztő*
BOKA LÁSZLÓ BUDA ATTILA
CSÁSZTVAY TÜNDE FARKAS GÁBOR FARKAS
MADAS EDIT NAGY LÁSZLÓ
ROZSONDAI MARIANNE P. VÁSÁRHELYI JUDIT

A sajtótörténeti számot szerkesztette
a Magyar Tudományos Akadémia Művelődéstörténeti Állandó Osztályközi Bizottság, Sajtótörténeti Munkabizottsága

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
<http://epa.oszk.hu/00000/00021> • mksz@oszk.hu

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, valamint e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: (+36-1) 303-3440; További információ: (+36-80) 444-444. Példányonként megvásárolható az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és az *Argumentum* Kiadóban (1085 Budapest, Mária u. 46.).

Előfizetési díj egy évre 5200 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlapon* rendelhetők meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

TARTALOM

<i>Szajbély Mihály</i> : Bevezető	413
<i>Rákai Orsolya</i> : Médiatörténet a kultúratudományok után/között	415
<i>Lipták Dorottya</i> : Írjunk médiatörténeteket, de hogyan? Historiográfiai megközelítés	431
<i>Tóth Benedek</i> : A <i>Wochenplauderei</i> mint beszéd mód	452
<i>Vörös Boldizsár</i> : Történelemhamisítás, propaganda, sajtó	472

KÖZLEMÉNYEK

<i>Buzinkay Géza</i> : Szerzői levelek a <i>Családi Lapok</i> szerkesztőjéhez, Ney Ferenchez, 1853–1855	486
<i>Xantus Boróka</i> : Öntudatos olvasók	491

NEKROLÓG

<i>Boka László</i> : Ő maga volt a bibliográfia – In memoriam Lakatos Éva (1931–2014)	495
---	-----

SZEMLE

Széchenyi Ágnes: Lélegzetvétel, Válasz 1946–1949, Budapest, Argumentum, 2009 (<i>Papp István</i>)	499
Sipos Balázs: Média és demokrácia Magyarországon, Budapest, Napvilág, 2010 (<i>Takács Róbert</i>)	501
Kulturtransfer in Kakanien, Zur Jókai-Rezeption in der deutschsprachigen Presse Ungarns (1867–1882), Hrsg. von Hedvig Ujvári, Nachwort von Gábor Gángó, Berlin, Weidler, 2011 (<i>Hansági Ágnes</i>)	503
Asa Briggs–Peter Burke, A média társadalomtörténete, Gutenberg-től az Internetig, Budapest, Napvilág, 2012 (<i>Trádler Henrietta</i>)	507
Kleisenitz Tibor, A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932), Budapest, Complex Kiadó Jogi és Üzleti Tartalomszolgáltató, 2013 (<i>Szénási Zoltán</i>)	509
Lengyel András, A mindennapok szemüveggéskészítői, Sajtótörténeti tanulmányok, Budapest, Nap Kiadó, 2013 (<i>Arany Zsuzsanna</i>)	512

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025–0171
A borítótér Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Láng András
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

Bevezető

A Magyar Könyvszemle 2014. évi 4. és 2015. évi 1. száma a sajtótörténeti kutatások körébe sorolható írásokat – tanulmányokat, forrásközléseket és recenziókat – tartalmaz. A diszciplína kutatásának aktuális hazai helyzete az utóbbi években többször vált reflexió tárgyává, de a róla szóló írások nem váltottak ki szélesebb körű szakmai érdeklődést. Talán azért nem, mert a felvetett tudományszervezési és elméleti-módszertani problémák megoldására egyéni szinten nehezen fogalmazható meg épkezláb javaslat. Az itt olvasható és a következő számban olvashatóvá váló, módszertanát és elméleti igényességét illetően egyaránt tarka anyag, melyet az MTA Művelődéstörténeti Osztályközi Állandó Bizottságának Sajtótörténeti Munkabizottsága állított össze, a tárgykör kutatásának aktuális hazai helyzetét és a diszciplína körüli, újabb keletű és korántsem csak magyar nyelvterületre korlátozódó bizonytalanságokat egyaránt kifejezi.

Jórészt magyar sajtóosság viszont a nemzetközi szinten egyre inkább médiatörténeti kontextusba átkerülő sajtótörténeti kutatások intézményi háttérének szinte teljes hiánya. Korábban, az 1960-as évektől az 1980-as évekig az ilyen irányú vizsgálódások számára bázist és központot biztosított az MTA Irodalomtudományi Intézete mint a készülő nagy akadémiai sajtótörténeti összefoglaló gazdája. A vállalkozás első, 1979-ben az Akadémiai Kiadónál megjelent kötetének (*A magyar sajtó története 1705–1848*) előszavában Szabolcsi Miklós úgy fogalmazott, hogy a sajtó „külön minőség”, nem egyszerűen része egy-egy nemzet irodalom- és politikatörténetének. Arra azonban, hogy ezt a sajátos minőséget milyen elméleti megfontolások nyomán, milyen módszertannal lehet vizsgálni és leírni, akkor nem született válasz. A megjelent kötetek jórészt irodalomtörténészek és történészek közül verbuválódott munkatársi gárdája a sajtótörténet anyagát kronológiaiag rendezve, a teljesség igényével igyekezett leírni. Nem véletlenül vált a vállalkozás éppen az 1985-ben megjelent második rész után (*A magyar sajtó története 1848–1892*) folytathatatlanná, azon a ponton, amikor a tömegsajtó korának beköszöntével az anyag leíró számbavétele egyszerűen megoldhatatlannak bizonyult.

A sorozat megrekedése tehát szorosan összefügg a sajtótörténeti kutatások elméleti és módszertani háttérének tisztázatlanságával. Az igazi problémát azonban mégsem a nagy összefoglaló töredékben maradása, hanem a kialakult helyzet okaival való szembenézés hiánya jelentette. Az Irodalomtudományi Intézet elvileg alkalmas kereteket biztosíthatott volna a kudarc eredőinek feltárására és egy új szemléletű, a médiatörténet irányába tájékozódó, korszerű sajtótörténet elméleti

alapjainak és módszertani háttérének kimunkálására. Ehelyett azonban a rendszerváltás táján a csendes agónia jelei mutatkoztak, majd a sajtótörténet végképp eltűnt az Intézet kutatási palettájáról. Bizonyos szempontból persze érthető is ez: a sajtótörténet nem irodalomtörténet. Mégis ez vezetett oda, hogy az ilyen irányú vizsgálódásoknak ma már hiányoznak az intézményes keretei. Az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport mindössze három tagból álló, 19. századi Könyv- és Sajtótörténeti Műhelye, amely ma egyedül folytat szervezett formában magas színvonalú sajtó- és könyvtörténeti tárgyú, levél- és kéziratári forrásfeltáró tevékenységet, önmagában nyilván nem pótolhatja e hiányt. Már csak azért sem, mert az elengedhetetlenül szükséges 19. századi alap kutatások mellett irreális volna elvárni tőlük a 20. század sokszorosan nagyobb, elektronikus médiumokra is kiterjedő anyagának feltárását, valamint mindeme anyag elméletileg reflektált rendszerezését. Hasonló a helyzet az egyetemeken is: a kommunikáció szakos képzések gazdái általában kicsiny, sok esetben a megszűnés határán egyensúlyozó tanszékek, ahol a csekély számú munkatársi gárdából legfeljebb egy oktató foglalkozik a médiatörténet témájával. Arra pedig, hogy közös kutatócsoportot hozzanak létre, semmilyen forrás nem áll rendelkezésre, s pillanatnyi veszélyeztetett helyzetükben egyébként is inkább a túlélés kérdései foglalkoztatják őket.

A sajtótörténeti kutatómunka így mára leginkább személyes érdeklődés függvényévé vált. Nincsen olyan központ, amely sürgetni lenne képes az elméleti és módszertani problémáknak a külföldi médiatörténeti kutatások tanulságait is hasznosító reflektálását, és egy olyan elméleti bázis kialakítását, melynek nyomán kijelölhetővé válhatnának a korszerű kutatási irányok. Leginkább talán az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontjában 2012 folyamán létrejött Médiatudományi Kutatócsoport változtathatna ezen a helyzeten. A megfogalmazás bizonytalanságát a kutatócsoport helyzetének és tevékenységének bizonytalansága magyarázza. Életre hívása mögött ugyanis nem akadémián belüli megfontolások, még kevésbé akadémia által biztosított anyagi források álltak, hanem a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság (Médiatanács) irányából érkező megkeresés és – bizonytalan időre szóló – anyagi támogatás. A Sajtótörténeti Munkabizottság mint a Magyar Tudományos Akadémiai tanácsadó szerve, kíváncsún tartja e bizonytalan állapot megszüntetését, a kutatócsoport mögé akadémiai finanszírozás rendelkezését, munkatársi állományának akadémiai státuszokkal való megerősítését, a médiaelmélet mellett a médiatörténeti irány fontosságának felismerését, kutatása személyi feltételeinek biztosítását. A Magyar Könyvszemle két, sajtótörténeti írásokat közlő száma nyilvánvalóvá teszi, hogy szervezeti és anyagi háttér hiányában is folynak Magyarországon médiatörténeti kutatások. Van tehát mire és van kikre építeni, ha a tudománypolitika végre rászánja magát az intézményi háttér létrehozására. A 21. századi, egyre inkább mediatizálódó társadalom, melynek médiumai már sokkal inkább *teremtik*, mintsem *közvetítik* a valóságot, és látják el hamis bizonyossággal a hétköznapi médiafogyasztót, egyre sürgetőbbé teszik a *Hogyan jutottunk ide?* kérdésének tudományos igényű felvetését, a szervezett médiatörténeti kutatások megindítását.

Szajbély Mihály

a Sajtótörténeti Munkabizottság elnöke

RÁKAI ORSOLYA

Médiatörténet a kultúratudományok után/között

Az ezredforduló óta több alkalommal szólaltak meg a hazai médiatörténeti kutatás képviselői, válaszokat keresve arra a kérdésre, hogyan folytatható, vagy inkább hogyan lenne szerencsés folytatni a médiatörténeti kutatásokat mindama társadalmi, technikai, politikai és diszciplináris változások után, melyek átalakították az ezredforduló előtti évtizedekben Magyarországon még szinte kizárólag a sajtótörténetre koncentrááló tudományos diskurzust. A kétezres évektől kezdve emellett több olyan, arról tanúskodó tanulmány is napvilágot látott, hogy a magyarra többféleképpen fordított cultural studies, illetve az úgynevezett 'cultural turn' szerepét a hazai kutatók (szintén) vízválasztó jelentőségűnek látják a médiatudomány szempontjából is.¹ A médiumok története iránt érdeklődő, eredetileg különféle szilárdabb kontúrokkal bíró diszciplinák (például történettudomány, irodalomtudomány, szociológia, politikatudomány) felől érkező kutatók pedig hirtelen olyan terepen találták magukat, ahol minden mozog: nemcsak a tárgy, de a fogalmak, a kontextusok, és maguk a diszciplináris határok is. Míg a sajtótörténet vizsgálata során az a csalóka látszat keletkezhetett, hogy jól behatárolható, definiálható korpussszal van dolgunk, melynek vizsgálata viszonylag problémamentesen illeszkedik a humán-, illetve társadalomtudományok hagyományos taxonómiájába, a médiatörténet mint tárgy ezt az illúziót nagyon gyorsan szétfoszlatja. Nemcsak a médiumok (s ebből következően a lehetséges értelmező eljárások) sokfélesége okozza ezt, hanem az is, hogy a tömegmédia elektronikus forradalma egyszerre mind mélyreható társadalmi változásokkal is együtt járt, rávilágítva a társadalmi nyilvánosság működésének megváltozott, avagy korábban csak rejtve maradó sajátosságaira is. Ehhez járult a kutatás hagyományos diszciplináris kereteinek

¹ Néhány példa: BELINSZKI Eszter, *A kritikai kultúrakutatás a médiaelemzés gyakorlatában = Médiakutató*, 2000 ősz; SZÉCHENYI Ágnes, *A huszadik század hiányzó sajtótörténete – adósságlista és javaslat = Magyar Tudomány*, 2004, 1150–1163.; SZAJBÉLY Mihály, *A médiatörténet és sajtótörténet viszonyáról = Médiakutató*, 2005 tavasz, 1–7.; GYÁNI Gábor, *Sajtótörténet a társadalomtörténész szempontjából = Médiakutató*, 2006 tavasz; BAJOMI LÁZÁR Péter, *Média és társadalom*, Budapest, PrintX Budavár Kiadó, 2006 (Antenna könyvek) (2., bővített kiadás 2008.); CSÁSZI Lajos, *Médiakutatás a kulturális fordulat után = Médiakutató*, 2008 ősz; SIPOS Balázs, *Bevezetés. Politika-, társadalom- és médiatörténet-írás*, = *Uő, Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban*, Budapest, Argumentum, 2011, 11–40.

fellazulása, a roppant változatos inter-, pluri-, transz-, illetve posztdisziplináris témák és eljárások egyre gyakoribbá válása.

E hatalmas változások valószínűleg nagyban hozzájárultak ahhoz (a hazai tudományos élet prózai, elkésztő, kritikus forrás- és egyre inkább emberhiányán túlmenően), hogy a szisztematikus sajtótörténeti kutatások megrekedését mindaddig nem követték látványosan és zökkenőmentesen az általánosabb médiatörténeti perspektívát érvényesítő vizsgálatok.

Diszciplináris dilemmák

Talán legtovább a klasszikus történettudományban maradt meg (legalább névleg) az a 19. századi egyetemi eredetű rendszer, amely szigorú hierarchiába rendezi a különféle tudományterületeket: vannak fődiszciplínák és segédtudományok, melyek célja és értelme az előbbieik számára adatokat, forrásokat, netán módszereket előkészíteni és kidolgozni. Mindez persze nemcsak idejétmúlt volta vagy amiatt problematikus, mert mára már nehezen indokolható presztízskülönbséget feltételez kutatási területek között, hanem sokkal inkább azért, mert a témákat és a módszereket is egy zárt teleologikus rendszerben helyezi el. A hazai sajtótörténet-írásban visszatérő panasz, hogy a sajtótörténet kutatása sokáig segédtudományi státuszban folyt – részben a történettudomány, kisebb részben az irodalomtudomány, sőt, sokszor olyan területek alá rendelve, melyek maguk is inkább segédtudománynak számítottak, mint például a művelődéstörténet.

A segédtudományi jellegtől való szabadulás és a sajtótörténetből médiatörténetté szélesedő diszciplína (ön)definíciós kísérlete sokszor a korábbi, „eredeti” tudományterülettel való kapcsolat újraértelmezése révén történik. Gyáni Gábor például egy 2006-os írásában a társadalomtörténet-írás felől tesz javaslatokat a sajtótörténeti kutatások megújítására, kiemelve, hogy mindeddig nemigen volt jellemző a társadalomtörténeti nézőpont, „a nyomtatott sajtó múltját ugyanis rendszerint a politika- és az irodalomtörténet-írás kereteibe volt szokás illeszteni”.² Ez volt jellemző az akadémiai sajtótörténet megjelent két kötetére is – és épp ez bizonyult nehezen folytathatónak, amikor a 20. század vizsgálata került sorra, ahol már távolról sem csak nyomtatott médiáról volt, illetve lett volna szó. Gyáni felidézi, hogy a társadalomtörténeti perspektíva egyébként sem példa nélküli a médiatörténeti kutatásokban (elég Asa Briggs és Peter Burke széles körben ismert munkájára³ gondolni), idehaza ráadásul e területen az alapkutatások is nagyrészt hiányoznak. A társadalomtörténeti perspektíva mindazonáltal azt is jelenti, hogy a szó szoros értelmében véve nem valamiféle immanens sajtó- vagy médiatörténeti kutatást végzünk így (sem), hanem valóban a társadalom történe-

² GYÁNI Gábor, *Sajtótörténet a társadalomtörténetész szempontjából* = *Médiakutató*, 2006 tavasz. http://www.mediakutato.hu/cikk/2005_01_tavasz/05_mediatortenet

³ BRIGGS, Asa, BURKE, Peter, *A média társadalomtörténete, Gutenbergről az internetig*, Budapest, Napvilág Kiadó, Budapest, 2004. (2., bővített kiadás 2012.)

téneek más, hagyományosabb módon nehezen megragadható aspektusairól alkotunk képet.

A történeti kutatásoknak sokáig reflektálatlanul alapszálát adó politikatörténet számára szintén érdekes nézőpontot biztosíthat a média diakrón vizsgálata. A politika-, a társadalom- és a médiatörténet-írás kapcsolatainak kérdését felvető Sipos Balázs ugyanakkor átfogó képet ad a történeti érdeklődésű tudományterületek dinamikájáról is, jól érzékelhetővé téve, hogy immár minimum kétoldalú egy ilyen kutatás: egyidejűleg határozza meg a média- és a politikatörténeti leírást.⁴ Nehéz eldönteni, hogy inter- vagy transzdiszciplinaritásról beszélünk-e ebben az esetben, mindenesetre tény, hogy nemcsak a kérdésfelvetések és az alkalmazott módszerek, de immár az így létrejövő tudás sem sorolható egyértelműen egyetlen hagyományos, homogénnek (vagyis az egyéb tudományterületektől jól elkülönülőnek) tekintett diszciplinához sem. Innen nézve nem tűnik túl termékenynek (bár kétségtelenül létező és a tudományos mező hatalmi viszonyai, önreprodukciója szempontjából informatív) az a Sipos által is felidézett vita, melyben egyes témák mintegy meghatározott tudományterületek sajátjai, „birtokai”. Az inter- vagy transzdiszciplináris kutatás épp ezt a szemléletmódot változtatja meg radikálisan: eszerint ugyanis nincsenek eleve bizonyos diszciplinákhoz sorolódó témák. A különféle tudományok inkább megközelítésmódok, leírások az adott jelenségekről, melyeket épp e leírások alkotnak meg jelenségként, illetve témaként – s melyek épp ezért fognak egymástól az alkalmazott megközelítés fényében különbözni. A tudományos kutatás effajta felfogásában értelmezhetetlen, hogy bizonyos témákkal kapcsolatban bizonyos megközelítésmódok irrelevánsak volnának. Például hogy az irodalmat ne volna jogosult és gyümölcsöző a médiatudomány, a politikatörténet vagy a társadalomtörténet felől vizsgálni. Ugyancsak értelmezhetetlen az is, hogy e megközelítésmódok „elvennének” az adott területtől bármit is, s ne „adnának” semmit, ne biztosítanának új, hasznos perspektívákat és hipotéziseket az „illegitim” módon megközelített diszciplína számára, illetve lerombolva a diszciplináris határokat valamiféle új „szupertudományt” hoznának létre egyikükből (ebben az esetben például a médiatudományból).

Sipos több helyen hangsúlyozza ezzel összefüggésben azt is, hogy a média történetét egy jól körülhatárolható módon értelmezi: az észlelés (közvetítés) technicizálódástörténetének tekinti.⁵ Ezzel a Gyáni által említett Asa Briggs–Peter Burke szerzőpáros javaslatával szemben egy másik nagy hatású médiatörténeti leíráshoz, Frédéric Barbier és Catherine Bertho Lavenir munkájának felfogásához kerül közelebb, akiket egyébként idéz is ebből a szempontból. Ugyanezt a kiindulópontot javasolja a médiatörténet-írás számára Szajbély Mihály is,⁶ hozzátéve, hogy az észlelés technikatörténeteként felfogott médiatörténet (ami lé-

⁴ SIPOS Balázs, *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban, Politika- és társadalomtörténeti vázlat*, Budapest, Argumentum, 2011, 11–40.

⁵ SIPOS 2011, i. m. 37.

⁶ SZAJBÉLY Mihály, *A médiatörténet és a sajtótörténet viszonyáról = Médiakutató*, 2005 tavasz. http://www.mediakutato.hu/cikk/2005_01_tavasz/05_mediatortenet

nyegében a Barbier–Bertho Lavenir-kötet szervezőelve) „voltaképpen nem más, mint az észlelésformák elkülönülésének története; a sajtó kialakulása, majd a sajtótípusok elkülönülése pedig ennek az észleléstörténetnek a része” (ami viszont már a rendszerelméleti tanulságok hasznosítását jelzi). Az utóbbi szál továbbgondolásának szándékát mutatja, hogy Szajbély a szorosabb értelemben vett sajtótörténet újragondolásához is olyan mintát idéz (egy 1999-es német médiatörténeti munka formájában), amely összeegyeztethető a rendszerelméletnek a társadalom evolúciójáról alkotott modelljével. Így az észlelésformák elkülönülése egyszerűen funkciók elkülönülését is jelenti a médiumok történetében, s e funkciók figyelemmel kísérése nagyban segítheti a produktív kutatásokat lehetővé tevő értelmes szelekciót a médiatörténet parttalannak és végtelennek látszó lehetséges forrás- és adattengerében.

Ez utóbbi koncepció jó példája lehet annak, milyen (látszólag) apró szemléletbeli módosítások elegendők ahhoz, hogy egyrészt a hagyományos, szilárd diszciplináris keretek mobilizálhatók legyenek, másrészt a sajtó-, illetve médiatörténet a társadalom átalakulásaival való szoros kölcsönhatásaiban legyen vizsgálható anélkül, hogy elveszítenénk a kutatások egy idejű média- és társadalomtörténeti relevanciáját. Úgy tűnik, hogy az úgynevezett ’cultural turn’ után nem is igen tehetünk mást, mint hogy ilyen szimultán transzdiszciplináris kutatásokat végzünk, legalábbis a mind Szajbély, mind Sipos által felidézett Reinhold Viehoff provokatív című tanulmánya⁷ szerint.

Viehoff tulajdonképpen nem tesz mást, mint összefoglalja azokat a változásokat, amelyek lassan, fokozatosan eltávolították az irodalomtudományt a szövegközpontú elméletektől. (Természetesen ettől a szövegközpontú elméletek lehetséges relevanciája sem szűnt meg, ám ezektől ellépve új irodalomfelfogások és új értelmezői eljárások is születtek.) Talán nem felesleges ezt az összefoglalást röviden felidézni, mivel szigorúan csak a német irodalomtudományos fejlődést összefoglalva jut el a médiatudomány cselekvésalapú, kontextuális, sok szempontból az angolszász kritikai kultúrakutatásra emlékeztető, de azzal mindenesetre összeegyeztethető átfogó koncepciójáig. (Természetesen felidézhetnénk a kritikai kultúrakutatáson túl a történettudomány, mindenekelőtt a new cultural history felől ebbe az irányba vezető utakat is, hiszen a 80-as évek végétől itt is születtek hasonló elképzelések, s a társadalmi gyakorlatok, kommunikatív praxisok jelentőségét, illetve a hiedelmek, elvárások és közösségi értékpreferenciák értelmezést befolyásoló szerepét a történeti kutatás terén egyre fontosabbnak látták, s úgy gondolták, hogy mindez a kutatás módszereit, jellegét alapvetően változtatja meg.)

Viehoff végigköveti, hogy lényegében már az 1970-es évektől megjelenik a lehetőség, illetve az igény a német irodalomtudományban az irodalmi kommunikáció mediális összefüggéseinek vizsgálatára. Már a Trivialliteraturforschung,

⁷ VIEHOFF, Reinhold, *Von der Literaturwissenschaft zur Medienwissenschaft – und kein Weg zurück = Literaturwissenschaft: intermedial, interdisziplinär*, Hg. von Herbert Foltinek, Christoph Leitgeb, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2002, 67–97. (Sprachkunst, Beiträge zur Literaturwissenschaft)

de különösen az elvileg interakciókban gondolkodó recepcióesztétika ebbe az irányba hatott, az audiovizuális médiumok előretörésének tapasztalata pedig egyre inkább elengedhetlenné tette, hogy az irodalomtudós ezzel a kérdéssel is foglalkozzon, hiszen e megváltozott mediális környezet nagymértékben befolyásolja a könyvirodalom befogadásának és létrehozásának folyamatait is. Az úgynevezett 'cultural turn' a 80-as, 90-es években már csak emiatt is jól előkészített közegbe érkezett. Emellett az irodalom mint cselekvésrendszer gondolata volt a centruma a hermeneutika olyan átformálási kísérleteinek is, mint az empirikus vagy a konstruktivista irodalomtudomány a 80-as években. Ezek az elméletek mindenekelőtt azt hangsúlyozták, hogy irodalmi (vagy bármiféle) jelentés nem képzelhető el megfelelő értelemkonstituáló cselekvések nélkül, megnyitva ezzel az utat az irodalom társadalmi létezésének radikálisan új felfogásai előtt. A cselekvéseméleten alapuló irodalomtudománynak emellett radikális, programszerű elvárásai is voltak: a kutatás vonatkozzon „társadalmilag releváns” kérdésekre, maga a kutatási folyamat legyen explicit, érvelése pedig nyilvánosan kritizálható. A NIKOL-csoport (**N**icht-**k**onservative **L**iteraturwissenschaft) 1986-os kötete egyenesen 'alkalmazott irodalomtudomány' címmel jelent meg, nem kis felzúdulást keltve az irodalom hagyományosabb, szövegalapú és esztétikához kötött felfogásának hívei körében.

Bár a NIKOL tudományosságra törekvő, helyenként egyenletekkel tarkított szövegeit olvasva látszólag semmiféle kapcsolatot nem találunk az inkább kulturális antropológiai esettanulmányokra emlékeztető angol cultural studieshoz, valójában épp a cselekvésjelleg és ezzel összefüggésben a konszenzualitást, társadalmiságot hangsúlyozó konstruktivizmus az, amely mégiscsak kapcsolatot teremt a két irányzat között. A NIKOL központi figurája, Siegfried J. Schmidt 1984-ben megjelent, *Vom Text zum Literatursystem* című könyvében egyenesen úgy fogalmazott, hogy az irodalom rendszere egy olyan cselekvési terület, mely médiumok és mediális cselekvések által határozódik meg, s rendszerként egy fölérendelt kultúrával való összefüggésében írható le legjobban. A 80-as évek elején jelent meg Jürgen Habermas könyve is a kommunikatív cselekvés elméletéről, s általában elmondható, hogy (különböző okokból ugyan, de) háttérbe szorultak az individuális cselekvést középpontba állító tudományos elképzelések, és nagyobb teret nyertek a társadalomtudományos koncepciók (például épp Habermas, Talcott Parsons és Niklas Luhmann elméletei), illetve ezek adaptációi. Mindennek eredményeként némileg kiszorult a fókuszról az esztétikai–irodalmi kommunikáció (a konkrét műalkotások) vizsgálata, és nagyobb hangsúlyt kapott, hogy az individuális társadalmi cselekedeteket és a kommunikációt, illetve a kommunikációt és a társadalmat kölcsönösen egymástól függő és egymást befolyásoló hatásösszefüggésként írták le. Az irodalomtudományos kutatás tehát következetesen (néhány esetben kifejezetten radikálisan) elmozdult a szöveg-tárgy ontologizáló felfogásától, s azokkal a kontextusokkal kezdett foglalkozni, amelyekben a szövegek irodalomként határozódnak meg, illetve amelyekben ilyenekként foglalkoznak velük. (Zárójelben megjegyezhetjük, hogy ez a tanulság vezette az irodalomtörténeti kutatásokat többek közt a kánon fogalmának és

alakulásának vizsgálatához, amely például a magyar tudományos térben nagyon érdekesen került kapcsolatba a francia posztstrukturalizmus elméleteivel, az irodalomtörténeti, pontosabban kritikátörténeti vizsgálódások elméletileg is nagyon sokszínű felfutását eredményezve a 90-es években.)

A médium már Schmidt által is kiemelt fogalma segítségével pedig az átfogóbb összefüggések (vagyis a kultúra) ugyanúgy beépülhetek a kommunikáció- és médiatudományos érvrendszerbe, ahogyan korábban az irodalom is. Viehoff talán vitatható végkövetkeztetése mindennek alapján az, hogy a médiatudomány tulajdonképpen az irodalomtudományból jött létre annak a krízisfolyamatnak az eredményeként, amelynek során megjelent a cselekvéseméleti alapozású funkcionális szövegfogalom, valamint a szubjektum és objektum tudományos kutatáson belüli módszertani elkülönülése. Ez az elkülönülés tette véleménye szerint szükségessé a médium integratív fogalmának bevezetését, mely lehetővé teszi a paraszociális (médium)interakciók és -produkciók körülményei közt létrejövő esztétikai cselekvések koherens elméletének megfogalmazását. E tanulság alapján véli úgy, hogy a címben foglalt egyirányúság indokolt, mivel az így felfogott médiatudomány képes releváns kérdéseket biztosítani az irodalomtudomány klasszikus, (filozófiai) hermeneutikai paradigmája számára, fordítva viszont ez nem igaz.

E tanulmánynak pillanatnyilag nem feladata Viehoff irodalomtudományra vonatkozó következtetéseinek vizsgálata vagy bírálata. Érdekesebb lehet viszont mostani szempontunkból azoknak a tanulságoknak kiemelése, melyek e nem technikátörténeti eredetű médiumfogalmat létrehívták és jellemzik. Az individuum helyett a cselekvést középpontba állító vizsgálat, az ezzel összefüggő (radikális) konstruktivizmus, a kultúra mint rendszer (cselekvésrendszer), az értelmezés mint kommunikációs aktus, a szinkronicitás (tekintve, hogy a konstruktivizmus sosem beszél „reális” múltról, csak aktuálisan létrehozott múltképekről, leírásokról) olyan elméleti tételek, amelyek a médiakutatás történeti aspektusa szempontjából is érdekesek lehetnek. Mielőtt azonban ezt a szálát továbbvinném, szeretnék egy rövid kitérőt tenni a cultural studies, avagy kritikai kultúrakutatás hazai médiatudományos recepciója felé.

Narratívák és a cultural studies, avagy a médiatörténet kilenc életéről

Azonos-e vajon a médiatörténeti kutatás a médiatörténet-írással? A kérdés valószínűleg nem jó, hiszen nemigen válaszolhatunk rá másként, mint úgy, hogy néha igen, néha nem. Talán inkább úgy kellene feltenni, hogy *minek* a leírása a médiatörténet-írás, ehhez viszont médiatörténeti narratívákat kellene szemügyre venni. Pontosan ezt teszi James Curran,⁸ amikor nem kevesebb, mint kilenc médiatörténeti elbeszélés lehetőségét mutatja be (bár az olvasóban óhatatlanul motoszkálni kezd a kérdés, hogy miért épp kilenc, s valóban le lehet-e ilyen egyértelműen határolni a lehetséges narratívák számát).

⁸ CURRAN, James, *Media and Power*, London, New York, Routledge, 2006.

Mind a kilenc narratíva értelmezési séma: egy „külső”, másik elbeszélésben helyezi el a médiatörténetet. Curran olyan történeteket sorol fel itt, mint a társadalom demokratizálódásának elbeszélése, a női emancipáció elbeszélése, a hatalommal való konfrontációban zajló individualizálódás libertariánus elbeszélése, a nemzetépítés elbeszélése, az alsóbb néprétegek kulturális önérvényesítésének elbeszélése, vagy a média mint az elit hatalommegtartó manipulációja-típusú elbeszélés. Az általa hetedikként tárgyalt elbeszélést tekintené legjobbnak: ez a médiatörténet társadalomtörténetbe való integrációja lenne. Sipos Balázs, aki szintén végigtekinti Curran osztályozását, utal rá, hogy ez a felosztás nem problémamentes, hiszen tisztázatlan marad többek közt, hogy mi is a társadalom e koncepcióban, illetve hogy miféle kritériumok alapján mondhatja Curran, hogy ez a bizonyos hetedik javaslat valóban jobb lenne az előző hatnál.⁹ A kérdések és észrevételek sorát azonban folytathatjuk: egyfelől szemmel látható, hogy az első hat javaslat is a társadalomtörténetbe integrálja a médiatörténetet, másfelől az is feltűnő, hogy valamilyen formában minden itt említett narratíva összefügg, része lévén egy közös grand récit-nek, nevezetesen a modernizáció nagyelbeszélésének: a társadalmi modernizáció egy-egy aspektusát emelik ki, melyek azonban egymással szoros összefüggésben állnak.

Curran megemlíti még két további elbeszéléstípust, melyeket jóval népszerűbbnek érzel a „hagyományos médiatörténet-írásként” aposztrofált első hatnál: egyik a technológiai determinizmuson alapuló elbeszélés, a másik pedig a modernből a posztmodernbe vezető átmenet elbeszélése (ezt Baudrillard-hoz köti).

Kérdés azonban, hogy például Baudrillard esetében valóban történetmondás zajlik-e, pontosabban teloszként van-e jelen e narratívára emlékeztető sémában a 'posztmodern' (bármit jelentsen is aktuálisan ez), vagy egy változássorozat megragadásának kísérletéről van szó a jelen állapot megértése (ha úgy tetszik, a hermeneutikai önmegértés) céljából. Véleményem szerint Baudrillard-nál sokkal inkább a mondat második felében jelölt, jelent leíró hermeneutikai célkitűzés a jellemző, s nem egy normatív narratíva létrehozása (különösen nem egy teleologikus elbeszélésé, lett légyen az aranykor az elérendő jövőben, vagy a sajnálatos módon magunk mögött hagyott múltban).

Tény ugyanakkor, hogy a modern-posztmodern fogalompár sok esetben fejlődéselvű narratívává tud bővülni, talán legismertebb példája ennek a magyar irodalomtudományban Kulcsár Szabó Ernő huszadik századi magyar irodalomtörténetről való értelmezése, melyben a fejlődés iránya a klasszikus modernségtől a későmodernen, majd az utómodernen át a posztmodern felé vezet. E részleteiben is kidolgozott fejlődésmódot az teszi óhatatlanul lineárisrá (és normatívvá), hogy e modernség típusok egyfelől egy centrum–periféria típusú haladásdinamikával, másfelől egy kronologikus jellegű erős korszerűség-igénnyel egészülnek ki.

Hasonló jelenséget tapasztalhatunk Császi Lajos egyik tanulmányában¹⁰ is,

⁹ Sipos 2011, i. m. 12.

¹⁰ Császi Lajos, *Médiakutatás a kulturális fordulat után = Médiakutató*, 2008 ősz. http://www.mediakutato.hu/cikk/2008_03_osz/07_mediakutatas_forradalom

amely épp a médiakutatás kulturális fordulat utáni fejleményeit kívánja egy értelmező séma segítségével bemutatni. Ennek az értelmező sémának itt is a Curran-féle kilences számú elbeszélés főszereplője, a modern-posztmodern fogalom pár az alapja, ezek azonban nem annyira történetként, mint inkább ellenfogalmaként jelennek meg. A posztmodern a modern tökéletes tagadásaként jelenik meg minden szempontból, és viszont: a modern a posztmodern totális ellentéte minden téren. A médiakutatásban Császi a modernt modernista-társadalomtudományi szemléletmódként azonosítja, míg a másikat posztmodern-kulturálisként állítja vele szembe. A kategorikus ellentétet tovább sarkítja, hogy a modernistának, illetve posztmodernnek tekintett nézőpontokat táblázatosan is összefoglalja, ahol a posztmodern huszonhárom aspektusban annullálja a modern valamennyi jellemzőjét. A tanulmány hátralevő részében pedig e tézis–antitézis jellegű eljárást valóban követi a szintézis is: a későmodern médiakutatás, mely „egyaránt örököse nemcsak a társadalomtudományi, hanem a humanista törekvéseknek is, ami abban is kifejezésre jut, hogy a korábban polgárjogot nyert politikai szempontok mellett a kulturális aspektusoknak is egyre nagyobb szerepet igyekszik biztosítani”. A sarkított, már-már fekete-fehér ellentétekre való törekvés azonban sok esetben komoly gondokat eredményez. Eleve problematikus, hogy a „modernista-társadalomtudományi paradigmát” kizárólag Habermas *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* című művének igen vázlatos felidézése illusztrálja, közvetlenül összekapcsolva a Habermas által felvázolt felvilágosodás kori nyilvánosságfunkciót és intézményeket a modern kapitalista demokráciák elektronikus médiumokkal kiegészült tömegmédiájával (holott Habermas már a sajtó alapú tömegmédiát sem tekintette kompatibilisnek a klasszikus polgári nyilvánosság jelenségével). Ez a vázlatos kép azonban még tovább redukálódik, amennyiben a modern 20. századi, nyugati kapitalista demokráciák közszolgáltatóság-fogalma a Habermas által a polgári nyilvánosság tereként bemutatott felvilágosult abszolutizmus elitista és paternalista Gemeingut, illetve allgemeine Wohlfahrt fogalmainak sajátos értelmezésével azonosítódik. Különösen furcsa, hogy Császi Habermas történeti leírását úgy látszik értelmezni, mintha az „tehetős és iskolázott férfiak közérdeknek álcázott, leereszkedő állami gyámságát jelentette” volna „a kiskorúnak feltételezett civil társadalom fölött”. Ez ugyan bizonyos megszorításokkal igaz lehet a 20. század bizonyos időszakainak közszolgáltatóság-fogalmára, vagy legalábbis annak bizonyos elemeire, de a párhuzamot megalapozó klasszikus polgári nyilvánosság fogalmára aligha. Hiszen Habermas Kant felvilágosodás- és racionalitásképeiből kiindulva épp arról ír, hogy a korban egyfelől egyelőre kizárólag ezek a tehetsős és iskolázott férfiak alkotják a kialakulóban lévő civil társadalmat, s épphogy nem az állam gyámságát testesítik meg, hiszen a polgári nyilvánosság terei Habermasnál pontosan az államtól és a közigazgatástól függetlenek, s épp az állam működésének csak e térben lehetséges kritikája az, ami a közjó előmozdítását (a kanti természetes ész működése révén) elő hivatott segíteni.

Bár Habermas polgári nyilvánosság-konceptiójának elitizmusát valóban igen terjedelmes és tanulságos szakirodalom kritizálja, e kritikák sokszor mintha szem elől tévesztenék, hogy *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* alapvetően

történeti leírás az ancien régime feudális abszolutizmusának rendi társadalmától a polgári demokráciát elvileg és jogilag majd lehetővé tevő felvilágosult abszolutizmus nyilvánossága felé vezető átalakulásról, nem pedig előírás a 20. század végének nyugati társadalmában létező, tömegmédia által formált, működtetett és áthatott virtuális nyilvánosságterei számára. Kétségtelen, hogy Habermas modernségről mint befejezetlen projektumról alkotott, a felvilágosodás hagyományából eredeztetett koncepciója tartalmazza a független, kritikus értelmiségi alakját is, ám ez az alak nem azonos a klasszikus polgári nyilvánosság kritikus (és igen, paternalista és elitista), társadalomjobbító szándékának realizálhatóságában nem kételkedő gentlemanjével.

A sarkos szembeállítás miatt a „posztmodern-kulturalista”, Stuart Hall fémjelzte cultural studies gyakorlatilag elveszti mind politikai tartalmát, mind erőteljes kritikai potenciálját, olyannyira, hogy Császi még a magyar szakirodalomban leggyakrabban előforduló kritikai kultúrakutatás elnevezést sem tartja kívánatosnak. Ez mindenképpen nagyon különös egy olyan kutatási irányzat esetén, amelynek talán legnagyobb hatású eredményei épp a hegemoniának, a kulturális identitás és a hatalom viszonyának, illetve a médiaüzenetek differenciált dekódolásának a vizsgálatában jelentkeztek, s amelyek olyan elméletek születését tették lehetővé, melyek épp a felvilágosodás örökségének tekintett modernitás individuumfogalmát és emancipációs potenciálját gondolják tovább (mint például Homi Bhabha hibriditás-koncepciója, Judith Butler konstruktivista identitás-felfogása, Gilles Deleuze minoritásképe, Rosi Braidotti nomadizmus-elképzelése vagy Gayatri Chakraworthy Spivak subaltern-fogalma).

Itt nincs tér arra, hogy akár az antitézisként szereplő cultural studies, akár a szintézisként bemutatott későmodernség részletesebb bemutatásával tisztázhassuk, pontosan milyen konkrétumok miatt problematikus még a médiatörténet hegeliánus tézis–antitézis–szintézis-sémában való megfogalmazása. Számomra jóval meggyőzőbbnek és a médiatörténet-írás számára is több tanulságot rejtőnek tűnik a cultural studies egy másik, korábbi hazai bemutatása, melynek szerzője, Belinszky Eszter tág merítésű összefoglalójában következetesen rámutat a médiatudománytól eredendően távol eső diszciplínák azon eredményeire, melyek szinte előre kijelölik majd a médiakutatás pozícióját.¹¹ Kiemeli például, hogy a cultural studies eleve olyan előzményekre támaszkodik, s olyan koncepcionális elemeket visz tovább, mint a kommunikáció többszörös közvetítettsége (egyrészt szemiotikailag, másrészt társadalmilag), amely így elválaszthatatlan a hatalom, az ideológia és a hegemonia kérdésétől. A cultural studies erőteljes baloldali elkötelezettsége a populáris kultúra „harcmezőként” való megnevezésében is megnyilvánul. Belinszky Graeme Turner összefoglalását idézi, aki szerint „a populáris kultúra az a harcmező, amelyen a domináns nézetek kivívják a hegemoniát; ráadásul állandó harcmező, melynek paramétereit részben a gazdasági állapotok

¹¹ BELINSZKY Eszter, *A kritikai kultúrakutatás a médiaelemzés gyakorlatában = Médiakutató*, 2000 ősz. http://www.mediakutato.hu/cikk/2000_01_osz/06_a_kritikai_kulturakutatas_a_mediaelemzes_gyakorlataban

határozzák meg ugyan, de területe az ideológia és reprezentáció szintjén megnyilvánuló politikai küzdelem”.¹² A harci metaforikát lehántva tulajdonképpen Judith Butler konstruktivista, kizárásokon és áthágásokon keresztül épülő demokráciafogalmát kapjuk, melynek tere ebben az esetben a tömegmédia által biztosított (bonyolult hatalmi viszonyok közt létező) virtuális nyilvánosságtér. Az ehhez való hozzáférés lehetőségét azonban épp az bizonyítja, hogy a modern nyugati demokráciákban nem zárult le a modernség habermasi projektuma, s épp ez a lezáratlanság ad reményt a kultúra „rossz megszüntetésének” elkerülésére¹³ és – ami minket pillanatnyilag közelebből érint – lehetőséget a 21. századi média minél differenciáltabb, a megfigyelő felelősségéről sem lemondó, szinkrón és diakrón vizsgálatára.

Stuart Hall kódolás-dekódolás koncepciójának részletes bemutatása logikusan illeszkedik abba a gondolatmenetbe, melynek során a cultural studies vehemens, folyamatosan a „gyanú hermeneutikájára” alapozó kritikai potenciálja megtalálja a helyét mint plauzibilis és pontos médiaelemző eszköz. Belinszky kiemeli, hogy „a kódolás folyamata olyan egyéb gyakorlatokba van beágyazva, melyek éppen a konstruáltság elleplezésére irányulnak. Szemiotikailag fogalmazva: így egyenlőségjel kerül a jel és a jelzett közé. Az eseményről látott híradás mint maga az esemény direkt ábrázolása kerül élénk.” Ez roppant jelentős tényező, hiszen immár nemcsak arról a, mondjuk így, természetes adottságról van szó, hogy a média (ahogyan végső soron mindenféle emberi kommunikáció) konstruálja, nem pedig közvetíti a valóságot, hanem arról is, hogy a kódolás révén létrejövő konstruáltságot a média normális működése elfedi. Bár a dekódolás a befogadó aktív közreműködésével zajlik, s „ez az emancipatorikus elem meghatározó a cultural studies-ban, végső soron ebben rejlik ugyanis a szubjektum cselekvési lehetősége”, ez távolról sem biztosítja feltétlenül a szubjektum identifikálódási, informálódási és értelmezési szabadságát. Hall modellje ugyanis éppen azt mondja ki, hogy maga a *normális* módon működő média gátolja ezt – és akkor még nem esett szó azokról a társadalmakról, ahol nem a sajtószabadságot biztosító, modern, plurális demokrácia viszonyai közt működik a média.

Belinszky konklúziója a cultural studies médiaelemzési tanulságai szempontjából az, hogy amennyiben tehát a média „nem a valóságot mutatja be, hanem a fentiek értelmében a valóság konstrukcióját tárja a befogadó elé, és ez a konstrukció ellentmondásokkal és alternatív olvasatokkal van tele, akkor az elemző kérdésének nem annak kell lennie, hogy mi a különbség a „valóság” és a média által bemutatott világ között, hanem annak, hogy milyen ez a bemutatott világ mint önmaga referenciája, hogyan jön létre és mit jelent a befogadók számára. (...) Ennek megfelelően nem univerzális (illetve annak definiált) esztétikai és

¹² TURNER, Graeme, *British Cultural Studies, An Introduction*, London, Routledge, 1990, 211. Idézi BELINSZKY 2000, i. m.

¹³ HABERMAS, Jürgen, *Egy befejezetlen projektum – a modern kor = A posztmodern állapot*, szerk. Bujalos István, Budapest, Századvég, Gondolat, 1993, 168.

morális kategóriák a meghatározók, hanem ezek társadalmi beágyazottsága és a hatalmi viszonyok bennük való leképeződése.”

E konklúzió talán közelebb visz kiinduló kérdésünkhöz is (hogyan tudniillik mi-
nek a története a médiatörténet). Felidézve az első pont végén említett Viehoff-fé-
le összefoglalás nem technikatörténeti jellegű médiafogalmát, s kiegészítve ezt
Belinszky cultural studies-bemutatásának tanulságaival, valahogy úgy fogalmaz-
hatnánk, hogy a médiatörténet azt vizsgálja, hogyan jön létre a kontingens, konst-
ruált „valóságoknak” az a társadalma, melynek kommunikatív működőképessé-
gét technikailag a modern tömegmédia biztosítja.

Médiatörténet mint a modern társadalom diakrón önleírása

A cultural studies, vagy ha úgy tetszik (hiszen az iméntiek fényében e kritikai
figyelem mindenképpen indokoltnak tűnik a média vizsgálata során), a kritikai
kultúrakutatás tanulságainak vázlatos áttekintése után úgy tűnik, a médiatörténet
bizonyos értelemben több lehet, mint az észlelés technikatörténete, ám az a ve-
szély mégsem fenyeget, hogy valamiféle parttalan „szupertudománnyá” változna.

A társadalom történetét annak állandó differenciálódásában, rendszer/környe-
zet különbségtételek révén létrejövő, egyre nagyobb fokú összetettségében látó
rendszerelmélet az iménti konklúzióhoz sok szempontból nagyon hasonló mó-
don fogja fel a tömegmédiát: a modern társadalmat (azaz az emberi kommuniká-
ciók összességét) átható, technicizált, intézményesült médiarendszer valóságokat
konstruál, olyasmiket, amiket a befogadó *valóságként*, a valóságról való híradás-
ként fog fel (akárcsak Hall modelljében). Megfigyeléseket végez, melyeket mi is
több szinten megfigyelhetünk, ám fontos megjegyezni, hogy – mint minden rend-
szer – bizonyos értelemben a tömegmédia rendszere is aszimmetrikus: megfigye-
lőre és megfigyeltre, aktív és passzív pólusra oszlik. E pólusok dinamikusak, ám
amennyiben intézményesülnek, az átjárás már nem szabad bármikor, bármilyen
formában a kettő között. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy befogadóként kom-
munikációs kapcsolatba lépek, mondjuk, egy hírműsorról, ezt megfigyelhetem
és kritizálhatom is – de nem alakíthatom magát a kommunikációs láncot, nem
változtathatom meg például a műsort közvetlenül. Azért nem, mert a tömegmédia
rendszere definitíve nem interakciókból áll, vagyis nincs módom reális, „egyen-
rangú” kommunikációs partnerként fellépni. Épp az ilyen interakció kizárásá-
val teremti meg a modern tömegmédia a nyilvánosság (virtuális) terét. Minden
rendszer elkülöníti magát a környezetétől – a tömegmédia épp valóságkonstruáló
szerepén keresztül gyakorolja elhatároló funkcióját.

E jelenség megértésében a mára kialakult komplex médiatudományi szem-
pontok – melyek természetesen a politika- vagy társadalomtörténeti és egyéb
szempontoktól nem függetlenül jöttek létre, s nem is kell kizárni a vizsgálat során
ezeket sem – nagyon fontos szerepet játszanak: a társadalmi valóság aktív konst-
ruálójaként felfogott (tömeg)média története a kultúrakutatás kritikai szempont-
jait és nézőpont-pluralizmusát magába építve a modern társadalom szinkrón és

diakrón önleírásaként is képes működni. Visszatérve végül e dolgozat kiindulópontjaként felvetett kérdésekhez: számomra úgy tűnik, hogy a rendszerelméleti tanulságokat érvényesítő médiatörténeti kutatás a gyakorlatban egyfajta transzdiszciplináris, problémaközpontú vizsgálatként képzelhető el. Az észlelés (vagy nevezzük megfigyelésnek) technicizálódásának története ilyenformán kiegészül egy másik szállal, amely sokat köszönhet a kritikai kultúrakutatásnak: a tömegmédia valóságkonstruáló funkcióját, azt, hogy kontingens valóságok társadalmát hozza létre és tartja fenn, talán e sokarcú módszer tanulságait levonva tudjuk legjobban megfigyelni.

Problematisztikus lehet azonban, hogyan tudjuk ezeket a kérdéseket érvényes módon felvetni. Az úgynevezett médiatársadalom legfőbb jellemzője ugyanis épp az, hogy kommunikációs szempontból gyakorlatilag nincsen „kívül”-je, legalábbis Andreas Ziemann következtetése alapján. Az ő véleménye szerint a modern tömegmédia által áthatott (egyszersmind rendszerelvűen felfogott) társadalomra az a jellemző, hogy minden társadalmi rendszer a tömegmédia reakciós kényszerébe kerül, a társadalmi cselekvés a médiacselekvés alá rendelődik (hiszen minthogy a modern társadalmat a tömegmédia fogja át, kapcsolja össze és biztosítja a kommunikáció révén működőképességét, a cselekvést a média teszi társadalmi hatóerővé, még hozzá saját szabályszerűségei szerint), végül pedig mindezeknek megfelelően a későmodern társadalom irreverzibilis módon függővé válik a technológiától, a tömegmédia rendszerének formátumaitól és annak logikájától.¹⁴

Ziemann gondolatai, bár radikálisnak tűnhetnek, ám egyáltalán nem egyedülállóak a közelmúlt médiatudományos gondolkodásában. Barbara Mettler-von Meiboom már 1994-ben felhívta a figyelmet arra, hogy a társadalomban jelenlévő médiumok hatása kumulálódik, ez pedig a gazdaság zavaraihoz hasonló következményekhez vezet. E folyamatok társadalomalakító jelentőségre tesznek szert, így az ilyen társadalom leírására a 'médiatársadalom' fogalmat javasolja.¹⁵ A későbbiekben ezt a folyamatot a 'mediatizáció' névvel illetik, és többen is kidolgoznak részletesebb modelleket megértetésére és bemutatására. Friedrich Krotz például mikroszociológiai jellegű leírásban mutatja be, hogy „a médiumok jelenléte áthatja mindennapjainkat, és ez a fejlemény olyan potenciális változásokat von magával, amelyekben az emberek játsszák a legnagyobb szerepet. Jóllehet a gazdaság és a politika is a változások hajtóerőinek tekinthetők (...) végső soron nem ezek határozzák meg, hogy a fejlődés hová vezet. (...) E szerint a megközelítés szerint a médiumok *mint olyanok* megváltoztatják a társadalmat, mégpedig

¹⁴ ZIEMANN, Andreas, *Medienwandel und gesellschaftliche Strukturänderungen = Technische Reproduzierbarkeit, Zur Kulturosoziologie massenmedialer Vervielfältigung*, Lutz Hieber, Dominik Schrage (eds.), Bielefeld, Transcript, 2007, 17–38. L. TÓTH Bence, *Médiumok és valóságaik, Egy rendszerelvű médiaelmélet vázlata*, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2014, 121.

¹⁵ METTLER-VON MEIBOOM Barbara, *Kommunikation in der Mediengesellschaft. Tendenzen – Gefährdungen – Orientierungen*, Berlin, edition stigma, 1994. L. HARTMANN, Maren, *A mítosz és metaforái: médiatársadalmi eszményképek = Információs társadalom*, 2007/4, 47–67, 56.

egyszerűen azért, hogy jelen vannak a mindennapokban, és áthatják azokat.”¹⁶ Krotz gondolatait továbbfűzve Maren Hartmann immár arra a következtetésre jut, hogy egyrészt „a társadalom mediatizációja lényegében a szociális változások metafoalyamatát jelenti”, másrészt arra, hogy mivel „a médiumokon keresztül való kommunikáció útjából elhárulnak az akadályok és megszűnnek a határok”, a médiarendszer kezdi irányítani a viselkedést: „megváltoznak a kommunikációs és interakciós struktúrák, és ez a mindennapi gyakorlatok tartós átalakulását vonja maga után.”¹⁷

Winfried Schulz még határozottabban fogalmaz: véleménye szerint Krotz mediatizációfogalma azt jelenti, hogy „a szociális cselekvést a médiacselekvés helyettesíti”, míg bizonyos elméletek pedig a politika akkomodációjáról, azaz a média logikájához való alkalmazkodásról beszélnek.¹⁸ Mindebből az is következik, hogy egyrészt a médiarendszer különleges és alapvető szerepet tölt be a jelen társadalmában, másrészt az, hogy a társadalmat kommunikációs rendszerként felfogó, s így a kommunikáció tudományát a társadalom legfontosabb tudományává avató elképzelések egyre szélesebb körben válnak elfogadottá. A médiatársadalom vizsgálata azonban, mondja többek közt Ulrich Saxer, nem állhat meg metaszínten: szükséges a kutatás kiterjesztése a mezo- és mikroszintekre is. Igaz ugyan, hogy a komplexitás kezelésére létrejövő fejlődés ahhoz vezet, hogy „a médiakommunikáció önálló és totális szociális jelenséggé válik”, de a mediatizáció jelentősége – az, hogy képes átalakítani a társadalmat, mivel a medialitás elemei differenciálódnak a kommunikációs folyamatban, és a médiarendszerek felszabadulnak az intézményes kötöttségek alól”¹⁹ (s e folyamatnak néhány ropant elgondolkodtató eredményét már ma is láthatjuk) – igazából csak akkor rajzolódik ki előttünk, ha minden szinten képesek vagyunk vizsgálni azt.

Érdemes még egyszer felidézni Stuart Hall fentebb idézett meglátását, amely szerint a kódolás folyamata olyan gyakorlatokba van beágyazva, melyek épp a konstruáltság elleplezésére irányulnak, mivel ez érdekes párbeszédet folytat a médiakutatás olyan újabb fogalmaival, mint az „új média”, a médiatársadalom vagy a Manuel Castellstől eredő hálózati társadalom koncepciója. Azért is fontos ezt az összevetést megtennünk, mert talán segíthet visszanyerni a médiakutatás társadalmi és történeti aspektusait anélkül, hogy az erőteljes és reflektált kommunikációelméleti belátásokról le kellene mondanunk. Tóth Benedek például Lev Manovich gondolatait összefoglalva éppen azt emeli ki, hogy az új, digitális tar-

¹⁶ KROTZ, Friedrich, *Die Mediatisierung kommunikativen Handelns*, Opladen, Westdeutscher Verlag, 2001, 193.

¹⁷ HARTMANN 2007, i. m. 58.

¹⁸ SCHULZ, Winfried *Medialisierung, Eine medientheoretische Rekonstruktion des Begriffs*, DG-PuK-Beitrag, Entwurfsfassung, 2004., www.kowi.wiso.uni-erlangen.de/pdf_dateien/DGPuK_Medialisierung_end.pdf.

¹⁹ ULRICH SAXER, *Mediengesellschaft, Verständnisse und Missverständnisse = Politikvermittlung und Demokratie in der Mediengesellschaft, Beiträge zur politischen Kommunikationskultur*, Ulrich Sarcinelli (ed.), Opladen/Wiesbaden, Westdeutscher Verlag, 1998, 52–73., 53.

talomképzésen és -közvetítésen alapuló média egyik legfőbb jellemzője éppen az, hogy láthatóvá és elfedhetetlenné válik a technika: a fizikailag létező adatok, a winchesterek jelei nem férhetők ugyanis hozzá (de legalábbis nem értelmezhetők közvetlenül) számunkra. A technika ezért a digitális tartalmak esetében szükségszerűen és mindig jelenvalóként, a tartalmak részeként (és nem keretként, azaz nem leválaszthatóként) jelenik meg”.²⁰ Emellett a digitális adatstruktúra további lényeges pontokon különbözik a korábbi papír alapútól: a szöveg mint strukturális alap pozícióját az adatbázis veszi át, így az új média szerkezete moduláris, mivel objektumai potenciálisan végtelen számú verzióban léteznek, amit tovább bonyolít, hogy a befogadói interaktivitás immár szintén elfedhetetlen eleme a rendszernek; e moduláris szerkezetű digitális tartalmaknak pedig nem tárható fel a története, „nem őrzik az időt, nem őrzik saját történetüket, nincs *mélységük*. Felületek.”²¹

A technika (és a narrativitással Manovich szerint lényegében „harcban álló”, ahhoz képest radikálisan más értelemadó struktúrát képviselő adatbázis-logika) valóban tűnhet elfedhetetlennek, ám – legalábbis egyelőre – a társadalom részrendszerei, különös tekintettel ön- és másleírásaikra mégis a narratíva, az archeológianak önmagát felkínáló szöveg alapján állónak tűnik. (Gondoljunk például a modern társadalom narratív „reális” és „virtuális” identitástörténeteire, az éntörténethez kötött hivatali processzusokra, az ideológiákra – gyakorlatilag minden részrendszer esetében alapvetően narratívához és időhöz kötött a rendszer funkciójának megfelelő működése, az oktatásban éppúgy, mint az orvoslásban, a jogban, a gazdaságban vagy a politikában. Többek közt épp ezért jelent a szerepkörök szerint elkülönülő társadalom számára óriási kihívást a digitalizálódás.) Azt is mondhatnánk, hogy a kódolást beágyazó társadalmi gyakorlatok (Stuart Hallra utalva) narratív struktúrái talán a legfontosabbak abban a folyamatban, amely minden technikai transzparencia ellenére mégis a kódoltság elfedését eredményezi – de ugyanakkor azt is, hogy épp ezek eredményezik a kódolás-dekódolás dinamikájában megvalósuló interakció, társadalmi kommunikáció működőképességét.

Összefoglalóan azt mondhatnánk, hogy amennyiben mára a társadalom média-társadalommá alakult (de legalábbis – a luhmanni evolúciófogalom értelmében – ez a lehetőség a társadalom működésének lehetséges és a centrális pozíciójából egyre szélesebb körre kiterjedő módjává válik), a hagyományos szövegalapú, narratív keretben működő tudományos megfigyelésmódok egyre kevésbé alkalmasak önmagukban e helyzet (és az ehhez vezető utak) leírására. Valóban úgy tűnik, hogy ilyen körülmények közt a médiatudomány új szerepbe kényszerül, s a társadalom szinkrón és diakrón önleírásaként kezd(het) működni. Látni kell azonban, hogy az elengedhetetlenül fontos mezo- és mikroszintű kutatásokhoz a médiatudománynak a kommunikációelméleti tudatosság mellett szüksége van

²⁰ TÓTH 2014, i. m. 121.

²¹ MANOVICH, Lev, *The Language of New Media*, Cambridge, MIT Press, 2001, 51–56. Vö. TÓTH 2014, i. m. 125–126.

a társadalomelmélet és a kritikai kultúrakutatás bizonyos tanulságainak alkalmazására is: csak pluri-, vagy ha úgy tetszik, metadisziplináris megfigyelésmódként tudja feladatát teljesíteni.

A (rendszerelméleti fogalommal élve) szerepkörök szerint elkülönülő társadalomban ugyanis (mely mindennek ellenére a médiatársadalom alapvető működésmódja), a média különleges szereppel bír: egyszerre tudósít és elhatárol. A szervezetek ugyanis (melyek a részrendszerek tényleges, „mezoszintű” működtetését végzik az ágens oldalon, ennyiben tehát tulajdonképpen hatalmi funkcióval bírnak) jórészt interakción alapulnak, míg a szelekciók megosztása elektronikus tömegmédiumokon keresztül történik. Ebből az is következik, hogy a páciens-oldalnak nincs tényleges, interakción alapuló „beleszólási” lehetősége, a közvetett (vissza)hatás csatornáit pedig roppant összetettek és (megfelelő intézmények megfelelő működtetése, ha úgy tetszik, a jog, a gazdaság és a politika közös garanciavállalása híján) könnyen manipulálhatók, aminek okai roppant összetettek és további vizsgálatra szorulnak. Ez a folyamat mindenesetre a médiatársadalom alakulástörténetében egyre kiterjedtebbnek tűnik – itt pedig nemcsak „az észlelés technicizálódásának történetéről” van szó, hanem a társadalom struktúraváltozásairól is.

Vajon a média a valóság közvetítője vagy konstruálója? Az új média teoretikusai általában a valóságkonstruáló jelleg mellett teszik le a voksukat, s ebben sok igazság lehet, hiszen a tömegmédia az imént vázolt elhatároló funkcióját is valóságkonstruáló szerepén keresztül gyakorolja – nem is beszélve arról, hogy a kérdés szempontjából az a döntő, van-e vajon mód a „közvetített” valóságot összevetni a „közvetítetlennel”, s még inkább, hogy van-e módunk ezt *közvetíteni*, azaz visszavezetni a társadalmi kommunikációk egyre inkább elektronikusan és digitálisan mediatizált rendszerébe. Talán szerencsésebb azonban itt is leírásokról beszélni: leírásokról, amelyek lehetővé teszik számunkra a média *mindkét* önleírásának, illetve működésmódjának megfigyelését.

Az új média nyelvét és szemantikáját elemezve Tóth Benedek arra a következtetésre jut, teljes joggal, hogy „objektivitás, hírérték, professzionális újságíró („kapuőr”), kereslet, kínálat, tömegtermelés, disztribúció, szerzőség, mű, szerző: az új média nyelvében, azaz a computerhez rendelhető kultúrformában, a technikai képek szemantikájában jelentősen átértelmeződő fogalmak”.²² Am ez mindamellet nem jelenti az objektivitássemantika eltűnését: az nemcsak a média önleírásaként (esetleg egyéb rendszerek média-leírásaként), hanem a mezo- és mikroszintű működés szervezőelvéként is jelentős marad, s épp ez eredményezi, hogy a rendszer „páciense”, a befogadói oldal a média valóságkonstruáló jellegét valóságközvetítő jellegként kénytelen értékelni – amivel viszont pontosan a média valóságkonstruáló szerepe válik realitássá. E paradox működés megfigyelésében pedig a médiatudománynak mindenképp nagy segítséget nyújthatnak az önleírások és narratívák elemzésében, netán dekonstruálásában jártas kritikai kultúrakutatás bizonyos módszerei és kérdésirányai is, hiszen e kutatások fő ér-

²² TÓTH 2014, i. m. 132.

deklódési területe épp az, hogyan konstruálódnak, működnek és termelődnek újra az úgynevezett társadalmi valóságok.

RÁKAI, ORSOLYA

Histoire des médias parmi/après les sciences de culture

Depuis le tournant du millénaire, les représentants de la recherche de l'histoire des médias avaient communiqué leur points de vues au sujet des recherches d'histoire de médias, vues les changements poursuivis dans le discours scientifique. transformé essentiellement par les changements sociologiques, politiques, techniques et disciplinaires déroulés dans ce domaine. Jusqu'à la fin du 20e siècle, toutes ces recherches, en Hongrie avaient été concentrées presque uniquement aux recherches d'histoire de presse. Depuis les années de 2000, plusieurs études avaient vue le jour, qui témoigne du phénomène, que le rôle du 'cultural studies' ou 'cultural turn', représente pour les chercheurs hongrois également la ligne de faite aussi bien dans le cas des sciences des médias.

La recherche critique de culture et la théorie des systèmes sociologiques par plusieurs points de vues jugent de manière ressemblante l'histoire des médias. Ainsi l'histoire des médias examine comment se construit la société des „réalités” construite et contingente, dont la capacité de fonctionnement communicatif est assuré techniquement par les masses médias modernes. La théorie de système y ajoute que le système de médias technicisé et institutionné, influençant la société moderne (c'est-à-dire l'ensemble des communications humaines) construit des réalités, de telle manière que le récepteur apprécie comme réalité, comme compte-rendu de la réalité (tout comme dans le modèle de Hall).

La recherche de l'histoire des médias peut-être conçue dans la pratique comme un analyse transdisciplinaire, dont le centre est formé par les problèmes étudiés.

LIPTÁK DOROTTYA

Írjunk médiatörténeteket, de hogyan?*

Historiográfiai megközelítés

I.

A következő összeállítás látleletnek minősülhet, amely megpróbál számot adni, hol tart a mai német médiatörténet-írás, kitekintéssel egyéb régiókra. Merre veszi útját az utolsó másfél évtizedben, milyen irányokat, célkitűzéseket jelöl ki magának, ehhez milyen elméleti és módszertani megfontolások tapadnak, milyen tematikákat preferál? Ennek nyomán milyen trendek rajzolódhatnak ki, milyen eredményeket tud felmutatni, és szót ejtek a kísérletekről, a kutatás során megfogalmazott dilemmákról és az esetleges kudarcokról is. Az összegzés a magyar szakmai közönség tájékozódásához kíván hozzájárulni, amikor a szakma a hazai médiaviszonyokat és a médiatörténet-írás tapasztalatait, valamint a társadalmi fejlődést figyelembe véve az együttgondolkodás során megjelöli a számára lehetséges kapcsolódási pontokat és körvonalazza a jövőben bejárható önálló utakat.

Ahogy a mai modern társadalmak egyre inkább a média befolyása, hatása, olykor nyomása alatt állnak, és a társadalmak ily módon is mindinkább a probléma-megoldásokban érdekeltek, mind több diszciplína (a nyelvtudomány, az irodalom-tudomány, a jogtudomány, a közgazdaságtudomány, a filozófia, a pedagógia, a pszichológia, nemkülönben a politológia, a szociológia és a történettudomány) fordult a nyilvánosság és a kommunikáció problémaköre felé. A kommunikáció mint univerzális jelenség így jut el napjainkra és napjainkban egyre hangsúlyosabban interdiszciplináris–transzdiszciplináris tárgyhöz, kirajzolódik a medializációs folyamat (= a valóság átszűrése a média által), és ez a folyamat újfajta minőségű orientációs igényeket támaszt és hív életre a történeti jellegű média- és kommunikációkutatásokkal szemben is.

Mint ismeretes, az Amerikai Egyesült Államokban már az 1960-as években, majd Európa-szerte a hetvenes és nyolcvanas évtizedben a kommunikáció- és a médiatudományok offenzív támadásba lendültek, és ezt a tradicionális terepen mozgó és eszköztárat alkalmazó történettudomány egyidejűleg bizonyos rezerváltsággal szemlélte. Nagy-Britanniában elsőként, majd Franciaországban fokozatosan a nyolcvanas évektől, Németországban a nyolcvanas–kilencvenes évtizedtől mind intenzívebb érdeklődés nyilvánult meg a történészek részéről is e terüle-

* A tanulmány az MTA-OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoportja projektjének keretében készült.

tek iránt. Ezt a jelenséget egyes történészek, mint például a müncheni Winfried Schulz az új digitális kommunikációformák terjedésével hozták összefüggésbe, hangsúlyozva, hogy a digitalizáció egy eszköz, mely új, interaktív kommunikációs lehetőségeket rejt magában, és így a történeti alapú kérdések megközelítését is más közegbe helyezi. Az elmúlt évtizedekben monográfiák, gyűjteményes tanulmánykötetek, sorozatok, tankönyvek tucatjai, nem különben speciális történeti szakfolyóiratok elindítása tanúskodik erről.¹

A vizsgált területek alapvetően két kristályosodási pont körül rajzolódnak ki. Az egyiknek leginkább *a történelem a médiumokban* címet adhatnánk: ez a történelem eseményeinek, folyamatainak ábrázolását vizsgálja a nyomtatott, illetve az elektronikus médiában. A kutatás egyaránt irányul az ábrázolt jelenség, a folyamat működési mechanizmusára, az adott teljesítmény értékelésére, hatására, és témaválasztása nem ritkán a jelen nyilvánosságában zajló aktuálpolitikai vitákkal hozható összefüggésbe.²

A másik kutatási irányt – amelyről jelen írás szól – *a médiumok a történelemben* címmel jelölhetnénk: ez a média történetének, a nyilvánosság és nyilvános kommunikáció alakváltozásainak vizsgálata a legkülönbözőbb ismeretelméleti koncepciókra, modellekre és programokra visszavezetve (itt elsősorban a kultúra- és társadalomtudományok eredményeire kell gondolni).³ A fent megnevezett kutatási irány alapvonalai egyértelműen kirajzolják, amennyiben a média történetét, ezen belül a sajtó történetét a jövőben vizsgálni kívánjuk, úgy volna kíváncsi tenni, hogy azt a mediális világ átalakulásának kontextusában helyezzük el. Mi képezi a kontextus szövetét? Mit is jelent ez?

II.

Számos új megközelítési modell fogalmazódott meg az elmúlt 10–15 évben, melyek közül megragadóan inspiráló jellegű egy szerzőhármás, két hamburgi történész és a mainzi médiatudós munkássága. Mindenekelőtt azt emelnénk ki, hogy esetükben különösen szerencsés, hogy már az elméleti alapvonalak meghatározásánál létrejött az összefogás, tehát nem egy kívülről konstruált modellt vesznek át és próbálják átültetni a médiatörténet-írás gyakorlati terepére, mint elődeik közül annyian másan tették és ma is teszik. Karl Christian Führer, Axel Schildt és Knut Hickethier tanulmányukban a történelem, a nyilvánosság, és a médiumok lehet-

¹ A legszámottevőbb média- és kommunikációtörténeti folyóiratokra itt hívjuk fel a figyelmet: *Journalism History* (1975–), *American Journalism* (1983–), *Le Temps des Médias* (2003–), *Media History* (1995–), *Archiv für Mediengeschichte* (2001–).

² L. a *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* (GWU) újabb tematikus számain: *Medien und Geschichte* (1999/4.), *Geschichte im Film* (2001/4.), *Geschichte in der Öffentlichkeit* (2003/2.), valamint a *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts* 2002/2-es számát. Kedvelt téma az első és második világháború, a nemzetiszocializmus és az NDK története.

³ Ez utóbbira lásd e számban Rákai Orsolya tanulmányát.

séges kapcsolódási pontjait, egymáshoz való viszonyát tárják fel. A középpontba a nyilvánosság kategóriáját helyezik, és ennek egyaránt általános társadalomtörténeti, illetve speciális kommunikáció- és médiatörténeti dimenzionálását nyújtják. Vagyis egyrészt a modern média keletkezésének és intézményesülésének történetét ragadják meg – beleértve a modern médiatechnikákat, technológiákat is –, másrészt a nyilvános kommunikáció 19–20. századi fő elemeit, szerkezetváltozásait rendszerezik, szisztematizálják. Ezáltal a kettős irányultság által a média és társadalom közti kölcsönhatást, annak alakváltozásait kívánják megragadni.⁴

Hickethier egy másik munkájában következetesen plurális értelemben a „média története” kifejezést alkalmazza (sajtó, film, rádió, televízió, internet), ezeket a történeteket együttesen kezeli, és megállapítja, ezek tanulmányozása leginkább kommunikációtörténeti jellegű vizsgálatokban csúcsosodik ki.⁵ Alapvetően három fő médiatörténet-írói területet különböztet meg. Egyrészt az úgynevezett művészeti médiumok története: ennek terepe és tárgya az irodalom, a képzőművészet és az egyéb ábrázoló művészetek, valamint a zene. A feladat az elkövetkezendő időkben – Hickethier szerint – nem ezeknek a területeknek általános történeti leírása, hanem az, hogy ezek egy adott korszak, műfaj történet, stílustörténet (például a sajtóban a tárcsa története, a folytatásos regény története, egy-egy írói, képzőművészeti oeuvre) a világra adott reflexióiként jelenjenek meg a legkülönbözőbb koncepcióra és historiográfiai tradícióra visszavezetve. A jelenlegi gyakorlat szerint ugyanis ezek a területek még mindig leginkább a nemzeti tradíciókhoz, a kulturális és nemzeti identitást megalapozó irodalomtörténeti leírásokhoz köthetők. Jóval ritkábban szembesülünk olyan művekkel, melyek egyes médiumok, például a könyv, a kalendárium történetét tárgyalják, avagy egy kiadó, vagy egy könyvtár történetét mutatják be.⁶

A tömegmédia történetét leíró másik markáns irányzat – Hickethier felosztása szerint – intézménytörténeti, programtörténeti, technikatörténeti, és befogadó/befogadás-történeti. Az intézménytörténeti és technikatörténeti megközelítés leginkább a történettudomány különböző ágazatainak fogalmi, módszertani apparátusára támaszkodik, míg a programtörténeti és befogadó-történeti irányultság az irodalomtörténeti és művészettörténeti megközelítésekhez kapcsolódik. Megemlítendő még a médiatechnológiai alapú irányultság, amely leginkább a mából

⁴ FÜHRER, Karl Christian, HICKETHIER, Knut, SCHILDT, Axel, *Öffentlichkeit – Medien – Geschichte. Konzepte der modernen Öffentlichkeit und Zugänge zu ihrer Forschung = Archiv für Sozialgeschichte* (AfS.), 2001, 1–38.

⁵ HICKETHIER, Knuth, *Mediengeschichte = Einführung in die Medienwissenschaft*, Hg. Gerhard Rusch, Wiesbaden, 2002, 171–188.

⁶ Ilyen ritka kivételnek számít: Febvre, Lucien, Martin, Henri-Jean, *L'Apparation du livre*, Paris, 1958. A mű kiadásának 50. évfordulójára rendezett budapesti konferencia anyagát l. *Cinquante ans d'histoire du livre, De l'Apparation du livre (1958) à 2008, Bilan et projets*, Ed. par Frédéric Barbier, István Monok, Budapest, 2009.; MARTINO, Alberto, *Die deutsche Leihbibliothek, Geschichte einer literarischen Institution*, Wiesbaden, 1990.; WITTMANN, Reinhard, *Geschichte des deutschen Buchhandels*, München, 1991.

kiindulva elsősorban a digitalizálás kérdéseit helyezi előtérbe, de visszamenőleg is számtalan technikai találmányt, eszközt, konstrukciót és ezek alkalmazását, hatását vizsgálja. Ugyancsak elterjedt az életrajzi megjelenítés, amely a média-birodalmak alapítóira, a meghatározó médiaszemélyiségekre, az ő világukra fókuszál.⁷ Mondanivalónk szempontjából nagyobb jelentőséggel bír a strukturális ábrázolás, az intézmények működési mechanizmusának objektív, cselekvő megragadása (szervezeti felépítés, kínálat és használat) a narratív leírás helyett.⁸

Hickethier mindezek nyomán egy új médiatörténet-írást javasol, amelynek szerinte a tömegmédia történetének kell lennie. Ez álljon 1. intézménytörténetből (a kommunikátor és intézményeinek története a politikai és gazdasági feltételekkel együtt); 2. technikatörténetből (a technikai fejlődés által determinált médiatörténet, mediális technológiák története); 3. program- és produkciótörténetből (a kommunikációs igényeket előhívó produkció- és kínálat történet, beleértve a műfaj-, a téma- és motívumtörténetet és mindazokat, akik a programokat létrehozzák, közvetítik); 4. recepciótörténetből (mint a média-felhasználás és felhasználók története, amelyben a hangsúly a passzív befogadás aktusától mindinkább az aktív befogadásra és befogadókra helyeződik át). Ha ebben a kontextusban kívánjuk feltárni a tömegműediumok történetét, akkor ez nem elsősorban az egyes műediumok vagy az ezekben megjelenő témaegyüttesek, motívumok története, hanem annak a bemutatása, hogy ezek miként járultak hozzá a közvélemény, a nyilvánosság alakulásához, a közös gondolkodási folyamathoz.

Führer, Schildt és Hickethier modellje alapvetően kétféle nyilvánosságfogalommal dolgozik. A Habermas-féle normatív nyilvánossággal, annak Negt–Kluge-féle továbbgondolásával, illetve az úgynevezett plurális, a média által definiált, rendszerorientált Gerhards–Neidhardt-féle nyilvánosságkonceptiókkal.⁹ Vagyis egyidejűleg a társadalmi normák által meghatározott nyilvánossággal és média által szervezett nyilvánossággal, amely lehet partikulárisan tagolt (helyi, regionális, régiókon túl nyúló) és többszörösen strukturált (nyilvánosságterek, -formák és színvonal szerint, különböző szereplőkkel, közlőkkel, műediumokkal). Ennek az elméleti konstrukciónak a hozadéka, hogy általa a célul kitűzött kutatási iránynak megfelelően a média- és kommunikációtörténet legkülönbözőbb területe,

⁷ A 19. század végi, 20. század első felében szereplő „médiaszemélyiségekről” készült monográfiák közül néhány említésre méltó: MENDELSSOHN, Peter, *Zeitungsstadt Berlin*, Frankfurt am Main, 1982.; MÖLLER, Felix, *Der Filmmminister, Goebbels und der Film im dritten Reich*, Berlin, 1998.; HACHMEISTER, Lutz, *Der Gegnerforscher, Die Karriere des SS-Führers Franz Alfred Six*, München, 1998.

⁸ HICKETHIER, Knut 2002, i. m. 174.; STÖBER, Rudolf, Axel Springer, *Ein Medienunternehmer mit Fortune. Geschäft mit Wort und Meinung, Medienunternehmer seit dem 18. Jahrhundert*, 1999, 291–310.

⁹ NEGt, Oskar, KLUGE, Alexander, *Öffentlichkeit und Erfahrung. Zur Organisationsanalyse von bürgerlicher und proletarischer Öffentlichkeit*, Frankfurt am Main, 1972.; GERHARDS, Jürgen, NEIDHARDT, Friedhelm, *Strukturen und Funktionen moderner Öffentlichkeit. Fragestellungen und Ansätze = Öffentlichkeit – Kultur – Massenkommunikationskultur*, Stephan Müller-Doohm, Klaus Neumann-Braun (Hg.), Oldenburg, 1991, 31–89.

variánsa teremthető meg és kapcsolódhat szabadon össze és ez a gyakorlati terpen mozgó kutatás számára rendkívül inspirálólag hathat. Érvelésében Hickethier Rudolf Stöber munkáira hivatkozik, aki a 19. század sajtóját ilyen módon kíséri meg vizsgálni.

Ezt a médiatörténetet a jövőben célirányosan össze kell kapcsolni az írás és nyomtatás történetével, az irodalom történetével, a vizualitás történetével. Nem a Gutenberg-galaxis történetét, majd annak végét kell megírni – fogalmaz Hickethier, utalva McLuhan híres munkájára –, hanem az írás, a kép és a hang sokszorosán kapcsolódó, szüntelenül változó történetét, az átmeneteket, a töréspontokat kell megragadni. Az így építkező, majdan médiumokon átívelő, médiát felölelő új médiatörténetig eljutó médiatörténet-írásban az egyes médiumok összekötő elemévé válik a kommunikáció, a kultúra, a média által befolyásolt hétköznapi történések, a nyilvánosság úgy, hogy a médiatörténet döntően az egymással összekapcsolódó egyes médiumok története marad.

Hickethier szerint ez a fajta új médiatörténet-írás, a hozzá kapcsolódó véleménycsere, a polémia még csak a kezdeteknél tart, majd a gyakorlat dönti el létjogosultságát. A kérdés annál is inkább aktuális, hiszen az utolsó másfél évtizedben több német médiatörténész is megírta átfogó médiatörténetét. Ezek közül három szerző többkötetes művét emeljük ki (Rudolf Stöber, Jürgen Wilke, Werner Faulstich). Ezeket az alábbi kérdéskörök megvilágításán keresztül kívánjuk bemutatni: milyen motívumok készítették őket a mű megírására? Hogyan értelmezik a média fogalmát, mi tartozik a médiatörténetbe, hogyan határolják le, miként strukturálják mondanivalójukat, különös tekintettel a médiatörténet és az úgynevezett társtudományok viszonyára? Miként kezelik a tér és az idő fogalmát, hogyan viszonyulnak a forrásokhoz?

III.

Rudolf Stöber, bambergi médiatörténész 2003-ban kiadott munkájának alcíme mindjárt kijelöli művének tér- és időkoordinátáit, miszerint az úgynevezett új médiumok történetét írta meg, melynek első kötete a sajtóval és a telekommunikációval foglalkozik. Második kötetét a filmnek, a rádióknak és az egyéb multimédiás eszközöknek, az internet világának szenteli. Az alcím egyértelműsíti, hogy a tömegmédia koráról van szó, amely Gutenberg találmánya nyomán köszönt be.¹⁰

¹⁰ STÖBER, Rudolf, *Mediengeschichte, Die Evolution „neuer“ Medien von Gutenberg bis Gates. Eine Einführung*, Wiesbaden 2003. A tanulmányban az eredeti első kiadás szövegét vesszük alapul. 2013-ban megjelent a mű második, bizonyos mértékig átdolgozott második kiadása. De lényegében az elméleti alapvonalakon az invenció-innováció-diffúzió modelljén nem módosít. Ugyanakkor erős változtatásokat visz véghez a szerkezetben. Míg az első kiadásban a média történetét az egyes médiumok szerint (sajtó, rádió, film stb.) taglalta, és ahhoz rendelte a fázisokat (megjelenés, elterjedés, térnyerés stb) addig az új koncepcionális változatban a fázisokra, összpontosít, nem a médiumok megjelenési formáira. Így például a médiumok elterjedését ábrázoló fejezetben együtt kezeli

Bár ő maga is elismeri, hogy témaválasztása némi önkényes döntés eredménye, különösen, hogy az első kötetben a könyv története, a másodikban a televízió kimarad ebből, de megítélésünk szerint kissé vitatható álláspontját megtámaszthatónak véli Niklas Luhmann, némi kritikával Harry Pross, valamint Marshall McLuhan teoretikus érvelésével.¹¹ A tömegmédia funkcionális fogalmát kiindulási pontként klasszikus kettős értelemben használja: a médiumok folytatólagosan megjelenő tartalmukkal, és az adott korban felhalmozott ismeretek közvetítésével egyszerre szolgálják a személyek közötti információ és a kommunikáció terjedését úgy, hogy létezési kereteiket az adott társadalom, az őket körülvevő politikai–szociális környezet határozza meg. Stöber, akárcsak Hickethier a Gerhards–Neihardt féle nyilvánosságfogalomra támaszkodik.¹²

Bármelyik médiát vizsgáljuk is, történetének alakulásakor a keletkezés és ternyerés motívumait, az általa előidézett társadalmi reakciót és hatást kell követnünk, vallja Stöber. Módszertanilag a sűrű leírás mellett foglal állást és műve megírásakor hármas szempontrendszer betartását jelöli ki. Minden korszak és médiái a korba helyezve, ugyanakkor a kortól való eltávolodás révén értelmezhetők. Meggyőződése, hogy a médiatörténet-írás igényli a kritikai megközelítést, de a Frankfurti Iskola örökségére utalva sarkosan úgy fogalmaz, hogy médiatörténet örve alatt nem társadalomkritikát kell gyakorolni, hanem forráskritikát.

Bár keresi a médiatörténet-írás kapcsolódási pontjait a német nyelvterületen a korábbi évtizedekben művelt publicisztikatudománnyal, még inkább a kommunikációtudománnyal, nem tartja szerencsésnek azokat a szándékokat, amelyek e kettő határvonalainak elmosására irányulnak. Leszögezi: az új médiumok története nem azonos a kommunikációtörténettel, mert a tömegkommunikáció valamivel kevesebb, hiszen csupán korlátozott kommunikációs kapcsolódási lehetőséget kínál a feladó és befogadó között, például olvasói levél, telefon, e-mail stb. formájában.

Általában véve nem híve annak, hogy a médiatörténet-írásban túlzottan az elméleti konstrukciókra hagyatkozzunk. Különösen a médiatörténészek által korábban kedvelt Niklas Luhmann-féle rendszerelmélettel száll vitába, osztva Habermas vélekedését, miszerint Luhmann elmélete csak a létező állapot észlelésére alkalmas, és a történeti vizsgálódás számára létfontosságú változás szemlélésére,

a sajtót, a telefont, a távirót, a filmet, a televíziót és a számítógépet. (20). A médiafejlődést fázis vonatkozású perspektívába helyezve Stöber törekszik a mediális innováció ciklusainak hasonlóságait a különböző médiumokra vonatkoztatva eltérő időpontokban fölmutatni, anélkül – akárcsak az első kiadásban –, hogy a folyamatot a fejlődés normatív céljának rendelve alá. STÖBER, Rudolf, *Neue Medien Geschichte, Von Gutenberg bis Apple und Google*, Presse und Geschichte. Bd. 72, Bremen, 2013. Vö. STÖBER, Rudolf, *Deutsche Pressegeschichte von Anfängen bis zur Gegenwart*, 1. Aufl., Bremen, 2000, 3. Aufl., 2014. Terjedelmi okok miatt Stöber önálló sajtótörténetét, mely számtalan kiadást megért, itt most nem tárgyaljuk.

¹¹ LUHMANN, Niklas, *Die Realität der Massenmedien*, 2. kiad., Opladen, 1996.; PROSS, Harry, *Medienforschung, Film, Funk, Presse, Fernsehen, Das Wissen der Gegenwart*, Berlin, Darmstadt, Wien, 1972.; McLuhan, Marshall, *The Gutenberg Galaxy*, Toronto, 1962.

¹² GERHARDS, Jürgen, NEIDHARDT, Friedhelm 1991 (9. jegyzet).

megragadására, a történelmi távlatok megvilágításra nem. Ugyanakkor a szakma szinte egyhangú rosszallása dacára nem ellenzi, hogy a médiatörténész a biológiai evolúciós modell néhány elemét a médiafejlődés történetének megvilágításánál alkalmazza, de jelzi, ezek a médiumok különböző fejlődésének magyarázatakor csupán interpretációs keretként szolgálhatnak. Hiszen – Harry Pross technicista érvelését osztva – ebben a kontextusban Stöber némileg jogosan mutat rá, hogy a médiumok is egymást követő, egymásra épülő fejlődéstörténeti utat járnak be: a sajtó integrálja beszéd és az írás örökségét, a film átveszi a megelőző optikai médiumok tartalmi elemét, a rádió a létét technikailag a távírónak, tartalmilag az újságok informálási és szórakoztatási funkciói átörökítésének egyaránt köszönheti, és így tovább. De elveti, hogy a médiatörténet a fejlődés normatív perspektívájának rendelődjék alá.

A szerző alapvetően az invenció, az innováció és diffúzió hármas fogalma köré építi fel könyvének mondanivalóját. Az elmélet középtávú vizsgálódások elvégzésében nyújt segítséget azáltal, hogy az igencsak heterogén forráskorpuszt kategóriákba rendezi, ily módon véli megérteni és megértetni a média keletkezésének és változásának történetét. Ebből következőleg ez kicsit részletesebb bemutatást igényel.

Stöber Everett M. Rogersre¹³ hagyatkozva úgy véli, hogy az invenció fázisa az új eszme, gondolat, kezdeményezés megszületését jelenti. Az innováció során a koncepciót piacra érett terméké fejlesztik, ahol értéke, hasznossága, alkalmazása még nyitott. Az innováció sikere nagyban függ attól, hogy milyen új megoldásokat kínál, mennyire kompatibilis az adott társadalmi értékekkel és normákkal, milyen mértékben tekinthető komplexnek, milyenek a kipróbálás, a bevezetés körülményei és a várható eredmények mennyire beláthatók. (Innováció és technológiai átvétel szinonim fogalmak nála.) Ezután következik a diffúzió fázisa, amikor a produktum a médiumok közé betagozódik és a hétköznapiak részévé válik. Ezek az elemek a gyakorlatban természetesen nem egészen szétválaszthatók. Hogyan működteti a hármas modellt, miként tölti meg tartalommal, ennek kibontásáról szólnak a könyv két kötetének további fejezetei.

Bár Stöber műve¹⁴ a média fejlődéstörténetét követi, mégsem szigorúan kronológiai, mivel a kiválasztott vizsgálati egységek maguk jelölik ki és tagolják az idő fonalát. Szigorú ökonomikus szerkezettel dolgozik, de a főfejezeteket számtalan alfejezetre és további kisebb differenciált alegységekre bontja szét rugalmasan. Így például a sajtó műfaji, tipológiai, tartalmi differenciálódását bemutató alfejezetben együtt tárgyalja a nagyobb időtávot lefedő „új médiát”, így a kalendáriumot, az úgynevezett messrelatiót (vásári tudósítás) és a folyóiratot. Ez utóbbit tovább tagolva beemeli az illusztrált lapok kategóriáját, amelyet filléres lapokra, családi lapokra, illusztrált magazinokra, satirikus, humoros lapokra, ifjúsági, divat és női lapokra, Rundschau típusú szemlékre és hírmagazinokra

¹³ Everett M., ROGERS, *Diffussion of innovations*, New York, London, Toronto, Singapore, Tokyo, 1995.

¹⁴ Terjedelmi korlátok miatt a továbbiakban a sajtóval foglalkozó fejezetekre szorítkozunk.

bont, majd a fejlődés főirányát megragadó egzakt példákon keresztül tömören megrajzolja azok karakterét, funkcióját, szerkezetét, formai jellemzőit. Kitér továbbá az előállítás, az aktualitás, a példányszám, az ár kérdéseire, a képi megoldások technikai fejlődésre. Így módja van íveket fölrajzolni: két évszázadon belül sorakoztatja a példákat, analógiákat, módosulásokat egészen napjainkig; ennek eredményeként jutunk el az úgynevezett szemle alkategóriáján belül a *Revue de Deux Monde*-tól (1829) egészen a svájci *Facts*-ig (1995).

Mivel a monokauzalitás elve távol áll tőle, a fent vázolt fejlődési út értelmezését elősegítő fejezetet iktat be, amely „összecsomagolja” a sajtó sikerútját kísérő és lehetővé tevő külső és belső tényezőket, amelyek részben előidézői, részben következményei a folyamatnak. Szükséges kényszerűségből a fenti, jórészt immanens szempontoktól elválasztva további önálló főfejezetben tárgyalja a sajtótermékek sikeres piaci szereplésének keretfeltételeit, elemeit, az alfabetizáció, az iskoláztatás mértékét, a hírszolgáltatás kiépülését, és mindezek megvalósulásához a történeten „vörös fonalként” végighúzódó két konstans elem alakulását: a közönség szüntelenül növekvő információéhségének és szórakoztatási igényének kielégítését. A mű szemléleti erői közé tartozik, hogy például a hírszolgáltatás rendszerének taglalásakor nem a megszokott leíró jellegű történetbe bonyolódik bele a postáról, táviróról stb., hanem azt próbálja plasztikusan bemutatni, hogyan és mennyi idő alatt lesz az eseményből hír, tudósítás és az mennyi idő alatt jut el a közvetítő csatornák által. Ezt egy „al-alfejezetben” belül összekapcsolja az újságírói hivatás professzionalizálódására, az újságok szerkezeti összetételére (például rovatok fejlődési láncolata és a köztük lévő arányok változása) és tartalmi vonatkozásaira való utalással.

Az újságok tartalmi fejlődése tehát egyre inkább egy differenciált sajtóképhez vezet, amit Stöber olvasatában innovációs versenyként észlelhetünk, ami minőségi versennyel párosul. Az innovációs és minőségi tényezők pedig nem választhatók el a gazdasági tényezőktől. A racionális üzleti kalkulációt tárgyaló alfejezet egyaránt kitér a sajtótermékek árképzésre, a jövedelmi viszonyokra, más termékek áralkulációra. Az árváltozások okaiként a csökkenő papírárakat, a túltermelés problematikáját, a vásárlói és hirdetési piac összefonódását és az előfizetői, vásárlói szokásokban végbemenő változásokat veszi számba. A kiadók oldaláról a nyereség optimalizálását, hullámszását az állandó és változó kiadásokkal, a hirdetési piaccal összefüggésben követi, és Karl Bücher nyomán megerősíti, hogy az árnyereség növekedésére vonatkozólag világos trend nem rajzolható ki.

A sajtótörténet utolsó főfejezete a sajtó és hatalom közötti viszonyrendszert boncolgatja ugyancsak nem megszokott módon. A sajtórendszerek vizsgálati kritériumainál három uralmi formát vezet be (autoriter, liberális–demokratikus és totalitárius rendszerek). Ezek mellé rendeli az általuk alkalmazott ellenőrzési formákat (tartalmi, vállalkozási, hivatásgyakorlási és terjesztési) és megmutatja, hogy melyek voltak az egyes korszakok meghatározó általános jegyei és melyek voltak az azonos politikai rendszerek eltérő alkalmazási gyakorlatai.

Az egyes fejezeteket áttekintve így éri el, hogy a fent említett hármas fogalmi kritérium alapján alkalmazott modell (invenció–innováció–diffúzió) következe-

tes végig vitele révén koherens kép alakul ki az olvasóban, amelyet felerősít azáltal, hogy minden fejezet elejére egy pár soros esszé tömörségű felvezetőt illeszt, ami által kontextusba helyezi az adott rész mondanivalóját, és újból és újból kijelöli az értelmezési kereteket. A sajtó fejlődéstörténetének, differenciálódásának, a cenzurális és gazdasági szempontok számbavétele mellett mégis jórészt adós marad a szerző a sajtó társadalmi aspektusainak megvilágításával. Például milyen funkciókat látott el a folyóirat a polgári nyilvánosság és létezési mód kialakításában, ez miként és hogyan alakul a 18. század végétől a 20. század elejéig? Milyen módosulásokon megy keresztül a sajtó a 20. század elejétől az előretörő elektronikus média korában? A média-felhasználás társadalmi aspektusának bemutatása jórészt elmarad, a szokások, attitűdök és a médiában mozgó szereplők a szerző erős gazdasági–technikai irányultságából következőleg mindössze a gazdasági folyamatok megértésében játszanak szerepet.¹⁵ Próbál egyensúlyozni a történet elbeszélése és a szisztematizálás között, de a csapdát, ő sem kerüli el, egyes fejezetek kifejezetten túlírtak (például 2. 4). Főként német anyaggal dolgozik, de összeurópai dimenzióban gondolkodik (minta, párhuzamok, analógiák). A nem Németországból eredeztethető laptípusok, műfajok, technikai találmányok tárgyalásánál angol, francia, olykor olasz kitekintést ad úgy, hogy a történetet szerkesztésben tartja.

IV.

Jürgen Wilke 2000-ben megjelent médiatörténetének tartalmát közel két évtizedig érleli, ami egyrészt már önmagában jelzi, átfogó médiatörténetet írni nem egyszerű dolog. A szerzőt műve megírásában¹⁶ elsősorban az motiválta, hogy több mint 30 év telt el azóta, hogy német nyelvterületen többkötetes összefoglaló jellegű sajtótörténet született Kurt Koszyk tollából (1966, 1969, 1972), amelyet a narratív elbeszélőmódban íródott sajtótörténet-írás termékeként tartunk számon. Wilke meglátása szerint Koszyk sajtótörténete több szempontból problematikus. Túl azon, hogy elvész a részletleírásokban, csupán elvétve, nyomokban fedezhető fel benne a szerző szándéka, hogy a sajtótörténetet valamilyen módon médiaelméleti, kommunikációtudományi perspektívába helyezze.

Az alapprobléma Wilke számára is az, hogy miként tudja a mű tárgyát egzakt módon meghatározni, azaz miként definiálja a média fogalmát. A mű címadása jelzi, hogy a médiatörténetet a kommunikációtörténet mellé rendeli, a médiatörténetét elsősorban a média által közvetített kommunikáció történeteként

¹⁵ FAULSTICH, Werner, *Rezension zu, Stöber, Rudolf, Mediengeschichte. Die Evolution „neuer“ Medien von Gutenberg bis Gates*, H-Soz-u-Kult, 26. 06. 2004. <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2004-2-206>

¹⁶ WILKE, Jürgen, *Grundzüge der Medien- und Kommunikationsgeschichte, Von Anfängen bis ins 20. Jahrhundert*, Köln, Weimar, Wien, 2000. 2008-ban elkészült a mű második, némileg kiegészített kiadása, amely lényegi változást nem eredményezett. Az elemzésnél ezt a szöveget követjük.

kívánja megírni. Wilke egy szűkebb médiafogalommal dolgozik, mint Stöber vagy Faultisch és Hörisch. A publicisztikatudomány által alkalmazott médiafogalomból indul ki, amely technika-, technológia- és intézménytörténeti alapú, és a tömeges elterjedésű médiumokra terjed csak ki. Kritikusaival szemben úgy véli, a posta vagy a telefon története (eredeti tradicionális formájában) csak korlátozottan sorolható ide: eszközként egyik se a médiatörténet immanens része, ugyanakkor tömegkommunikációs eszközként mindkettő fontos eleme, de nem több mint komponense a médiatörténetnek.

A média története nála a tömeges elterjedést biztosító nyomtatás technikájának térhódításával kezdődik, vagyis Gutenberggel, akinek találmánya lehetővé teszi a nyilvános kommunikáció rohamos elterjedését. A történetet befejezi a weimari köztársasággal, a harmadik birodalmat, illetve a második világháború utáni korszakot „kellő történelmi távlat híján” a „Zeitgeschichte” tárgykörébe utalja. Ebből következőleg mondanivalóját túlnyomórészt a sajtónak szenteli (350 oldalból 300 oldalt szán a témának).

A nemzeti keretbe zárt történetíráson való túllépés mellett foglal állást, de megállapítja, hogy egy nemzetközi terepen vizsgálódó médiatörténet nem oldható meg nemzetközi kutatói együttműködés nélkül. Ezért ő összehasonlításra nem vállalkozik.¹⁷ A nemzeti és nemzetközi között fennálló diszkrpanciát úgy véli feloldani, hogy minden főfejezet elé/közé beiktat egy amerikai–összeurópai kitekintést, leginkább a műfaji újdonságok okán más és más ország sajtótermékeire koncentrálva.¹⁸

Mondanivalójához kronológiai megközelítést választ, mégpedig oly módon, hogy túlnyomórészt a meghatározó politikai tényezőket kombinálja a technikai-technológiai és médiatipológiai elemekkel. Míg a főfejezetek a médiatörténet fő fázisait fedik le, addig az alfejezeteknél a valódi történések századokon átívelő, finoman tagolt kronológiai etapjait jelöli ki. Figyelmeztet, hogy az új századok beköszönte ritkán esik egybe a médiatörténet új korszakával (például a 18. század a 17 századdal összevetve a médiarendszereket tekintve kevés újdonságot hozott). A médiatörténet rendszerezése során törekszik a technikai-műszaki, szervezeti, jogi tényezők megvilágításra, egyidejűleg a terjedelmi korlátok függvényében a média társadalmi szerepeit, funkcióit, hatásait is kiemeli. Például a kora újkorban megjelenő nyomtatott média bemutatása során az előállítók és befogadók primer gazdasági érdekein túl azoknak az emberi magatartások, mentalitások alakításában betöltött szerepére is kitér. A folyamatban a reformáció korszakára egyenesen úgy tekint, mint amely egyaránt „book event”, „print event”, „Kommunikationsereignis”-t, „media-propaganda campaign”-t teremtett. Az első tu-

¹⁷ Ilyen jellegű korábbi kísérlete WILKE, Jürgen, *Zeitungen und ihre Berichterstattung im langfristigen internationalen Vergleich = Presse und Geschichte*, Bd. II, *Neue Beiträge zur historischen Kommunikationsforschung*, Hg. Elger Blühm, Gebhardt Hartwig, München, London, New York, Oxford, Paris, 1987, 287–305.

¹⁸ Ezen a téren új vállalkozás: CHAPMAN, Jane, *Comparative Media History. An Introduction, 1789 to the Present*, Cambridge, 2005.

dományos folyóiratokról szólva úgy fogalmaz, hogy megjelenésükkel az addigi informális tudományos kommunikációt (tudóslevelezés) egy periodikusan ismétlődő fórum által létrejött nyilvános kommunikáció váltja fel, ami döntő hatással van a tudományok további fejlődésére. Ugyanakkor röviden tárgyalja az egyes újságok programját, tartalmát, ami ugyan olykor érdekes részinformációkat tartalmaz, de a szöveg itt enciklopédikus jelleget ölt, így nem kimondottan olvasóbarát.

Mind makrotörténeti, mind mikrotörténeti megközelítés szintjén elméleti kategóriák bevezetését szorgalmazza és médiatörténetét hat szisztematikus alaposítású fázisra tagolja. Szerinte a médiatörténet a tömegkommunikáció keletkezésének (fő médiuma a levél, hírlevél, az írott újság, a rölpap, a messrelatio stb.), intézményesülésének (fő médiuma a nyomtatott újság), funkcionális terjedésének, expanziójának és diverzifikációjának (fő médiuma az újság és a folyóirat), majd a 19. században robbanásának és a 20. század beköszöntével a plurális média korszaka eljövételének (fő médiumai a film, a gramofon, a hanglemez, a rádió) a története. Meggyőződése, hogy az elemzésbe be kell vonni kommunikációtudományt és médiaelméletet, például az újságtartalmak strukturális vizsgálatok vagy a recepciótörténeti és olvasástörténeti kutatások során.¹⁹

Részletesebben a 19. század médiatörténetét tárgyalja, és erőteljesen Németország politikátörténeti fordulataihoz (1819, 1848, 1871, 1918) köti. Itt a tömegkommunikáció a véleményképzés plurális, demokratikus eszközeként jelenítődik meg. Elsőként a sajtó jogi szabályozását, a sajtópolitikát tekinti át, majd az újságok, folyóiratok, valamint a hivatalos közlönyök, hirdetési újságok (Intelligenzblätter) tipológiáját adja meg, azokat politikai-társadalmi kontextusba helyezve. A fejezet második része a sajtó kiteljesedését segítő intézményeket, eszközöket veszi számba, a távirati irodák, a levelezői–tudósítói hálózat kiépülését, működését, az újságíró szakma professzionalizálódását, majd betekintést enged az angolszász és francia sajtóviszonyokba. A zárófejezetben a 20. század elejének jellemző tömegkommunikációs jelenségeit veszi számba: míg az „új” médiumokkal (film, gramofon, rádió) elsősorban technika- és intézménytörténeti alapon foglalkozik, a sajtó működésénél a politikai programokat és a tartalmat helyezi előtérbe.

Kritikusai elsősorban azt róják fel neki, hogy bár a média (médiatechnológiák) expanziója, diverzifikációja nyomán a média- és kommunikációtörténet új fázisáról ír, az ívek meghúzásánál óvatos marad. A plurális média korszakában ugyanis az újság, a rádió, a mozi már nem egymástól függetlenül létező médiumok, hanem egy médiarendszert alkotnak, és ilyen kontextusban kellene tárgyalni a 20. századi történetüket. Az átfogó médiatörténetnél neki is nagy gondja, hogy a parttalanságot elkerülje, a redukció és komplexitás helyes arányait megta-

¹⁹ Vö. Wilke, Jürgen, *Vom stationären zum mobilen Rezipienten. Entfesselung der Kommunikation von Raum und Zeit – Symptom fortschreitender Medialisierung*, *Jahrbuch für Kommunikationsgeschichte*, 2004, 1–15.; Uő, *Mediengeschichte und Medienberichtstattung. Entwicklungsstufen und Determinanten der Kommunikationsgeschichte* = Uő, *Massenmedien und Journalismus in Geschichte und Gegenwart, Gesammelte Studien*, Bremen, 2009, 13–29.

lálja úgy, hogy a modell értékű példákra koncentráljon. Legnehezebb a helyzete az újságok kiválasztása terepén, így is 580 címmel dolgozik. A feldolgozandó anyag mérhetetlen mennyiségét illetőleg az alapkérdést így fogalmazza meg: vagy te uralkodsz rajta, vagy hagyod, hogy ő uraljon. E dilemma között próbál inkább több, mint kevesebb sikerrel egyensúlyozni.

V.

Werner Faulstich lüneburgi médiatörténész, a göttingeni Vandenhoeck und Ruprecht kiadónál megjelent hat kötetben fogja át a média történetét, egyetemes történeti igényrel.²⁰ Bár a *Magyar Könyvszemle* következő számában Bódy-Márkus Rozália ismerteti a sorozat darabjaként a 19. századot lefedő médiatörténetét, tekintettel arra, hogy az utóbbi évek német médiatörténet-írásának legnagyobb teljesítményéről van szó, amely a német tudományos közegben széles diskurzust indított el, és szokatlan módon heves reakciókat váltott ki, mi sem kerülhetjük el, hogy foglalkozunk vele. Gondolatainkat a következő kérdéskörök közé sűrítjük: melyek a mű egyedi vonásai, mik képezik neuralgikus pontjait, milyen esetleges tanulságok következnek mindebből?

Faulstich mintegy 1900 oldalon több mint két évezredet foglal össze.²¹ Mun-kásságát összehasonlítva más médiatörténeti szerzőkkel, világossá válik, hogy ő az, aki szándékai szerint a német médiatörténetet leginkább a kultúrtörténethez kívánja kötni. Teljesítményét egyfajta média-kultúrtörténetként fogja fel, amelyben az összes média történetét a maga teljességében, rendszert képező hálózati keresztmetszetében kívánja vizsgálni. Az emberiség kultúrája nem képzelhető el média nélkül, az emberiség történetét a kultúra, a kommunikáció és társadalom történeteként értelmezhetjük – hangsúlyozza. A vitát gerjesztő és a nem kis ellenállást kiváltó komplexum értelmezése Faulstich unikális médiafogalma körül csúcsosodik ki. Faulstich ugyanis a média és kommunikáció fogalmát teljesen kitágítja és magyarázó elvként egyedi, vitaható fogalmakat hoz be. Nála a kommunikáció a szóbeliségtől (amely az emberről szól az őt körülvevő valóságban), az irodalmi kommunikáción át az elektronikus kommunikációig ível (amely a valóság reprodukcióját nyújtja). A médiumok az ő olvasatában intézményesült rendszerek, amelyek szervezett kommunikációs csatornák által közvetítődnek és az emberiség történetének kezdete óta orientáló fórumként teremtfői a társadalmi

²⁰ FAULSTICH, Werner, *Das Medium als Kult. Geschichte der Medien von Anängen bis zur Spätantike*, 8. Jahrhundert (1997); *Medien und Öffentlichkeiten im Mittelalter (800–1400)* (1996); *Medien zwischen Herrschaft und Revolte, die Medienkultur der frühen Neuzeit (1400–1700)* (1998.); *Die bürgerliche Mediengesellschaft (1700–1830)* (2002); *Medienwandel im Industrie- und Massenzeitalter (1830–1900)* (2004); *Die Mediengeschichte des 20. Jahrhunderts* (2012).

²¹ 2006-ban Faulstich közreadta a hatalmas opus kétkötetes, rövidített változatát, melyet az egyetemi oktatás céljaira „didaktikusan átdolgozott”. FAULSTICH, Werner, *Mediengeschichte von Anfängen bis 1700, Mediengeschichte von 1700 bis ins 3. Jahrtausend*, Göttingen, 2006.

változásoknak, amelyeket szabályoznak is. Számos funkciót hordoznak: kommunikálás, információközvetítés, felhalmozás és tárolás, szórakoztatás, illetve közösségképzés, elnyomás, érték- és hagyományképzés, emancipálás stb.

Faulstich tehát flexibilis médiafogalmat használ, és úgy véli: ez általános érvényű és megkülönböztető jellege miatt alkalmas a történelemben bekövetkező változások kitapintására (konstrukciójának lényege, hogy az „egész története” bemutatható média-kultúrtörténetként). Ez az érvelés több szempontból is problematikus. Ha a média a társadalom minden vezérlő és orientációs funkciójának letéteményese, hordozója és közvetítője, akkor Faulstich nem kevesebbet állít, hogy a média a mindenkor létező társadalmi és politikai rendre olyan hatással van, hogy a társadalomtörténet művelése médiatörténet nélkül elképzelhetetlen. Továbbá, ha a média az egyes társadalmakat döntően befolyásolja, akkor azok magát a társadalmi kommunikáció formáját is meghatározzák. Elemzési gyakorlatában azonban nem mutatja be részletesen a média-kultúra és a kommunikáció közötti összefüggéseket. Mindez nem csupán arra figyelmeztet, hogy Faulstich homályos médiafogalommal operál, hanem arra is, hogy a média-kultúrtörténetét megalapozó másik fogalom, a kultúra meghatározása sem precíz, és így nehezen értelmezhetők olyan kifejezések, mint irritáló, kultúrsokkot előidéző jelenségek, amelyeket az új médiumok megjelenése kapcsán előszeretettel emleget. Ráadásul médiafogalmát további képlékeny részfogalmak bevonásával (ember-, térformáló, írott, nyomtatott, elektronikus és digitális médiumok) tovább tágítja, és a társadalmi változásokkal összhangban az általa meghatározott sajátos időfonal mentén a domináns médiumokat diagnosztizálva – aszerint, hogy milyen intenzitással vannak jelen az egyes korszakokban – megkísérli rajtuk keresztül az egész történetet leírni. Azt, hogy mi következik ebből, néhány példával próbáljuk érzékeltetni.

Ez a konstrukció például a reformáció–ellenreformáció korszakának teljesen másfajta bemutatásához vezet. Luthernek a tradicionális egyház ellen irányuló kritikáját az embermédiumok tradicionális uralmi formáinak kritikájaként interpretálja. A reformációt a következő hét domináns médium működésén keresztül láttatja: 1. a prédikátorok, akik a nyomtatás, a könyvhez fűződő szoros kapcsolatuk révén eddigi funkcióikat megújítják; 2. a levél-levelezés, amely a mozgalomban mintegy fegyverként szolgál; 3. a röplapok (már ekkor tömegmédiumnak titulálja), amelyeket eltérő módon használnak, és amelyek ellentétes társadalmi hatásokat fejtenek ki; 4. a röpirat, amely köztes forma a lap és a könyv között, többé már nem lokális nyilvánosságot teremt, és a nyomtatott körlevelek előfutárának tekinthető; 5. a könyv, melynek szerepét Faulstich szerint sokan túlértékelik; 6. a dalnok és végül 7. a színház. Ennek alapján fogalmazza meg következtetését: a lutheri reformáció lényege nem vallási-teológiai, hanem médiatörténeti természetén keresztül ragadható meg. Később némileg revideálja ezt, ami viszont a médiumkonstrukció használhatóságának bizonytalanságára utal.²²

²² GOPPOLD, Uwe, *Über Faulstich, Werner, Medien zwischen Herrschaft und Revolte. Die Medienkulturen der frühen Neuzeit (1400–1700)*, H-Soz-u-Kult. 21. 03., 1999.

Az 1700–1830 közötti periódusra, nagyrészt a felvilágosodás korára vonatkoztatva a képlet a következőképpen módosul: az embermédiiumok közül egyre kisebb jelentőségű a papság; továbbra is fontos szerepet tölt be a színház, amely zenés, táncos, prózai formában egyaránt jelen van, de kommunikációs szempontból csökken a szerepe. A térformáló médiiumok közül a kastély és a park, az írott médiiumok között továbbra is a levél, a lap fontos, de a súlypont eltolódik a nyomtatott médiiumok javára; továbbra is jelen van a röplap, a röpirat, a plakát, a kalendárium, az almanach, a könyv. Nő az újságok kínálata és megjelenik a folyóirat, „a polgári médiakultúra szíve”.

A nyilvánosság szerkezetváltozása e korszakban nem kerüli el Faulstich figyelmét, de nem játszik nála döntő szerepet. Az alaptézist megerősítve kijelenti, hogy nem elsősorban a nyilvánosság változik, ami új médiiumok belépését generálja, hanem a médiiumok váltása eredményezi a nyilvánosság szerkezetváltását, ami a polgárság térnyeréséhez vezet. Ezt a kijelentést a médiatudósok túlnyomórészt elutasítják: Jürgen Wilke és a saarbrückeni történész, Wolfgang Behringer is úgy fogalmaz, hogy a médiiumok társadalmi konstrukciók, és értelmüket társadalmi kontextusba helyezve nyerik el.²³

A Faulstichnál az 1830-tól a századfordulóig tartó 19. század médiatörténete jóval a digitális reprodukció korszakának beköszönte előtt már az „elektronikus” médiával operál (távíró, telefon, fotográfia, hanglemez, film). Ebben az 5. kötetben is kitart a nyilvánosság szerkezetváltozásával kapcsolatos tézise mellett. Ugyan ezen alfejezetnek „A társadalmi változások kulcsjelenségei” címet adja, de továbbra is a média szerepét helyezi középpontba, és a nagyszabású népességnövekedésre, a társadalmi differenciálódásra, a bekövetkezett technikai boomra, az iparosodás jelenségeire csupán a 19. századon végighúzóódó fonalként tekint. Mivel a társadalomkép meglehetősen elnagyolt, számos differenciálatlan kijelentést enged meg magának: például a fotográfiát a kispolgárság médiumának tartja, a képmutogatást a közép- és alsó rétegek szórakozásának nevezi. A kötet záró részének megállapításai lényegében nem térnek el a szakirodalom által elfogadott alapvetésektől: a században a médiiumok mindinkább a kapitalizálódás jegyeit viselik magukon, azaz a médiakultúra egyre jobban a gazdaság részrendszerének rendelődik alá és mindinkább a szórakoztatás funkcióit elégíti ki.²⁴

A hatodik kötetben az ívet a századfordulótól az ezredfordulóig húzza és itt is a médiarendszerek történetét nyújtja. Korántsem csak a nyilvános kommunikáció 20. századi klasszikus tömegmédiáira koncentrál (nyomtatott média, rádió, televízió). Az elektronikus (hanglemez, kazetta, telefon, CD, videó) és a digitális média (számítógép, Word Wide Web) mellett az interperszonális kommunikáció hétköznapi csatornáit is bevonja (e-mail, chat). És újra foglalkozik az ember- és a térformáló médiumokkal. A 19. században az archaikus embermédiiumok és tér-

²³ BEHRINGER, Wolfgang, *Im Zeichen des Merkur*, Göttingen, 2003, 23.

²⁴ DUSSEL, Konrad, *Rezension zu, Werner Faulstich, Medienwandel im Industrie- und Massenzeitalter (1830–1900) = Sehepunkte 5 (2005), Nr. 2. URL: <http://www.sehepunkte.de/2005/02/7231.html>*

formáló médiumok meglátása szerint visszaszorulóban voltak, de a náci időkben tömegünnepségek, felvonulások, reprezentatív, monumentális építészeti és szobrászati alkotások formájában ismét funkcióhoz jutottak anélkül, hogy az ekkor szisztematikusan felépített médiarendszer a nácik uralmi rendszerének fenntartását legitimálni tudta volna.

Bizonyára a feldolgozandó anyag szerteágazó természete, a témapanelek divergálása kényszeríti belátásra, hogy az eredeti koncepcionális elképzelésétől eltérjen, és mondanivalóját kronologikusan tagolja, tízéves dekádokba osztva a 20. századi német kultúrtörténethez igazítsa. Ebből a teljességre törekvő történetből teljesen kimarad az NDK médiatörténete, és így szükségszerűen a német–német kapcsolattörténet is, amelyet meghökkentő módon röviden azzal intéz el, hogy az NDK médiaélete, speciális és nehezen mérhető és értelmezhető. Nyilvánvaló, ezzel az eddig gondosan felépített és végigvezetett mediakonstrukció relevanciáját kérdőjelezné meg. Minél közelebb kerülünk a mához, a szöveg additív, olykor tisztán leíró jelleget ölt. Az eleve tág és a 21. század beköszöntével mindinkább szubjektíven használt médiafogalom és a felsorakoztatott részmédiumok túltengése megakadályozza őt abban, hogy a médiumok befogadásának történetével, tartalmi recepciójával érdemben foglalkozzon. Minthogy ezek analízise elmarad, sok esetben ezt a médiafelhasználás természetéről szóló klisék alkalmazásával pótolja.

Faulstich kreativitásával, innovatív teljesítményével, az átfogó média-kultúrtörténet megírásával, a diskurzusok megindításával, az általa generált vitákkal kétségtelenül nagy szolgálatot tett a médiatudománynak. Azt a törekvését azonban, hogy a média fogalma alá a két évezred szinte valamennyi részmédiáját besorolja és mindezeket rendszerkonstrukcióban láttassa, csak úgy tudja megoldani, ha önmagát szükségszerűen olyan parttalan, öntörvényű fogalom megalkotására és alkalmazására, valamint a részinformációk áttekinthetetlen mennyiségének egy rendszerbe történő kanalizálására kényszeríti, melyek szinte kilátástalanná teszik vállalkozását. Az általa konstruált fogalom egyben azt a veszélyt is magában hordozza, hogy a szerzőnek nincs módja más fogalmi konstrukciókra reflektálni. A mechanizmust az egyes különböző médiumok működésének, évszázadokon átívelő fogaskerékszerű egymásba illeszkedését, átfedését így nehezen tudja folyamatában megértetni.²⁵ A mégoly intelligens problémamegoldó kérdésfeltevései, a mérhetetlen mennyiségű szakirodalmi hivatkozás mozgatása (egyes kritikusi szerint túlságosan mások tudományos teljesítményére hagyatkozik), a korszakokon vörös fonalként végighúzódomináns médiumok megmutatása sem segítenek túl sokat ezen. Az extrém széles médiafogalom megakadályozza, hogy működésüket koherens médiarendszerként értelmezhesse, ahogy a sorozat előszavában saját maga szabta elvárásait Faulstich megfogalmazza „a komplikált puzzle a különböző építőkövekből egész képpé formálódjék”. Így, olyan fontos kérdések, mint a különböző utakat bejáró egyes embercsoportok az évszázadok

²⁵ Erre utal Hickethier is a médiatörténetről szóló tanulmányában. HICKETHIER 2002, i. m. (8. jegyzet).

során hogyan informálódtak, miként szórakoztak, milyen tartalmakat, mely médián keresztül kommunikáltak, mennyire értették meg és adaptálták a felvett ismereteket, releváns magyarázatával a sorozat jórészt adós marad. Ennek nyomán elgondolkodhatunk azon, lehet-e médiatörténetet manapság egyedül írni?

VI.

A mögöttünk hagyott másfél évtizedben számtalan médiatörténeti tanulmánykötet született Németországban, amelyek között érdekesek lehetnek számunkra a médiatörténet–médianyilvánosság és a várostörténet kapcsolódását tárgyalók. A médiatörténet és várostörténet számtalan kapcsolódási lehetőséget kínál, amit a modern korban Max Weber sajtószociológiájához köthetünk, amely a sajtó intézményes jellegének, helyi sajátosságainak, a hatalmi viszonyoknak és kulturális hatásuknak vázlatát nyújtja (ha eltérő módon is, de valamennyi, e tárgykörben megjelenő mű Weberre rezonál).²⁶ Napjainkban a városok történetét egy sokrétegű, számtalan területen strukturált nyilvánossággal hozzuk összefüggésbe, amely az utcai nyilvánosságtól az egyesületeken, a társas összefüggéseken, a sajtón át az elektronikus médiáig terjed. A kutatás során az urbanizáció, medializáció, informálás a modernizációs folyamat összekötő elemeit képezik, hogy az ipari és posztipari társadalmak társadalom- és kultúrtörténetét megérthessük. Visszatérve a Führer–Schildt–Hickethier szerzőhármasához *A nyilvánosság – médiumok – történelem* című tanulmányukban (2001) megemlítik ugyan, hogy a városi nyilvánosság részeként az utcai, egyesületi stb. nyilvánosságokkal az utóbbi három évtizedben számtalan írás foglalkozott, de a tömegmédiá nyilvánossága még mindig jórészt hiányzó eleme a kutatásnak. Ez ugyanis, nemcsak a közvetlenül szemünk előtt játszódó eseményre terjed ki, hanem a véleményképzésre is, amely azután ismét a szomszédok közti kommunikációban tesz szert jelentőségre. Hiányzanak az olyan művek, melyek a városi nyilvánosság „hardver” oldalát vizsgálják, vagyis az egymással konkuráló média és előállítói (kiadók, szerkesztők) érdekeit, vagy a városi vezető testületek és a média viszonyát, vagy a médiát fogyasztó publikum nyilvánosságát.²⁷

Erre az irányra egy példát hozunk. A város és a sajtó kapcsolatát vizsgáló, 2003 óta rendszeresen összeülő angol–német kollokvium²⁸ 2006-os portsmouthi

²⁶ WEBER, Max, *Geschäftsbericht für die Deutsche Gesellschaft für Soziologie = Verhandlungen des ersten deutschen Soziologietages*, Tübingen, 1911, 39–62.

²⁷ FÜHRER, HICKETHIER, SCHILDT 2001, i. m. 26–27. (7. jegyzet). Ilyen első kísérletnek számít Michael MEYEN, *Leipzigs bürgerliche Presse in der Weimarer Republik, Wechselbeziehungen zwischen gesellschaftlichem Wandel und Presseentwicklung*, Leipzig, 1996.

²⁸ Eddig az európai városi zsidó sajtó történetének új kutatási eredményeit tárgyalták: *The Jewish Press – Research in Progress in a European Perspective*, International Conference, Queen’s University, Belfast, 2003.; *Frauen und Frauenbilder in der jüdischen Presse*, Internationale Sommerakademie des Instituts für Geschichte der Juden in Österreich, Wien, 2004.; *Die jüdische Presse*,

tanácskozása a témát az 1880–1938 közötti időkeretben vizsgálta.²⁹ A következő kérdésekre kerestek választ: miként jeleníti meg a sajtó a várost mint kommunikációs teret? Hogyan rajzolja ki a város topográfiáját? Miként befolyásolja a benne élők tudatát? Suzanne Marten-Finnis például az 1920-as évek Berlinjébe vezet el bennünket, ahol orosz emigránsok megalapítják művészeti folyóiratukat, a *Zhar ptitsat* (Tűzmadár), amelyre a korábbi sajtótörténet-írás a helyi emigránsok kulturális-szórakoztató lapjaként tekintett. Marten-Finnis rámutat, hogy a folyóirat a berlini orosz művészek és orosz kiadók számára nyilvános fórumot jelentett, ismertté tette az orosz festészetet és könyvművészetet a nyugat-európai publikum számára, megteremtette az otthon alkotó és a metropoliszban élő orosz művészek közötti kommunikációt; a berlini művészeti életbe való bekapcsolódásuk az „orosz Berlin” sajátos vonásainak megértéséhez is közelebb visz.³⁰ A második nagyobb témaegységet a sajtó és a város kapcsolatában nagy jelentőségű német zsidóság szerepvállalása képezi. Például a brémai egyetem kutatója, Michael Nagel a zsidó sajtón keresztül a zsidóság differenciált városképének változását mutatja be: Hamburg és Berlin példáján azt, hogy miként viszonyultak a városi élet valóságához a 19. század végén, a weimari köztársaság és a hitlerizmus idején.³¹

A sajtó tudósítói funkciója, a nyilvánosság alakításában betöltött szerepe a harmadik téma. Itt Sam Johnson azt elemzi, hogy a *Spectator* című angol hetilap miként ábrázolta a mindenkori „zsidókérdést”, kezdve az 1880-as évek elején Oroszországon végigsöprő pogromhullámtól a Dreyfus-ügyön és a bécsi antiszemita polgármester, Karl Lueger ténykedésén át a nácik hecckampányáig.³² Az utolsó tematikus blokk egy város: Tschernowitz–Cernăuți–Csernovci–Csernivci történetét láttatja a sajtón keresztül.³³

Forschungsmethoden – Erfahrungen – Ergebnisse, International Conference, Queen’s University, Belfast, 2005.; *Deutsch-jüdische Presse und jüdische Geschichte, Dokumenten, Darstellungen, Wechselbeziehungen*, Internationale Konferenz Universität Bremen, 2005.

²⁹ *Presse und Stadt, City and Press, Interaction – Discourse – Theses*, Hg. Marten-Finnis, Suzanne, Winckler, Markus, Bremen, 2009. A közép-kelet-európai térséget vizsgáló tanulmánykötet a sajtó mellőzésével vizsgálja a nyilvánosság alakváltozásait a város-építészet-politika, illetve a városi közösségi események és a hatalmi, uralmi rendszerek konstellációjában. *Stadt und Öffentlichkeit in Ostmitteleuropa 1900–1939, Beiträge zur Entstehung moderner Urbanität zwischen Berlin, Charkiv, Tallin, Triest, Stuttgart*, 2002.

³⁰ MARTEN-FINNIS, Suzanne, *Outsourcing culture. Soviet and émigré publishing in Berlin and A. E. Kogan’s illustrated review Zhar ptitsa, 1921–1926* = Uo. 61–82.

³¹ SCHWARCZ, Johannes Valentin, *The shifting centres of the German–Jewish press during the era of Enlightenment, Emancipation, and Reform 1750–1850* = Uo. 97–114.

³² JOHNSON, Sam, *Hep! Hep!, Dreyfus and other Jewish Questions. A View from London, 1881–1914* = Uo. 151–160.

³³ WINKLER, Markus, *Wandel im Zeitalter der Modernisierung, Czernowitzer Presse vor dem ersten Weltkrieg*, Uo. 185–202.; *Die Folgen der Weltwirtschaftskrise aus der Sicht der Ostjüdischen Zeitung* = Uo. 203–218.; STETSEVYCH, Kateryna, *Aufbruch und Signale, Ukrainische Presse in Tscherniwci seit den 1990er Jahre* = Uo. 219–234.

VII.

Az említett tanulmánykötet-irodalom fontos darabjai az összehasonlító vagy transznacionális médiatörténeti kötetek. Inkább az utóbbihoz sorolható a Lipcsei Egyetem Szellemtudományi Központjának (GWZO) korábbi konferenciájához köthető 2002-es könyv. Ez az akkori jelenből kiindulva, nevezetesen a balkáni háborúkról szóló tudósítások kapcsán vizsgálja az európai nyilvánosság alakulását egészen a felvilágosodás koráig visszavezetve.³⁴ A tanulmányok célja, hogy az európai nyilvánosság fogalmát (mint normatív nyilvánosságot) empirikus elemzéssel szembesítse a mindenkor létező európai kommunikációs struktúrákkal. Európa fogalmába Kelet-Európát is bevonja, és az európai nyilvánosság történetére nem folyamatként (amely Európa nyugati részéből terjed el a szélekre), hanem a helyzetektől függően a központi és a távolabb eső területek közötti interakciós jelenségeként tekint.³⁵ Az ebben közreműködő újságírók, írók, utazók, értelmiségiek, tudósok az európai kommunikációs hálózat, a transznacionális cse-re létrehozóiként jelennek meg. Általában elmondhatjuk, hogy összehasonlító, transznacionális médiatörténeti analízisekkel az új évezred beköszöntével ritkán találkozunk. Korszerű munkákat a 19. század első felére vonatkoztatva találunk. Hannah Barker és Simon Borrows gyűjteményes kötetükben koncepciókban Habermasra hagyatkoznak: a sajtó történetét társadalmi és kulturális beágyazottságban tárgyalják, és azt mutatják meg, hogy Európa országaiban és az USA-ban a sajtó miként fejlődött, milyen kontroll alatt működött. Az újságírás és a mindenkor állami viszonyának feltárásán túl foglalkoznak a lokális és regionális nyilvánosság formálódásával. Ennek tárgyalása során erőteljesebben kirajzolódnak a német és az angol fejlődés eltérő jegyei, ami megnyilvánul a két ország médiaszabályozásában, ennek következtében a kontrollt kijátszó praktikákban, valamint az újságírást gyakorlók összetételében. A tanulmányok nyomán egyértelműen kirajzolódik a nyugat-keleti-lejtő egészen Oroszorszáig bezárólag; ezt elsősorban a híráramlás, a professzionalizálódás mértékén, a kiadók, publicisták ténykedésén keresztül méri.³⁶

Az összehasonlító vizsgálatok áttekintésére, az eredmények számba vételére német nyelvterületen 2008-ban vállalkozik először egy kötet, melyet az osztrák médiakutató páros, Gabriele Melischek és Joseph Seethaler, és a mainzi kommu-

³⁴ *Europäische Öffentlichkeit, Transnationale Kommunikation seit dem 18. Jahrhundert*, Hg. Requate, Jörg–Wessel-Schulz, Martin, Frankfurt, New York, 2000. A téma inspirálójá Ross, Jan, *Europas Selbstverachtung, Bilder aus Sonnenwoland, Bosnien und die Moral* című írása volt = *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1995, 7, 20.

³⁵ REQUATE, JÖRG, WESSEL-SCHULZ, MARTIN, *Realität und Imagination einer appellativen Instanz = Europäische Öffentlichkeit, Transnationale Kommunikation seit dem 18. Jahrhundert*, Hg. Requate, Jörg, Wessel-Schulz, Martin, Frankfurt, New York, 2000, 13–16.

³⁶ *Press, Politics and the Public Sphere in Europe and North America 1760–1820*, Hg. Barker, Hannah, Burrows, Simon, Cambridge, 2002.

nikációtörténész Jürgen Wilke jegyez.³⁷ Kétségtelenül ezen a téren a tanulmánykötet úttörő kísérletnek számít, az ebből adódó nehézségek viszont szembetűnők. Az összehasonlítást a szerzők rendkívül tágan és eltérő módon értelmezik: Rudolf Stöber kronológiai alapokra helyezi, Frank Esser országonként és kultúrákon átívelő jelenséggént kezeli, míg Stefan Dahlem a médiára szűkíti. A 21 tanulmányt a következő 10 téma köré csoportosítják: médiatörténet, médiarendszerek, politikai kommunikáció, ettől elválasztva a választási kommunikációt, nyilvános kommunikáció, nemzetek közti kommunikáció, újságírás, recepciótörténet, egyes médiumok története és módszertana – és valamennyit összehasonlító módon elemezik. Az egymástól messze lévő témákat vizsgáló és eltérő színvonalú tanulmányok közül Patrick Rössler a tartalomelemzés minőségi kritériumairól szóló írása, Barbara Pfetsch és Peter Maurer elméleti cikke a média és a politikai környezet vizsgálatáról, Jürgen Wilke szisztematikus áttekintése a hírtudósítás rendszeréről nyújt hasznos szempontokat.³⁸

VIII.

Mint láttuk a média- és kommunikációtudományok művelői folyamatosan önreflexiós viták résztvevői. Nemcsak új és új területekre hatolnak be, hanem ennek során megkísérlik újrapozícionálni a két tudományterületet, és viszonyát újból és újból meghatározni más tudományokhoz, elsősorban a társadalomtudományokhoz, kultúrtudományokhoz. Mivel minden szüntelen mozgásban, változásban van, és ráadásul a szerzők a gyakorlatban a legkülönbözőbb variánsokban, eltérő elméleti színvonalú saját elgondolásait követik és kevésbé reflektálnak másokra, közülük egyre többen (Wilke, Kutsch, Hickethier, Stöber) jogosan fogalmazták meg az igényt, hogy e területeknek a jövőben ne csak közös tárgya legyen, hanem jussanak el egy terminológiai minimál-konszenzushoz, amely a kutatási terepen a különböző szakmai irányokat szisztematikusan magába integrálja és operacionalizálja. Vajon a jövőben az európai médiatörténet-írás errefelé veszi az útját?

³⁷ *Medien & Kommunikationsforschung im Vergleich, Grundlagen, Gegenstandberichte, Verfahrensweise*, Hg. Melischek Gabriele, Seethaler, Josef und Wilke, Jürgen, Wiesbaden, 2008.

³⁸ L. ehhez Steffen KOLB recenzióját, *Publizistik* 2008/3, 445–446.

LIPTÁK, DOROTTYA

Schreiben wir Mediengeschichten – aber wie?*Historiographische Annäherung*

In der Studie wird, mit Ausblick auf andere europäische Regionen zusammengefasst, wo die deutsche Mediengeschichtsschreibung heute steht. Die Zusammenfassung soll der Orientierung des ungarischen Fachpublikums dienen.

Im Mittelpunkt steht jene Forschungsrichtung, die, mit Rückgriff auf unterschiedliche erkenntnistheoretische Konzepte, Modelle und Programme (vor allem der Kultur- und Sozialwissenschaften), die Formwechsel der Medien, der Öffentlichkeit und der öffentlichen Kommunikation untersucht. Aus den Grundzügen dieser Forschungsrichtung zeichnet sich deutlich ab: die Untersuchung der Geschichte der Medien, darunter der Geschichte der Presse sollte in Zukunft ihre Lokalisierung im Kontext der sich wandelnden medialen Welt bedeuten. Woraus bildet sich dieser Kontext? Was bedeutet diese Zielsetzung?

Unter den Modellen wird die Konstruktion hervorgehoben, die von Karl Christian Führer, Axel Schildt und Knut Hickethier erarbeitet wurde. Zwei von diesen Medienwissenschaftlern sind in Hamburg, einer in Mainz tätig. In ihrer Studie erfassen sie einerseits die Geschichte der Entstehung und Institutionalisierung der modernen Medien – die medientechnische und -technologische Entwicklung mit einbegriffen –, andererseits systematisieren sie die wesentlichen Elemente und Strukturwandel der öffentlichen Kommunikation im 19–20. Jahrhundert. Durch diese doppelte Forschungsrichtung versuchen sie die Wechselwirkung von Medien und Gesellschaft in ihren wandelnden Formen nachzuvollziehen.

In einer anderen Studie schlägt Knut Hickethier eine neue Mediengeschichtsschreibung vor, die die Geschichte der Massenmedien sein sollte. In dieser Mediengeschichtsschreibung werden Kommunikation, Kultur, Öffentlichkeit und die von den Medien beeinflussten alltäglichen Geschehen als die Elemente behandelt, die die einzelnen Medien verbinden, so, dass die Mediengeschichte die ineinandergreifende Geschichte der einzelnen Medien bleibt. Laut Hickethier stehen diese Art neuer Mediengeschichtsschreibung und der Meinungsaustausch über sie erst am Beginn. Über ihre Legitimation wird die Praxis entscheiden.

Die Verfasserin konfrontiert im Weiteren die theoretischen Überlegungen mit der Praxis, namentlich mit der Leistung von drei Medienhistorikern, die jeweils eine übergreifende Mediengeschichte geschaffen haben: *Rudolf Stöber: Mediengeschichte. Die Evolution „neuer“ Medien von Gutenberg bis Gates. Eine Einführung*; *Jürgen Wilke: Grundzüge der Medien- und Kommunikationsgeschichte. Von Anfängen bis ins 20. Jahrhundert* und die sechsbändige Mediengeschichte von *Werner Faulstich*. In der Analyse wird dargestellt, was die Autoren zur Ausarbeitung ihrer Werke motiviert hat und wie sie den Begriff der Medien interpretieren. Was gehört bei ihnen zu den Medien, wie wird der Begriff abgegrenzt? Wie strukturieren sie ihre Thesen, besonders bezüglich des Verhältnisses von Mediengeschichte und den sogenannten Sozialwissenschaften? Wie behandeln sie die Begriffe von Zeit und Raum, wie verhalten sie sich zu den Quellen? Der abschliessende Teil der Analyse widmet sich den neuesten Studienbänden, die sich mit den Anknüpfungspunkten von Mediengeschichte/Öffentlichkeit und der Stadtgeschichte befassen.

Dorottya Lipták stellt abschliessend fest, dass sich die Medien- und Kulturwissenschaftler ständig an Diskussionen der Selbstreflexion beteiligen. Sie erschliessen immer neue Forschungsgebiete, und versuchen im Laufe dessen immer wieder das Selbstverständnis beider Wissenschaftszweige und ihr Verhältnis zu anderen Wissenschaften, vor allem den Sozial- und den Kulturwissenschaften,

neu zu positionieren. Immer mehr Autoren (u. a. Jürgen Wilke, Arnulf Kutsch, Knut Hickethier und Rudolf Stöber) verlangen mit Recht, dass diese Forschungsgebiete in Zukunft nicht nur über einen gemeinsamen Gegenstand verfügen, sondern auch einen minimalen terminologischen Konsens erarbeiten sollten, der die diversen Forschungsrichtungen in diesem Bereich systematisch integrieren und operationalisieren kann. Wird wohl die europäische Mediengeschichtsschreibung der Zukunft diese Richtung nehmen?

TÓTH BENEDEK

A Wochenplauderei mint beszéd mód*

(Egy lehetséges megközelítés)

I.

A tárcza (Feuilleton) kifejezésnek, mint ezt már a kérdéssel foglalkozó legkorábbi német nyelvű teoretikus igényű írások¹ is megállapítják, két értelmezési lehetősége van. Egy „külső”, vagy formális megközelítés, mely szerint a tárcza a napilapok egy bizonyos, a „vonal alatt” elhelyezkedő rovatát jelenti, és egy „belső”, inherens felfogás, mely a megnevezés alatt egy műfajt (pontosabban beszéd módot) ért, melyet semmiféle normatív poétika vagy műfaj-előírás nem képes megragadni, mert valójában nem is csak a retorikailag megragadható beszéd, hanem sokkal inkább a stílus, a szemlélet, a látás egy sajátos módja: egy sajátos nézőpont. Ebben a szövegben a látásnak ezt a sajátos módját, ezt a sajátos nézőpontot szeretném bemutatni a 19. század derekának egy viszonylag jól körülhatárolható tárcza-típusa, az úgynevezett *Wochenplauderei* vagy heti csevegés által, amely a század második felében élte virágkorát a bécsi sajtóban, és amelyet főként Kecskeméthy Aurél (Kákay Aranyos) és Ágai Adolf (ilyen minőségében leginkább Náday Ezüstös névvel) igyekezett meghonosítani a hazai sajtóban.

Ahogy a kortárs esztétörténet gondolkodik politikai nyelvekben, véleményem szerint éppen úgy érdemes megközelítenünk a 19. század második fele bizonyos lapjainak „vonal alatti régióit”. A későbbiek remélhetőleg igazolni fogják, hogy amiként „a politikai beszéd mód nem csupán fogalmakat, „szótárat” jelent, hanem viszonylag állandó témákat is. Mintákat, amelyekhez viszonyít e nyelv használója, érveléseket és értékeket, továbbá előfeltevéseket és hiteket, amelyek lehetővé teszik az érveléseket”,² úgy a tárczaszerű beszéd mód (Ernst Eckstein 1876-os könyvében: *Darstellungsweise*) szintén határozott kontextust, nyelvet

* A tanulmány elkészítését az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Médiatudományi Kutatócsoportja támogatta. A támogatásért ezúton is szeretnék köszönetet mondani.

¹ Elsősorban két, később részletesen elemzendő munkára szeretnék itt utalni; Ernst ECKSTEIN 1876-os monográfiájára (*Beiträge zur Geschichte des Feuilletons*, Leipzig, Verlag von Johann Friedrich Hartknoch, 1876), valamint Karl Emil FRANZOS 1878-ban írott tanulmányára (*Ueber das Feuilleton*; bevezető tanulmány a következő kötethez: *Kleine Münze, Skizzen und Studien von Ferdinand Groß*, Breslau, Druck und Verlag von G. Schottlaender, 1878).

² TAKÁTS József, *Politikai beszéd módok a magyar 19. század elején* = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1998/5–6. <http://epa.oszk.hu/00000/00001/00007/takats.htm>

alkalmaz és határoz meg, amely – ha szabad itt még egy lépéssel továbbmenem – magát a tárcaíró is „teszi”, azaz a tárcaíró éppen azáltal nyeri identitását (és sok esetben nevét is, mint Kákay Aranyos és Náday Ezüstös esetében), hogy beszéli ezt a nyelvet. Hogy ez mennyire így van, példázza Sigmund Schlesinger bécsi tárcaíró *Leitartikel und Feuilleton* című, a későbbiekben részletesebben említendő bohózata,³ melyben mindez a szerep szintjén is definiálódik: a darab konfliktusát-komikumát éppen az adja, hogy a tárca- és vezércikkíró nem tudnak helyet cserélni egymással még akarattal sem, mert nem beszélnek egymás nyelvét.⁴

Feltevéseim közé tartozik továbbá, hogy ez a nyelv a 19. század olyan nagy folyamatairól és témáiról is „beszél” (többnyire meglepően explicit módon), mint a látás és az identitás (individuum) újrászerveződése.⁵ A Wochenplaudereit író tárcaíró nem más, mint a *flaneur* narratív stratégiákká transzponálása – ahogyan ezt a későbbiek remélhetőleg szintén igazolni fogják.

Ebben a szövegben tehát a 19. század második felének egy jellegzetes sajtóbeli beszédmódját, a bécsi sajtóban gazdag hagyománnyal rendelkező, majd Kecskeméthy Aurél, Ágai Adolf és mások közvetítésével nálunk is megjelenő csevegő tárcát, az úgynevezett *Wochenplauderei*-t (heti csevegést), és annak egy lehetséges megközelítését szeretném bemutatni.

A fentiekben nyelvről, beszéd-, előadás-, illetve látásmódról, szerepekről és identitásról volt szó. A kultúratudományok számára ezek az értelem képzésével és artikulációjával, egyáltalán, a szocialitás (a társadalmi valóság) konstrukciójával kapcsolatos alapvető fogalmak. Bevezetésükkel utalni szándékoztam arra a kultúratudományos–médiatörténeti keretre, amelyben ez a szöveg elhelyezkedik. A fogalmak tisztázása és a későbbi gondolatmenetek megalapozása érdekében érdemes ezt a keretet vázlatosan kifejteni.

II.

A (kultúratudományos alapú) médiatörténet meghatározásaként a következőket olvashatjuk Szajbély Mihály *A médiatörténet és a sajtótörténet viszonyáról* című tanulmányában: „A tradicionális sajtótörténetek a lapok létrejöttéről, jellemzőiről és megszűnéséről tudósítanak, alapvetően kronologikus rendet követve [...]”.

³ Sigmund SCHLESINGER, *Leitartikel und Feuilleton. Scherz in einem Aufzuge*, Im Selbstverlag des Verfassers, Wien, Durch T. Löwenthal, 1864.

⁴ A Schlesinger-bohózat kapcsán a tárcaíró és a vezércikkíró nyelvének különbségeiről részletesen írtam a következő szövegben: *Vezércikk és tárca, avagy az államban negyedik hatalom. (Sigmund Schlesinger és Kecskeméthy Aurél szövegei, mint adalékok egy médium önleírásának alakulásához a 19. századból.)* = HAVASRÉTI József, SZIJÁRTÓ Zsolt, *Reflexiók és mélyfúrások A kultúratudat változatai a „kulturális fordulat” után*, Gondolat, Budapest, 2008.

⁵ A látás újrászerveződéséhez lásd: Crary, Jonathan, *A megfigyelő módszerei*, Osiris, Budapest, 1999. Az identitásnak a „személyiség” jegyében történő újrászervezéséhez pedig lásd: SENNETT, Richard, *A közéleti ember bukása*, Helikon, Budapest, 1998. Itt vö: 184. skk.

Egyféle leltárt készítenek tehát, az anyag rendezésénél pedig többnyire a politikatörténet korszakolását követik. A médiatörténet viszont mélyebb és sajátos összefüggésekre kíváncsi, a médiumok alakulástörténetének belső logikáját igyekszik feltárni. Kiindulópontja az, hogy a médiumok történetének van egy helytől és időtől független, modellszerű alapmozgása. Eszerint egy új médium megszületése sohasem teszi fölöslegessé a már előtte létezett médiumok egyikét sem: nem a helyükbe, hanem melléjük lép, egyúttal újradefiniáltatja velük a helyüket, a jelentőségüket és a lehetőségeiket [...] A médiatörténet tehát nem technikatörténet és nem is társadalomtörténet, hanem a maga sajátos megfigyelési szempontjainak megfelelően mindkettő elemeit hasznosító *észleléstörténet*, pontosabban az észlelés technicizálódásának a története.⁶

Az ilyen értelemben felfogott médiatörténet alapkérdése tehát arra vonatkozik, hogy adott térben vagy időben milyen lehetőségek állnak rendelkezésre önmagunk, mások és a világ észleléséhez. Két, módszertani következményekkel járó alapelvet érdemes leszögezni ezzel kapcsolatban:

(1.) Ezt a megközelítést alapvetően jellemzi a szociális konstruktivizmus, vagyis mind önmagunk, mind a másik, mind pedig a világ (társadalom, közösség stb.) fogalmaira úgy tekint, mint az észlelésben létrejövő, az észlelés lehetséges feltételei által meghatározott szociális konstrukciókra. Az észlelés ennek következtében nem az észlelés tárgyának valamifajta leképezését, ábrázolását jelenti, hanem sokkal inkább konstrukcióját. Az észlelés médiumai tehát elsőrendűen érintettek abban, hogy milyen az a valóság (akár a saját valóságom, akár a másiké, akár a világé), amely általuk hozzáférhető. Ez az alapelv közelről érinti például azt a koncepciót, amelyet a sajtó tanulmányozásakor szükségszerűen kialakítunk annak működéséről. Amennyiben ugyanis az itt közölt alapelvet elfogadjuk, a sajtóra nem tekinthetünk pusztán csatornaként, azaz olyan eszközként, amely a rajta túl, valahol máshol létező „társadalmi valóságot” közvetíti számunkra; nem tekinthetünk rá a reprezentáció instanciájaként. A sajtót az általa hozzáférhetővé tett valóság *helyeként* kell felfognunk. Olyan eszközként, amely a társadalmi valóság konstrukciójának (az értelemképzésnek) ugyanolyan elsődleges tere, mint például a politika létrehozásának a parlament. Radikálisan megfogalmazva mindezt: amit a sajtóban olvas, az olvasó számára nem annyira a *valóságról* szól, mint inkább *maga a valóság*.⁷

A sajtó (különösen a tárcsa!) ezen valóság-meghatározó szerepe a 19. század

⁶ SZAJBÉLY Mihály, *A médiatörténet és a sajtótörténet viszonyáról* = *Médiakutató*, 2005 / tavasz. http://www.mediakutato.hu/cikk/2005_01_tavasz/05_mediatorntenet

⁷ Mindez természetesen így, ebben a formában leginkább az úgynevezett 'első rendbéli megfigyelőkre' vonatkozik. A retrospektíve és reflektív, módszeresen ('második rendben') vizsgálódó társadalomtudós számára feltárul(hat)nak a valóság más horizontjai is; ő látja, hogy mennyire *nem* a valóság a reflektálatlan újságolvasóé; az ő horizontjai a jelen perspektívájából a források összevetése által tárulnak fel. Magasabb szintű és bonyolultabb (jó esetben) reflektált konstrukcióként – de szintén (fantáziát jócskán igénybe vevő) konstrukcióként. – A rendkívül izgalmas kérdés további taglalása sajnos meghaladja jelen tanulmány kereteit.

derekára már mindenképpen tudatosan jelen volt. A családi lapok programszerűen adtak átfogó „valóságvázlatokat”, és a valóság „mélyebb rétegeinek”, azaz az értékeknek, gondolkodásmódnak tudatos meghatározásáról szintén beszélhettünk.⁸ Határozottan példázza mindezt a *Wiener Neueste Nachrichten* „Egy fejezet az újságokról” című, 1859. július 24-én megjelent tárcája (melyre később bővebben visszatérünk): „Az elmúlt évek tapasztalatai alapján nem tartjuk túlzásnak azt mondani, hogy az újságokat immár a napi „élelmiszerek” közé számíthatjuk. Igen, ez a darab itatóspapír egy szinten áll a vízzel, kenyérrel vagy hússal. Mint ezek, az újság is egy általános szükséglet, mindenki szükséglete lett. A színházat nélkülözheti az ember, a divat nem uralkodónője minden osztálynak; az újságokhoz azonban mindenki odavonzva érzi magát, nagy és kicsi, gazdag és szegény. Ugyanazzal az ellenállhatatlan erővel hatol el a társadalom minden rétegéhez; senki sem tudja magát kivonni befolyása alól, bármelyik társadalmi réteghez tartozzék is. [...] Az újság ... felfogható képet ad [a szövegben: a „népnek” – T. B.] a világtörténeti eseményekről, megismerteti a szellemi élet és a természet érdekességeivel, ünnepel vele a családi asztalnál, tanítja gyermeket nevelni, gazdálkodni (háztartást vezetni), és ami talán fő érdeme, belecsepegteti az érdeklődést a nyilvános ügyek iránt.”

(2.) A médiatörténet főnt ismertetett felfogásából (és részben az előző gondolatmenetből) levezethető második alapelv, hogy a médiatörténet „vezérfogalmaként” fölfogott médium *nem* kizárólag instrumentális-technikai instancia (sem a konkrét nyomdai, optikai stb. technika, sem a társadalmi intézmény értelmében), hanem több ennél: a technikaiakon túl az értelem képzését és hozzáférését lehetővé tévő *kulturális* aspektusok és gyakorlatok összessége. Ahogy Jonathan Crary fogalmaz: „A camera obscurát nem redukálhatjuk sem technikai, sem diszkurzív tárgyra: összetett társadalmi vegyület volt, amelynek szövegbeli formái sohasem voltak elválaszthatók gépi használatától.”⁹

Crary ezen alapgondolat mentén meggyőzően mutatja be többek között, hogy miként működött a camera obscura mint az észlelést vezérlő filozófiai metafora is egészen Kantig mind az empirikus, mind pedig a racionális filozófiában. A sajtó tekintetében mindez azt jelenti, hogy eszerint azt nem foghatjuk fel máshogy, mint Crary a camera obscurát, azaz technikai és kulturális-diszkurzív formák és feltételek egymással dialektikus viszonyban lévő, kizárólag analitikus értelemben szétbogarozható, komplex „társadalmi vegyületét”. A szokásostól (már amennyire ilyesmi létezik egyáltalán) eltérő médiumfogalom bontakozik ki; érdemes ezért kitérnünk a médiatörténetnek erre a vezérfogalmára.

A médium-fogalom ugyanis, mely a latin *medius* (kb. ’köztes’) melléknévből származik, a kommunikáció- és médiatudomány, illetve az ezzel szorosan érintkező diszciplínák aktuális leíró- és megfigyelő szempontjai szerint egészen különböző *köztes*-eket (eszközöket és összefüggéseket) jelölhet. Az információelmélet pél-

⁸ Vö. LIPTÁK Dorotya, *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában*, L’Harmattan, Budapest, 2002. Itt: 70. sk., 90. skk.

⁹ CRARY 1999, i. m. 46.

dául médiumok alatt elsősorban a feladó és befogadó közötti információtranszfert bonyolító (technikailag definiálható) közvetítő csatornákat ért; ezt vette át a kommunikációelmélet. A tömegkommunikáció alapvetően empirikus szociológiai megközelítései ehhez később hozzáadták a fogalom többes számának (a *médiának*) a hagyományos tömegmédiumokkal (mint a közvetítés szintén technikai eszközeivel) kapcsolatos értelmezését.

Árnyalja a képet a médium egészen másfajta szociológiaelméleti használata: Talcott Parsons például már egészen korán csere- és interakciós médiumokról beszél nagyon absztrakt, a tömegkommunikációtól távol eső értelemben (a pénzt sorolja ide többek között). Ebben a felfogásban a médiumok nem annyira a közvetítés eszközeként, mint inkább annak *közegeként* jelennek meg. Olyan közegekként méghozzá, amelyek nem közvetítik, hanem egyáltalán *lehetővé teszik* a különféle interakciókat. Ez a felfogás fog elvezetni oda is többek között, hogy a Parsons-tanítvány (de, hangsúlyozzuk, nem feltétlenül *követő*) Niklas Luhmann magát a nyelvet is médiumként határozza meg.

Az eddigieket összefoglalva: a funkcionálisan, *közöttként* felfogott médiumnak két különböző megközelítését láthattuk. Az egyik szerint a *között* az üzenet közvetítését szolgáló/lehetővé tévő csatorna, a másik szerint pedig olyan közeg, mely az üzenetnek nem pusztán a közvetítését, de a létrejöttét is meghatározza (ugyanide jutott el korábbi, első alapelvet taglaló gondolatmenetünk is). A *médium maga az üzenet*, vagyis az üzenet csak és kizárólag valamifajta médiumban tud létrejönni; csak és kizárólag olyan módon és formában méghozzá, ahogyan ezt a médium lehetővé teszi. Még pontosabbá teszi a két felfogás eltérését az *eszköz* és az *apparátus* fogalmának különbsége. A eszközt használjuk valamire, csinálunk vele valamit, de mindig olyan módon, hogy a dolog, amelyet az eszköz kezel vagy megváltoztat, hozzá képest *külső*, azaz létrejöttében tőle független marad. A technikai apparátusok ezzel szemben feltételei a bennük/általuk megjelenő tartalmaknak: az apparátusokhoz „világok” tartoznak, melyeket éppen ezen apparátusok struktúrája hoz létre.¹⁰

Az alábbi specifikációt a médiumfogalom eszközszerű és apparátus-szerű megközelítésének tekintetében Thomas Mock is javasolja áttekintő cikkében, némileg eltérő terminológiával.¹¹ Ő a médiumról mint a kommunikáció eszközéről, illetve a médiumról mint a kommunikáció *formájáról* beszél; az áttekintésnek ezen a szintjén azonban ez a terminológiai eltérés nem jelentős (forma alatt, mint majd látni fogjuk, az üzenetképzést lehetővé tevő különböző közegek összességét érti).

Mock szerint a kommunikáció *eszközeként* felfogott médiumfogalom három különböző aspektusban értelmezhető: (1.) a médium mint az *érzékelés eszköze*. Jó példái ennek a médiumfogalomnak az észlelést lehetővé tévő levegő, vagy

¹⁰ Vö: KRÄMER, Sybille, *Das Medium als Spur und als Apparat = Medium, Computer, Realität*, Uö (szerk.), Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1998, 73–95. Itt: 85.

¹¹ Vö. Thomas MOCK, *Was ist ein Medium? Eine Unterscheidung kommunikations- und medienwissenschaftlicher Grundverständnisse eines zentralen Begriffs = Publizistik*, Juni 2006, (Heft 2), 183–201. Itt: 195.

az elektromágneses mező. (2.) A médium mint *a megértés eszköze*. A médiumfogalom *kódvonatkozású* lesz ebben az esetben; például az írás mint médium. (3.) A médium mint *a terjesztés eszköze*. Itt jelennek meg a szigorúan technikai értelemben vett terjesztőmédiumok: papír, vászon, telefon (mint készülék!), televíziókészülék.

A médiumot a kommunikáció *formájaként* koncipiálni szándékozó megközelítés mindezekkel szemben sokkal tágabb és rétegzettebb médiumfogalomhoz jut el, melybe minden beletartozik, ami valamilyen specifikus üzenetképzés tekintetében egyáltalán szóba jöhet, azaz „A médium ebben az értelmében legelső sorban szociális jelenség; a fogalom a kommunikációs eszközök mellett magába foglalja az érintett cselekvőket, illetve intézményi és szervezeti összefüggéseket is.”¹² – A médiatörténet itt megalapozni kívánt felfogása ilyen kiterjesztett értelemben tekinti médiumnak például a tárcákat tartalmazó napilapokat.

III.

Fentiekből következik, hogy ezt a médiatörténeti megközelítést általánosságban egyfajta „integratív” szemlélet jellemzi, ahogyan Asa Briggs és Peter Burke könyvében olvashatjuk: „Tágabb összefüggésben az ’ipari forradalom’, a ’közlekedés forradalma’ és a ’kommunikáció forradalma’ ugyanannak a nagy egésznek a része volt.”¹³ Vagy egy másik helyen, bővebben és konkrétabban: „Utólag könnyen kijelenthetjük, hogy a vasutak, majd pedig a kerékpárok, gépkocsik és repülőgépek megjelenése a közlekedés fejlődéséhez tartozik, míg a távíró, majd később a telefon, a rádió és a televízió elterjedése a média történetének része. Egy ilyenfajta felosztás azonban merev és mesterséges lenne. Volt közöttük kapcsolódás.”¹⁴

A „kapcsolódást” olyan új kulturális koncepciók jelentik, melyek az idézetben említett médiumok mindegyikének „jelentésszerű” oldalát alkotják: az ember és a világ közé új és még újabb *közöttként* beálló különböző gépek és eszközök által újradefiniált tér és idő képzetei, a menetredek, az egységesülő utazási és postai díjszabások egészen új világot nyitnak meg a 19. század második felében. Véleményem szerint az egyik legerősebb metafora ennek az új világnak a megragadására éppen az embertől függetlenedő, eszközök alkotta *hálózat* lesz: a vasúthálózat, amely legyőzi a teret, és a távíróhálózat, amely legyőzi az időt, elképzelhetetlen sebességgel röpítve az információt 1866 után már az óceán két partja között is.

„Az elektromos távírók különböző hálózatainak összekapcsolása (1850), illetve a nagy tenger alatti kábelek lefektetése révén (1866) a 19. század embere egy addig példátlanul hatékony kommunikációs rendszerre tett szert, amelyre tá-

¹² MOCK 2006, i. m.195.

¹³ BRIGGS, Asa, BURKE, Peter, *A média társadalomtörténete*, Napvilág, Budapest, 2012. Itt: 122.

¹⁴ Uo. 164.

maszkodva a kormányzatok és kereskedelmi vállalkozások képesek néhány óra leforgása alatt információkat eljuttatni a földkerekség minden politikai vagy gazdasági szempontból jelentős pontjára. Az új távlatoktól megrészegült kortársak arról kezdenek álmodozni, hogy a földkerekség bármely pontjával bármely pillanatban kapcsolatba kerülhetnek majd.”¹⁵

Megjelenik tehát egy világméretű információs hálózat képzete, mely az egész világot egy nagy kommunikációs térré fogja össze, ahogyan az angol miniszterelnök, Salisbury márkai 1889-es szavaiból is nyilvánvalóan kitűnik: „[a távíró] egyetlen hatalmas egésszé kovácsolta az emberiséget, hiszen mindenki láthat mindent, ami csak történik a világban, hallhat minden kimondott szót, megítélhet bármiféle politikát – és mindezt azonnal, késlekedés nélkül.”¹⁶ Az újságok pedig éppen erre a „hálózati térre” nyitnak ablakot: híreikben és vezércikkeikben az olvasók elé tárják (lefordítják számukra) a szerkesztőségbe érkező táviratokat. Többek között a már említett, *Leitartikel und Feuilleton* című Schlesinger-bohózat tanúsága szerint is éppen ez a vezércikkíró, a „komoly újságíró” legfontosabb kompetenciája (és erre képtelen a tárcáíró): táviratot olvas, értelmez, majd annak alapján cikket ír.

A 19. század derekán legalábbis bizonyos újságírók nyilvánvalóan érzik, hogy valami nagyon nagy átalakulás zajlik, melynek ők tevékeny részesei, és amelynek a politikai események csak a felszínét jelentik. Hyeronimus Lorm bécsi tárcáíró ezt írja például *Der Beruf des Feuilleton's* című Presse-beli tárcájában, 1848. július 3-án: „Természetes, hogy ez a háború először politikai formában jelentkezett ... de a társadalom minden beteg viszonyára ki fog terjeszkedni ... a háttérben *társadalmi forradalom* áll készen. Talán csak két évtized múlva fog tétlenül megvalósulni, az eszméket azonban, melyekből következik, a jelenben kell keresnünk... Nagy eszmék azonban nem a fegyverek által képviseltetnek, még akkor sem, ha a történelmet inntől kezdve a népek csinálják, és az megszűnik királyok naplókönyve lenni. Nagy ötletek csak a magányban támadnak, ezek az individuum egyetlen és utolsó privilégiumai.” Lorm szövegére (különösen az individuumot és a tárcát mint annak mentsvárát, valamint kibontakozásának helyét illető fejtegetéseire) később még visszatérünk.

Némileg más összefüggésben, de hasonló tapasztalatok és szemlélet nyilvánul meg Pákh Albertnek a *Vasárnapi Újság* 1858. november 14-i számában megjelent összegző írásában is (*A „Hírmondó” című új néplap és a „Vasárnapi Újság”: „...a Vasárnapi Újság vagy nem tudott, vagy nem akart „népies” lenni. – A feladat megfejtésre várt [...] Az ut sok tekintetben egészen új volt [...] mind ez előzményeknek mégis a szellem erőteljes újra ébredésének korszakában, a gyökeresen megváltozott új viszonyok között, nem sok útmutató hasznát vehettük...*

¹⁵ BARBIER, Frédéric, BERTHO LAVENIR, Catherine, *A média története*, Osiris, Budapest, 2004. Itt: 143.

¹⁶ Idézi BRIGGS, BURKE 2012, i. m. 131. Mindez azért is érdekes, mert Schlesinger említett bohózatában éppen egy *távirat* az, amely a komikum forrásául szolgál, melyet a vezércikkíró Schollon kívül a darab egyetlen szereplője sem tud értelmezni (bár mind megpróbálja).

Idegen példányok utánzásával sem arathattunk volna nagyobb sikert. – Eszlelünk, vizsgálunk, tapasztalunk. [...] Mintegy varázsütésre új élet támadt a hírlapirodalom elparlagult terein, új életkedv pezsgett fel az olvasóközönségben; új, eddig ismeretlen vagy kizárt és elhanyagolt elemek, kitartó, komoly igyekezet vegyültek az irodalomba... [...] Mindenek előtt közönséget kell teremteni.”

Ezt a mélyreható változást talán onnan is meg lehet közelíteni, hogy valóban, átfogóan és paradigmaticusan átalakul a világ (a tér, az idő, a hírek, a többi ember) mediális hozzáférhetősége (a vasút, a távíró, a tömegsajtó, az újfajta közterek, később a telefon által).

A 19. század derekára jellemző változásoknak fontos összetevője, hogy létrejön egy olyan kommunikációs tér képzete, melyben az *üzenet*, az *információ* immáron bármiféle hordozó személyétől függetlenül, önálló entitásként jelenik meg, ahogyan azt Frank Hartmann is megfogalmazza: Nyilvánvalóvá vált, hogy *üzenetek bármilyen küldőnc fizikai közvetítésétől teljesen függetlenül is el tudják érni címzettjeiket*. [Kiemelés tőlem – T. B.] Az elektromosságra épülő modern hírközlési technika olyan kommunikációkat tesz lehetővé, melyek feladóikat és befogadóikat új módon szervezik meg.¹⁷

A kommunikációk újfajta megszervezése többek között abban is tetten érhető, ahogyan a *dialógus* mint olyan átpozicionálódik a társadalomban. A modern nagyvárosi ember alapmagatartásává válik a szemlélődés, a látás, a tekintet felértékelődése, és a csend imperatívusza.¹⁸ Az utcákat Baudelaire (és Walter Benjamin) kószálói járják: tágra nyitott szemek, néma szájak. Richard Sennett szerint ez a „megnémulás” éppen a 19. század derekára teljesedik be. A 18. század közéleti embere még *szereplő*, a 19. századé már *szemlélő*, akit a nyilvánosság előtti láthatóság és az egyidejű interperszonális elszigeteltség jellemez.¹⁹ A szereplők közötti dialógus nincs többé jelen a közéletben: a 19. századi nagyvárost a monológ jellemzi.²⁰ Mégsem vész el teljesen a dialógus, csak átalakul. Az újjászerveződő kommunikáció új közegébe kerül, újság és olvasó közé: „A szerkesztőségi postát olyannyira fontosnak tartják a laptulajdonosok és szerkesztők, hogy rendre tudatják olvasóikkal, hogy kérdéseiket a lap legszámottevőbb belső munkatársai, legkedveltebb írói válaszolják meg, ezzel is tudatosan fűzve őket a laphoz. A Gartenlaubénél ezt a rovatot a főszerkesztő Ernst Keil, az Új Időknél maga Herczeg Ferenc felügyeli.”²¹

Nincs tehát közvetlen párbeszéd a közéletben, van viszont helyette közvetett: az újsággal. Ami azonban igazán érdekes, hogy ez a párbeszéd nem pusztán az újsággal mint megszólítható intézménnyel kapcsolatban áll fönn, hanem az új-

¹⁷ Frank HARTMANN, *Globale Medienkultur. Technik, Geschichte, Theorien*, Wien, WUV, 2006. itt: 12–14.

¹⁸ Vö. GYÁNI Gábor, *Az utca és a szalon, Társadalmi térhasználat Budapesten 1870–1940 = Új Mandátum*, Budapest, 1998. Itt: 27.

¹⁹ SENNETT 1998, i. m. 212.

²⁰ Uo. 281.

²¹ LIPTÁK 2002, i. m. 156.

ságban mint a fentebb ismertetett értelemben felfogott médiumban is. A *Wochenplauderei* ugyanis nem más, mint folyamatos (nyilvánvalóan fiktív) beszélgetés az újságban. Ernst Eckstein írja már említett 1876-os monográfiájában: A tárcza igazi lényegét én a szubjektivitás átcsillanásában látom. Ebből a nézőpontból egyszer már a csevegést (Causerie) „belső költészet prózában”-nak neveztem, ami természetesen nagyon cum grano salis-felfogott akar lenni. A tárcaíró úgy adja vissza nekünk a dolgokat, ahogy azok az ő személyiségében visszatükröződnek; mindent az ő egyéni hangulatának fényeivel világít meg; mindenhol megmutatja részvételét a tárgyban. Ezen keresztül ... azzal az illúzióval kedveskedik az olvasónak, hogy minden, amit itt olvas, félig az ő agyából pattant vagy inkább pattanhatott volna ki. És éppen ebben áll talán egyik fő sajátása ennek az ábrázolási módnak. Ugyanezek különösen érvényesek a szatirikus tárcza esetében. A szatirikus tárcza olyan verseket, intézményeket..., melyek az emberek többsége számára nagyon tiszteletreméltóak, erre jogosulatlanok (érdemtelennek) és nevetségesnek talál. [...] [Az olvasónak] mintegy szellemi egyenrangúságát statuálja. A sorok közül előfénylő alapgondolat a következő: én, a szerző tisztában látok, mint a filiszter; te, olvasóm; te, aki éppolyan éleseszű vagy, mint én, feltétlenül osztod a nézetemet: tárgyaljuk meg a dolgot entre nous, és leplezzük le nevetségességében. Ez a bizalom ellenállhatatlanul hat mint *captatio benevolentiae*.... Akaratlanul is úgy hiszi az ember az ilyen pillanatokban, hogy bensőséges szellemi találkozón (Rapport) vesz részt a szerzővel; az az érzése, hogy (a szerző) személyesen beszél az olvasóhoz. Ez az írásmód, ami folyamatosan a szívénél ragadja meg a publikumot, lényegi kritériuma a tárcának.”²²

A tárcza – legalábbis annak jelen írás témáját képező formája, a *Wochenplauderei* – tehát alapvetően nem más, mint az újság sajátos feltételei által, sajátos terében (a vonal alatt) lehetővé tett *dialogus*. Olyannyira az, hogy teoretikusa (és egyúttal gyakorlati művelője) ezt emeli ki definitív jegyként. (Általánosságban a *Wochenplauderei*, és különösen a *dialogus* kérdéseire a szöveg későbbi pontjain még bőven visszatérek.)

A *dialogus* kapcsán bemutatni szándékozott változást szimptomatikusan érzékelteti az egyik legérzékenyebb társadalmi kód, a divat médiumváltása, melyet Richard Sennett a következőképpen foglal össze: „Száz évvel korábban a párizsi divat kétféle módon terjedt: a városon belül a leghatékonyabbnak a közvetlen kontaktus bizonyult, ezen kívül babákat használtak... 1867-re mindez megváltozott. A divatot az újságok divatmellékletei az eredeti ruha pontos ábrázolásának segítségével közvetlenül terjesztették.”²³

²² ECKSTEIN 1876, i. m. 9–11.

²³ SENNETT 1998, i. m. 177.

IV.

A tárcza alapvetően megkülönböztetésre épül: egyetlen biztos külső („objektív”) jegye, hogy a vonal alatt van. Hieronymus Lorm már idézett szövegében így ír erről: „[a tárcza] ... személyes véleményeket is tükrözhet, míg a tulajdonképpeni politikai sajtónak a nyilvános véleményt kell képviselnie, mindenki véleményét (die Meinung Aller)... Mialatt az újságnak nagyobb hányadát a fegyveres tevékenység bemutatására kell fordítania, mely pillanatnyilag a történelem előterében áll, az individuum visszahúzódik teóriáival, gondolataival... a tárcza területére, és megtölti a napi jelentésnek ezt a látszatra jelentéktelen részét a művészet, az irodalom és a filozófiai szemlélődés individuális jelenségeivel.”

A „látszatra jelentéktelen” kifejezés nagyon fontos. Lorm ugyanis – mint a korábbi idézetben olvashattuk – meg van róla győződve, hogy valami mély és alapvető „társadalmi forradalom” készül, melynek az 1848-as politikai események csak a felszínét jelentik. Mind térben, mind időben sokkal nagyobb és átfogóbb: a társadalom „minden beteg területére” ki fog terjedni, és lehet, hogy csak húsz év múlva valósul meg. De mindenesetre egy biztos: a tárcza védőtetője alá húzódott magányos individuum készíti elő, aki visszavonult a közélettől (Die Meinung Aller) saját személyességének mélyére. Az éles határvonal közélet és az individuum magánya („igazi, személyes tere”) között, az individuum bezárkózása és megteremtődése/meghatározódása éppen ezen bezárkózás által, egyszóval kint és bent éles elhatárolása, önmagának pedig a *benttel* való azonosítása, a kinti környezet ellenségesként történő megjelölése a 19. századi nagyvárosi lét alapvető tapasztalata. Erdemes itt teljes egészében idéznünk Baudelaire *Hajnali egykor* című prózaversét, amely pontosan fejezi ki mindezt:

„Végre! egyedül! Már csak néhány kései és fáradt fiáker robogása hallatszik. Ha a nyugalom nem is, néhány órára miénk lesz a csend. Végre! megszűnt az emberi arc zsarnoksága, és most már csak saját magamtól fogok szenvedni.

Végre! szabad tehát elernyednem a homály fürdejében! Mindenekelőtt két fordítás a záron. Úgy érzem, e kettős kulcsfordulat növeli a magányomat, és erősíti a torlaszokat, melyek ténylegesen elzárnak a világtól.

Szörnyű élet! Szörnyű élet! Összegezzük a napot. Találkoztam néhány íróval, egyikük megkérdezett: eljuthat-e az ember Oroszországba szárazföldi úton (nyilván szigetnek gondolta Oroszországot); nemesen vitatkoztam egy folyóirat szerkesztőjével, aki minden ellenvetésemre azt válaszolta, hogy: „Ez a lap a becsületes emberek pártján áll”, ami annyit jelent, hogy a többi lapot mind gazember szerkeszti; köszöntem húsz embernek, tizenötöt nem ismerek közülük; kézfogásokat osztogattam ugyanilyen arányban, mégpedig a nélkül az óvintézkedés nélkül, hogy kesztyűt vásároltam volna; az időt agyonütni, egy zápor alatt, felmentem egy kötél tánccsnőhöz, az arra kért, hogy tervezzek neki Vénustre-jelmezt; tisztelegtem egy színigazgatónál, aki, miközben lerázott, így szólt hozzám: – „Talán jól tenné, ha Z... úrhoz fordulna; valamennyi szerzőm közül ő a legnehézkesebb, legbutább és leghíresebb; vele talán elérne valamit. Keresse föl, s aztán majd meglátjuk”; eldicsekedtem néhány ocsmány cselekedettel, melyet

sohase követtem el, és letagadtam, gyáván, néhány gonosztettet, amit gyönyörrel végrehajtottam; a kérdés vétke ez, bűn az emberi önérzet ellen; megtagadtam egy csekély szolgálatot egy barátomtól, és ajánló levelet írtam egy hétpróbás gazembernek; huhh! vége a beszámolónak?

Elégedetlenül mindennel és elégedetlenül magammal, szeretném megváltani magamat és büszkélkedni egy kicsit az éji csöndben és magányban. Lelkei azoknak, akiket szerettem, lelkei azoknak, akiket megénekeltem, erősítetek, gyámolítatok, távolítatok el tőlem a hazugságot és a világ rontó gőzeit; te pedig, Uram-Istenem, add kegyelmedet, hogy írhasak még néhány szép verset, amellyel bebizonyítom saját magamnak, hogy nem vagyok az utolsó az emberek között, hogy nem vagyok alábbvaló azoknál, akiket megvetek.”²⁴

Helyezzük most mellé Siegmund Schlesinger többször említett bohózatából azt a szövegrészt, amelyben Lerche, a tárcáíró meséli el egy napját, amely olyannyira zaklatott és szakadozott, hogy ez még a beszámoló nyelvét is áthatja: Vasárnap – az urak ünnepnapja. Elmesélem Önnek a tárcáíró ünnepnapját, a mait. A ma tegnap kezdődött. Tegnap a bálban – ma négykor hazaérkezés. Kilencor újra ébren – negyed tízkor már házon kívül – reggelizni menni – egy negyedóra múlva – új kávéház nyílik – program; az elegáns világ középpontja, féltucat szerencsen szolgál fel – szerencsenek lehetséges, hogy eredetiek, kávé biztosan nem. Nyomorúságos ital. Fél tizenkettő, dóm – esemény: francia prédikátor. Fél egy, koncert – esemény: félkarú zongorista. Egy óra – köszálás a városban, nem konkrét dolgok, de belső hivatás, született tárcáírókényszer – Két óra ebédmeghívás, három boldog színpadi szerző tisztelettel meghívja a teljes kritikát – nagyon nyomorúságos pezsgő, négy óra, érdekes esküvő, menyasszony: öreg gazdag lány – vőlegény: szegény fiatal diák – egész regény – de nem mesélhetem el – Hét óra egy pillanat a Hoftheaterben, új szereposztás, első jelenetet megnézni – nyolc festőbál, kép bedobva, terem díszítése megnézve, fél kilenc [...] második pillantás, negyed tíz elővárosi szegénybál, harmadik pillantás, háromnegyed tíz városi piknik, negyedik pillantás, tíz órakor már újra a kávéházban...²⁵

A párhuzam külön érdekességét az adja, hogy Lerche mindezt a vezércikkíró székében ülve mondja, ahol nagyon szeretne megmaradni, mert az nyugalmat jelent számára, elzártságot a köz világtól, amelyben neki annak érdekében, hogy élményeit tárcába írhasa, vagyis az olvasók helyett és kedvéért (!!!) folyton forgolódnia kell (szemben a boldog, asztalnál dolgozó vezércikkíróval, aki csak a táviratok „sült galambjait” várja). Lerche számára a vezércikkíró széke pontosan az, mint Baudelaire szobája: a biztonságos, zavartalan, világtól való távollét helye.

Schlesinger Baudelaire tapasztalatát színpadra állítható szerepként mutatja be: a tárcáíró pontosan a „kötelező kintlét” teszi azzá, ami. A líra őszintesége Baudelairenél és a szerep kimódoltsága Schlesingernél mégis egy irányba mutat: a 19. század közepének embere (párizsi költője vagy bécsi színházlátogatója) szá-

²⁴ Charles BAUDELAIRE, *Hajnali egykor*. (SZABÓ Lőrinc fordítása) <http://mek.oszk.hu/00400/00477/00477.htm#d5738>

²⁵ SCHLESINGER 1864, i. m.

mára kint és bent élesen és nyilvánvalóan elválasztható szférákként jelent meg, ahogy – ez Schlesinger bohózatának tanulsága – a lap tárca- és vezércikkírója is annyira élesen különböző világokban otthonos, hogy ha akarnak sem tudnak szerepet cserélni. Kint és bent különbsége itt (ahogy Lormnál is) vezércikk és tárca különbsége. Objektivitás és szubjektivitás (Lorm), Én és Ők (Baudelaire) differenciája.

Ugyanez az éles különbség válik láthatóvá Kecskeméthy Aurél két írását, a vonal fölött dolgozó zsurnalisztát bemutató *Az Újságíró* című tanulmányát,²⁶ illetve *Tárcaírói programmok* című tárcáját²⁷ összevetve. Előbbi²⁸ leírja azt az ideált, melynek jegyében az újságíró meghatározhatja önmagát: a híreket, azok objektivitását és fontosságát mindenek fölé helyező, sokoldalúan képzett, a munkájáért járó (keves) fizetséggel mit sem törődő, a közjó érdekében magát fölládozó sajtómunkást látunk, míg az utóbbiban megszólaló tárcaíróról mindenek szinte az ellenkezője mondható el: csakis a pénzért dolgozik, fecseg, pletykál, torzít, ironizál. A két szöveg összevetése szinte pontosan Lorm tárcavonal alatti és feletti szféráinak különbségét mutatja. *Az Újságíró* (pontosabban annak első része) idealizált újságíró-képe a hivatásának és hivatásáért élő, a közt, a nyilvánosságot mindenekfelett szolgáló, adott esetben a névtelenséget is vállaló sajtómunkást mutatja, míg a *Tárcaírói Programmok* Kákay Aranyosa éppen személyiségének és személyességének egyediségéből próbál (szó szerint) tőkét kovácsolni. Az újságíró a köz szolgálataként felfogott hivatásáért létezik, a tárcaíró hivatása pedig önmaga megalkotása és fenntartása (anyagi és narratív tekintetben egyaránt, ahogy ezt a reflektáltan narratív konstrukcióként létező Kákay Aranyos maga is többször leszögezi.)

A beszédmodként felfogott tárca újabb fontos jellemzőjéhez érkezünk ezzel: nemcsak a szubjektivitás/objektivitás megkülönböztetést tematizálja, hanem még az ezzel összefüggő valóság/fikció határokat is szemtelenül (és reflektívan!) átlépkedi. A tárcaíró az, aki kimegy a világba és visszajön, hogy megírja mindezt az olvasóinak. A tárcaíró az olvasók helyett lépkedi át a Baudelaire által legszívesebben kétszer ráfordított kulccsal elzárt határokat. Átcsillanó szubjektivitása mindig, minden körülmények között meghatározó. Mindig ő a főszereplő szövegeiben, legyen szó bármiről. Mindig mindent *ő mond* nekünk, ő járja és figyeli meg a világot, amiről azután beszámol. Kecskeméthy konkrét esetében ezt külön kifejezi még a nevek különbsége is: ki tudja, ki tudhatja, mi az igazi viszony a „valós” Kecskeméthy Aurél és a „fiktív” Kákay Aranyos között? Ki tudhatja, mennyire fiktív Kákay Aranyos?

Amíg a tárcarovatban kizárólag irodalmi (irodalomként olvasandó, azaz ha-

²⁶ KECSKEMÉTHY Aurél, *Az újságíró. Monolog* = Koszorú, 1863./15., 351–352., ill. 1863/16., 376–377. Itt: 352.

²⁷ Kákay Aranyos (KECSKEMÉTHY Aurél), *Tárcaírói programmok*, Sörgöny, 1860. január 1.

²⁸ Pontosabban annak I. része, mely jól láthatóan az ideális újságíró szerepét, jellemzőit írja le, míg a II. rész az ezzel szemben álló szomorú valóságot. Jelen esetben mégis relevánsnak tekintem Kecskeméthy említett szövegét mint az újságírószerep önleírásának dokumentumát.

gyománys irodalmi műfajokba sorolható) szövegek jelennek meg (regényfolytatások, novellák, de akár útleírások stb.), addig valóság és fikció olyannyira fontos határai lehetőség szerint békében vannak, és a tárcarovat szövegeinek státusa sem problémás. Ezek *elsősorban* irodalmi szövegek, melyek újságban jelennek meg ugyan, de karakterisztikájukhoz ez nem tartozik szervesen, azaz újságbeli megjelenésük külsődleges, nem inherens szempont. Más a helyzet a *Wochenplauderei*, vagyis heti csevegés esetében: ez a sajátos beszédmód reflektáltan az újságban jön létre. Újságbeli megjelenésük lényegi, szerves, karakterisztikus eleme ezeknek a szövegeknek: az újsághoz mint médiumhoz lényegileg kötődnek, és ugyanakkor meg is határozzák az újságot mint médiumot. (Ahogyan erről fentebb szó esett.) Erre reflektál 1876-ban Karl Emil Franzos, mikor ezt írja: „...aki kimondja ezt a szót [Feuilleton, vagyis tárca – T. B.], egyedül erre a rovatra gondol? ... Kérdezzük meg ezúttal urunkat és mesterünket: népünk nyelvhasználatát. ... Ha például a *Kölnische Zeitung* Balduin Möllhausen egy új regényét hozza, nem írják azt, hogy „tárcaként hozzuk a regényt”, hanem „tárcában hozzuk”.... Hogy a regényt tárcának nevezzék, a rovat felirata [címe] ellenére sem történik meg, legfeljebb regényről beszélnek a tárcában, ezzel szemben nem fogják Lorm „cikkét a tárcában” emlegetni, hanem egyszerűen Lorm tárcáját.”²⁹

Az így meghatározható tárcaszövegek a bécsi lapokban 1848 után kezdtek tért hódítani, nálunk pedig Kecskeméthy Aurél, Ágai Adolf és mások közvetítésével az 1860-as évektől. A *Wochenplauderei* műfajkarakterét az határozta meg, hogy „digresszíven egyik tárgyról a másikra ugrik és eközben minden témát csak ironikusan érint. Negatívan meghatározva: a *Wochenplaudereinak* nem szabad egyetlen tárgynál elidőznie és azt komolyan tárgyalnia”.³⁰ Heti rendszerességgel, külön cím nélkül jelentek meg ezek a szövegek a lapokban. Általában ezek adták a tárcarovat gerincét, biztosították kontinuitását: a szövegek jellegéből következően egy szinte végtelen sorozatba íródnak bele az újabb és újabb folytatások.

V.

Visszatérve a határok és különbségek kérdéseihez: úgy tűnik számomra, hogy a közéleti szféra átrendeződésének Richard Sennett-nél olvasható elemzése (az elzárkózó individuum személyes teréből a közéletbe lépő, annak korábbi rendjét lebontó „személyiség”) és a látás 19. századi újrászerveződésének Jonathan Crary által bemutatott folyamata egyaránt a Lorm által is érzékelt „társadalmi forradalmat” (ha szabad így lefordítanom: nagyon átfogó kulturális átalakulást) világítják meg, továbbá szintén éles fényt vetnek a tárcarovat mediatizált dialó-

²⁹ FRANZOS, Karl Emil, *Ueber das Feuilleton = Kleine Münze. Skizzen und Studien von Ferdinand Groß*, Druck und Verlag von G. Schottlaender, Breslau, 1878. Itt: XVIII–XIX.

³⁰ Kai KAUFMANN, „Narren der modernen Kultur.” *Zur Entwicklung der Wochenplauderei im Wiener Feuilleton 1848–1890 = Literarisches Leben in Österreich 1848–1890*, K. Aman–H. Lengauer–K. Wagner (szerk.), Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar, 2000, 343–359. Itt: 351.

gusára, valamint az azt létrehozó, ugyanakkor azáltal létrejövő tárcaíróra is, „aki” nem más, mint a narratív identitásképzés sajátos, reflektív mintázata: a megfigyeléseiben (azok által) láthatóvá váló megfigyelő. A következőkben ezeket az összefüggéseket szeretném – ha mégoly vázlatosan is – feltérképezni.

Talán általánosságban elmondható a nyugati kultúráról, hogy 19. században, különösen annak második felében a szocialitás (a társadalmilag elrendezett értelem, illetve ismertebb terminussal: a társadalmilag létrehozott valóság³¹) olyan mintázatokba rendeződik át (különösen a nagyvárosokban), amelyek klasszikus durkheimiánus nyelven az *anómia*, a kortárs társadalomtudomány nyelvén pedig a radikálisan megnövekedett *kontingencia* kifejezésekkel illethetők. Mindezt a (nagyvárosi) emberek az élet nagyon gyors átalakulásaként és átrendeződéseként tapasztalták meg. Hirtelen veszítették érvényüket azok a szerepek, amelyek stabilan tartották az érintkezés és az önmeghatározás különböző formáit és mintáit, hirtelen érvényét veszítette a (mind a szociális, mind a természeti) világra vonatkozó tudás. Nemcsak maguk a tudástartalmak avultak el gyorsan az új és új felfedezések és találmányok nyomán, hanem a tudás tárolásának és közvetítésének keretei, valamint használati módjai is. Összességében radikálisan gyors átrendeződésre kényszerültek azok a hétköznapi tudásrendszerek, amelyeket Alfred Schütz (pontosabban Edmund Husserl) nyomán *életvilágoknak*³² nevezhetünk. Mindennek nagyon szoros köze van bizonyos korábban említett folyamatokhoz (a vasúti- és távíróhálózatok kialakulásához például), hiszen többek között ezek által éppen az életvilág struktúráját meghatározó tér- és időtengelyek (pontosabban: tér- és időtapasztalat) gyors átalakulása is zajlik. Mindezek mellett legalább ilyen fontos, hogy a „másik” megtapasztalásának alapvető kategóriájává az *idegen* válik, a tudástranszfer alapvető helyévé pedig (amint említettem) a sajtó. Ilyen körülmények között válságba kerülnek mindazok a koncepciók is, amelyeket az emberek saját életvilágaikról alkotnak: válságba kerül az identitás.³³ Mindezek bizonyos pszichológiai kihatásokat is okozó, alapvető társadalmi folyamatok. Ahogy Lorm is rögzíti: nemcsak politikai, nemcsak gazdasági, hanem a szocialitás egészét mint olyat érintő, annak a megváltozását tükröző folyamatok. Ezek a *modernizáció* folyamatai a Jonathan Crary által képviselt értelemben: „A modernizáció hasznos fogalommmá válik, ha kiemeljük teleologikus és elsősorban gazdasági meghatározottságából, és ha nemcsak politikai és gazdasági képződmények szerkezeti változásait fogja át, hanem a tudás, nyelvek, terek és kommunikáció hálójának és magának a szubjektivitásnak az újrászerveződését is.”³⁴

³¹ Vö. BERGER, Peter, LUCKMANN, Thomas, *A valóság társadalmi felépítése*, Jószyveg Könyvműhely, Budapest, 1998.

³² Vö: SCHÜTZ, Alfred, LUCKMANN Thomas, *Az életvilág struktúrája = A fenomenológia a társadalomtudományban*, Hernádi Miklós (szerk.), Gondolat, Budapest, 1984. 269–321.

³³ Az identitásválsághoz lásd pl. GYÁNI Gábor, *Modernitás, modernizmus és identitásválság a 19–20. század fordulóján = Budapest túl jön és rosszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat*, Napvilág, Budapest, 2008, 59–86., illetve LIPTÁK Dorottya 2002, i. m. 163. skk.

³⁴ CRARY 1999, i. m., 23.

Az egészet átlátni nyilván lehetetlen. Az egész komplexitását szükségszerűen redukáló megfigyeléseket van módunk mindössze tenni. Ilyen megfigyelés az itt alkalmazott médiatörténeti szempont is, és ilyen értelemben gondolom azt, hogy a tárca mint beszédmód valójában ezekről a folyamatokról beszél; nyilván töredekiesen és redukáltan.

Lerche sem látta át az egészet (ki sem tudta fejezni) és Baudelaire sem (ő viszont ki tudta fejezni legalább azt, hogy kizárja, vagyis ilyen módon redukálja). A kétszer megfordított kulcs hajnali egykor: amikor a látványokkal azonosuló, határozott utcai identitást már nem is igénylő flaneur hazatér és *önmagává válik* (megszabadul az emberi arc zsarnokságától). A tárcaíró, aki zaklatott napi kószálása után leül és beszél (ír). Ez az elrejtőzés, visszahúzódás, az egyes szám első személyű én falainak (önreflektív!) magasra húzása: ez a modern identitás foglalatja. Nem „mi” többé, hanem „hogyan”: nem szubsztancia többé, hanem viszony. Véleményem szerint éppen ez az, amit Richard Sennett nagyon pontosan megmutat, amikor arról beszél, hogyan bomlott le az a rend, amely a 18. században még határozottan vezérelte az identitás konstrukcióját. Ez volt a közösségi szférában magát „megcsináló”, a magánszférában pedig természetét érvényesíteni hagyó, a két szféra egyensúlya által kibalanszírozott ember rendje.³⁵

Ez a rend a szekuláris transzcendencia rendje: az ember a (magánszférájában megnyilvánuló) Természet Rendje szerint határozza meg magát; van tehát valamifajta (immár szekuláris) transzcendens fókuszpont. A 19. századra ez átadja helyét a szekuláris immanenciának; elvész a fókuszpont: csak az van, ami megjelenik. Ennek az immanens szemléletnek a következménye az éntudat által irányított, kizárólag megjelenési formákba foglalt *személyiség* fogalma,³⁶ aki aztán kilépve a közéletbe, lebontja annak hagyományos geográfiáját, megszünteti a két szféra egyensúlyát.

Szeretném hangsúlyozni: az én értelmezésem szerint a személyiség fogalma társadalmi konstrukció, mindenfajta pszichológiai faktorhoz csak közvetett köze van. Sennett személyiség-fogalmát én lehetséges életvilág-szerkezetként, illetve identitásként fogom fel, aki azért forgatja fel a magán- és a közszféra eddigi egyensúlyát, mert magát alapvetően a magánszférában definiálja, ugyanakkor nyilvánvaló kényszer nehezedik rá, hogy „kilépjen” vagy kinézzen, amit nyilvánvalóan nem szívesen tesz. A magánszférát azonosítja önmagával: a közszféra így nem lehet más, mint pusztán kizárandó környezet. Lorm individuum az, aki visszavonul szubjektív teóriáival a tárca területére, és Baudelaire az, aki kétszer ráfordítja a kulcsot, mielőtt felsóhajt: végre. A tárcaíró ez, „aki” (mint ezt látni fogjuk) kiválóan azonosítható narratív stratégiák mintázataként. A *személyiség* az itt használt terminológia szerint nem más, mint a szociálisan hozzáférhető, közös értelem elrendezett mintázata, és nem pszichológiai kategória. A személyiség a tárcaíró modellje, és a tárcaíró a személyiség modellje.

Alapkérdés tehát, hogy adott társadalom (és adott egyén) számára milyen kon-

³⁵ Vö. SENNETT 1998, i. m. 29.

³⁶ SENNETT 1998, i. m. 166. skk.

cepciók szerint, immanens vagy transzcendens szerkezetekbe rendeződve ragadható meg az értelem? Ha az alapvető minta az immanencia (láttuk): nincs többé egyensúly, mert a másik serpenyő (a „kint”) üres. Sennett meglátásának, miszerint „amikor a hitet az immanencia elve kormányozta, akkor megszűnt az észlelő és az észlelt dolog, a „belül” és a „kívül”, a szubjektum és az objektum közötti megkülönböztetés”³⁷ túl azon, hogy tömören és pontosan foglalja össze az identitáskriszis alapját, és azon is túl, hogy tökéletesen pontosan leírja azt a pontot, *ahonnan* a tárcaíró megszólal, további fontos következményei és összefüggései vannak. Olyan aszimmetriát rögzít ugyanis, amely a látásnak, szemlélődésnek, megfigyelésnek alapvető szerepet osztó új kultúrában éppen a látás korábbi paradigmáját helyezi érvényen kívül, amint ez Oliver Wendell Holmes 1859-es szavaiból is kitűnik: „A forma a jövőben elválik az anyagtól. Az anyagnak a látható tárgyakban valóban nincs semmi haszna, kivéve, ha mintaként szolgál, amely szerint a forma megképződik. Adják ide egy látványos tárgy néhány negatívját ... – többre nincs is szükségünk. Aztán akár le is bonthatják vagy fel is gyújthatják az objektumot.”³⁸

A „kívül” nem utal többé magától értetődően a „belül”-re: a jelentés, elszakadva a jeltől, megkezdí önálló életét. (Éppen úgy, ahogyan a tárca veszi semmi-be valóság és fikció megkülönböztetését Kecskeméthy Aurél fenti példájánál.)

A látáshoz visszatérve: annak objektumáról és szubjektumáról egyaránt szóló modelljét korábban, a 16–18. században a camera obscura paradigmája határozta meg. Ez a megfigyelőnek és megfigyelése tárgyának a karteziánus dualista képzetben is kifejeződő szigorú elválasztottságát, az abszolút megfigyelés lehetőségességét tételezte, vagyis azt rögzítette, hogy a megfigyelés a világról szóló *igaz* következtetésekhez vezet. A látás főszereplője a tudományosan megragadható optika volt.³⁹ Jonathan Crary szerint a látás újrászerveződése már korán, a 19. század 20-as, 30-as évtizedeiben elkezdődik Goethe és Schopenhauer szín- és látástani művei által. (Utóbbi definiálja a megfigyelőt mint az érzékelés színterét és létrehozóját.⁴⁰)

Szubjektivizálódik a látás, ami egyrészt azt jelenti, hogy mindig, minden esetben az lesz a legfontosabb, *aki lát*, másrészt pedig megszűnik a látás által hozzáférhető bármifajta normatív, abszolút igazság tételezhetősége. Olyan irányú változás zajlik le, melynek eredményeként a látás folyamatát elsődlegesen többé nem a kép, a látvány, vagyis optika definiálja, hanem maga a *megfigyelő*. Nincs abszolút látás, csak megfigyelő által meghatározott (és a megfigyelő fogalmába természetesen a megfigyelés esetleges eszközei is beleértendő). Az új paradigmát William Blake mondása fejezi ki: „Amilyen a szem, olyan a tárgy.” – Mindez pedig nem más, mint a kiterjesztett médium-fogalom fentebb bemutatott logikája, melynek értelmében a szem (és minden optikai eszköz) is médium: létrehozza

³⁷ SENNETT 1998, i. m. 33.

³⁸ Idézi: KITTler, Friedrich, *Optikai médiumok*, Ráció, Budapest, 2005. itt: 33.

³⁹ Vö. CRARY 1999, i. m. 42. skk.

⁴⁰ Vö. CRARY 1999, i. m. 87–106.

látványának, megfigyeléseinek tárgyait. Crary szerint a látás 19. századi elméletei, illetve a különféle optikai eszközök tapasztalatai esetében „nem csupán az érzékek megbízhatatlanságáról szóló episztemológiai szkepticizmus új ijesztő formáiról volt szó, hanem az észlelésnek és tárgyainak határozott újraszervezéséről is. A kérdés nem egyszerűen az volt, hogy honnan tudhatjuk, mi a valódi; a valóság új formái jöttek létre, és ebben a keretben új igazság fogalmazódott meg az emberi szubjektum képességeiről.”⁴¹ A látás pontosan ugyanazon immancia-fordulat mentén szubjektivizálódik, amely fordulat a személyiséget is eredményezi; Crary *megfigyelője* és Sennett (általam némileg átértelmezett) *személyisége*, ha egybe nem esnek is, de mindenesetre szoros rokonságban vannak egymással. A személyiség az utcán, a közéletben mint *megfigyelő* jelenik meg; jellemzője a „társalgás helyett megfigyelés” és „látás művészete”.⁴² A tárcáíró pedig, ez a hangsúlyozottan szubjektív megfigyelő, ez a helyettünk is megszólaló (és minket is megszólító) kószáló nyilvánvalóan közeli rokona mindkettejüknek.

VI.

Végezetül azt szeretném röviden bemutatni, hogyan definiálják konkrétan a tárcát korabeli teoretikusai, a már többször említett Ernst Eckstein és Karl Emil Franzos. Mindkét szöveg a bécsi sajtóhoz köthető, hiszen mindkét szerző a „bécsi *Times*” (ahogy Vajda János nevezte), azaz a *Neue Freie Presse* munkatársa volt.

Eckstein szerint a tárca művészetét (!) éppoly kevésbé lehet megtanulni, mint bármely más művészetet. Akinek nincs természettől fogva tehetsége a tárcához, annak csak annyira futja, ha „csevegni” igyekszik, mint az öreg kokottnak, aki szűzi naivitásban tetszeleg.⁴³ Tárcáíró nem lehet akáarki, ez művészet, ehhez tehetség kell, pontosabban a *személyiség varázsa*, melynek alapvető eszközei a *grácia*, a *humor*, és a *tudatosan „rendezett” szellem(esség) [arrangirte Esprit]*.⁴⁴ A megfelelő eszközökkel rendelkező, „tehetséges” személyiség meg tud szólalni: tud csevegni. Meg tudja szólítani az olvasókat, meg tudja velük osztani megfigyeléseit, élményeit. Erre képtelen a tehetségtelen tárcáíró, éppen ezért ez teszi az igazi tárcát, melynek tartalmát mindezek miatt nehéz, jobban mondva fölösleges meghatározni, mert csevegni bármiről lehet... És ezért lesz központi kérdés a *hogyan*. Eddig annyi világos, hogy az igazi tárcában „valami van” (grácia, humor, szellem). A tárca meghatározásához olyan fogalmat választ, ami nem definiálható semmilyen normatív, objektív módon: „A tárcának a hangulat (Stimmung) egész gazdagságából kell merítenie, éppúgy, mint a *belső (Innrische) költészetnek* [kiemelés tőlem – T. B.]. Egy igazi tárcát nem megcsinálnak, hanem megélik.

⁴¹ CRARY 1999, i. m. 109.

⁴² SENNETT 1998, i. m. 231.

⁴³ ECKSTEIN 1876, i. m. 9.

⁴⁴ Uo. 9.

... »Ön ezt szonettnek nevezi, jóllehet nem hangzik szonettszerűen« mondja A. W. Schlegel a félresikerült klapancia-költészet kontár képviselőinek. »Ön ezt tárcának nevezi, jóllehet nem hangzik tárcaszerűen« – mondhatnánk mi is egyébként köztisztelőben álló írók nagy sokaságának, akik hiába törik magukat, hogy a csevegés (Causerie) műzsájának egy barátságos pillantását elcsípjék.⁴⁵

A tárcairó megéli a tárcát: ez nagyon fontos. Ott van a tárcában. A „belső költészet” említése után szó szerint idézi A. W. Schlegelt: ha kételyeink lettek volna, hogy mit ért a fogalom alatt, most bizonyosan tudjuk, hol tájékozódjunk. A schlegeli mondat, valamint a szituáció parafrázisával egyértelműen a schlegeli költészetfelfogással hozza összefüggésbe a tárcát. Nézzük, mit is ért Schlegel „belső költészetten”? A drámákról szólván, a következőképpen határozza meg a *poétikus* fogalmát: „Ne értsük itt félre a »poétikus« kifejezést: nem a versformáról és nem a nyelv díszeiről van itt szó, ... hanem a darab szellemében és anyagában rejlő poétikusságról, ez pedig magas fokon jelen lehet egy darabban akkor is, ha prózában írták, és ez fordítva is igaz.”⁴⁶

Tehát ha egy szöveg nem írható le, nem sorolható be hagyományos poétikák alapján, attól még mélységesen poétikus (azaz irodalmi, művészi, a hétköznapi, a napilap efemer létén túlmutató) lehet: szellemében hordozza a poétikus-ságot, a belső költészetet. Így próbálja Eckstein legitimálni a tárcát mint egyértelműen irodalmi, művészi szövegfajtát.

Franzos hasonlóan látja: „Az általános meggyőződés következtében létezik már a tárca mint irodalmi műfaj, mi pedig hozzáfűzhetjük: szépirodalmi műfaj. De még egy poétika sem írta le.”⁴⁷

A tárca nem „önhibájából” megragadhatatlan a poétikák formális eszközeivel: „Besorolható-e egy poétikába [a tárca – T. B.]? Poétikai műfaj-e? Az elsőt helyeselném, a másodikat tagadnám, ami semmiképpen sem ellentmondás. A poétikának ugyanis bizonyos kevert műfajokkal is foglalkoznia kell, melyek részben a poézishez, részben a prózához tartoznak.”⁴⁸ A tárca számára egy pontosan meghatározott területet elkülöníteni a kevert műfajok között már azért sem lehetséges, mert a poézis ezen területén sokszoros káosz uralkodik, különösen, mióta a didaktika nem külön műnemképző szempont többé. Az egykor hozzá tartozó szövegek most hazátlanok próza és költészet határán.”⁴⁹

A tény, hogy az ilyen módon irodalmiként bemutatott tárca az említett szöve-

⁴⁵ Uo. 9.

⁴⁶ SCHLEGEL, August Wilhelm, *A drámai művészetről és irodalomról* = A. W. SCHLEGEL és F. SCHLEGEL, *Válogatott esztétikai írások*, Gondolat, Budapest, 1980, 603–634. (BENDL Júlia ford.) Jelen idézet: 610.

⁴⁷ FRANZOS 1878, i. m. XXI–XXII.

⁴⁸ Természetesen nem szabad ezeket a megjelöléseket formális értelemben venni. Olyanokra kell itt gondolni, amelyek néhány sajátosságuk szerint a költői művészet művei, más sajátosságaik szerint nem. Ezek közé a kevert műfajok közé tartozik a tárca. (Vö. FRANZOS 1878, i. m. XXXXII.)

⁴⁹ Uo. XXXXII–XXXIII.

gek szerint (is) egyidejűleg és szervesen kötődik az újsághoz, az újságbeli megjelenéshez, szinte magától értetődik.

A végszó jogát átengedem Ernst Ecksteinnek. Már egyszer idézett szöveghe-lye talán egészen máshogy szólal meg itt és most: „... tárca alatt sajtótechnikai értelemben a vonal alatti rovatot érjük, tekintet nélkül arra, hogy mi jelenik meg ebben a rovatban [...] A tárca igazi lényegét én a szubjektivitás átcsozmozásában (Durchsimmern) látom. Ebből a nézőpontból egyszer már a csevegést (Causerie) »belső költészet prózában«-nak neveztem, ami természetesen nagyon cum grano salis-felfogott akar lenni. A tárcáíró úgy adja vissza nekünk a dolgokat, ahogy azok az ő személyiségében visszatükrözödnek; mindent az ő egyéni hangulatá-nak fényeivel világít meg; mindenhol megmutatja részvételét a tárgyban. Ezen keresztül ... azzal az illúzióval kedveskedik az olvasónak, hogy minden, amit itt olvas, félig az ő agyából pattant vagy inkább pattanhatott volna ki. És éppen eb-ben áll talán egyik fő sajátága ennek az ábrázolási módnak. Ugyanezek különö-sen érvényesek a satirikus tárca esetében. A satirikus tárca olyan verseket, in-tézményeket..., melyek az emberek többsége számára nagyon tiszteletreméltóak, erre jogosulatlanoknak (érdemtelennek) és nevetségesnek talál. [...] [Az olvasónak] mintegy szellemi egyenrangúságát statuálja. A sorok közül előfénylő alapgondo-lat a következő: én, a szerző tisztábban látok, mint a filiszter; te, olvasóm; te, aki éppolyan élesesű vagy, mint én, feltétlenül osztod a nézetemet: tárgyaljuk meg a dolgot entre nous, és leplezzük le nevetségességében. Ez a bizalom ellenállha-tatlanul hat mint captatio benevolentiae.... [...] Akaratlanul is úgy hiszi az ember az ilyen pillanatokban, hogy bensőséges szellemi találkozáson (Rapport) vesz részt a szerzővel; az az érzése, hogy (a szerző) személyesen beszél az olvasóhoz. Ez az írásmód, ami folyamatosan a szívéből ragadja meg a publikumot, lényegi kri-tériuma a tárcának.”⁵⁰

TÓTH, BENEDEK

The *Wochenplauderei* (Weekly Chat) as discourse*

A possible approach

The study presents the ‘Wochenplauderei’ (weekly chat), a special type of discourse from the second half of the 19th century. Wochenplauderei-texts were published weekly, without any particular title, in the feuilleton of daily newspapers. The discourse had its roots in the Vienna press, but some authors like Kecskeméthy Aurél or Ágai Adolf transmitted it into the Hungarian press.

The Wochenplauderei were bound to the mass media; being published in newspapers was char-

⁵⁰ ECKSTEIN 1876, i. m. 9–11.

* This study was completed with the kind help of the Media Studies Research Group at the Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences. I would like to gratefully acknowledge this support here.

acteristic of this discourse. Wochenplauderei-texts describe the environment of their authors (the ‘feuilletonists’): the big, modern city and the everyday life of modernity which became more and more complex, frustrating and incomprehensible. The chat in feuilleton served the orientation of readers in their everyday life by offering them comprehensible narratives from a specific point of view. The Wochenplauderei as discourse was defined exactly by this point of view: the main purpose of this study is to reconstruct and present this.

The discourse of the Wochenplauderei (thanks to its specific point of view, or, more precisely, its specific way of observation) defines its own context, style and language. The narrator (the feuilletonist) constructs its identity (and sometimes his name too, like in the cases of Kákay Aranyos or Náday Ezüstös) by the way he uses this language. These public, self-reflective and narrative strategies of identity-building (whose medium is fundamentally the newspaper) are functioning as patterns for the readers to form their own modern personal identities.

In the case of the Wochenplauderei such processes and topics of the 19th century as the rebuilding of personal identity and the observation (as these was described by Jonathan Crary and Richard Sennett) can also be studied. The narrator of the Wochenplauderei-texts (the feuilletonist) can be seen as transposing Walter Benjamin’s flaneur into narrative strategies in the medium of the daily press.

The study is situated in the interdisciplinary discourse of contemporary Media History, insofar as it puts the historical analysis into a wider context of the social sciences by the key terms mentioned above (‘discourse’, ‘observation’, ‘identity’).

VÖRÖS BOLDIZSÁR

Történelemhamisítás, propaganda, sajtó

*Illés Béla két kitalációja az általa szerkesztett újságokban
1944–1948 között*

A II. világháborúban a szovjet oldalon tevékenykedő magyar kommunistáknak a magyar katonákat és a lakosságot megcélzó németellenes propagandájában felhasznált legfontosabb történelmi hagyományokhoz: a Rákóczi-szabadságharc elemeihez és az 1848–1849-es forradalom és szabadságharcéhoz kapcsolódott Illés Béla¹ két kitalációja, amelyek különböző változatai az író által szerkesztett, 1944–1945-ben kiadott *Magyar Ujság* és az 1945–1948 között megjelentetett *Uj Szó* hasábjain láttak napvilágot.²

Illés már a *Magyar Ujság* szeptember 26-i számában közzétette a Rákóczi-szabadságharcra vonatkozó kitalációját tartalmazó *Pásztortűzek a Kárpátok ormain* című írását.³ E szerint Rákóczi, miután elmenekült bécsújhelyi fogságából, segítségért fordult I. Péter orosz cárhoz, aki Krakkóba 36 orosz tüzérszázadot, 7000 aranyat és egy díszruhát küldött neki. A szabadságharc vezetője Magyarországra visszaindulására készülődve pedig megüzente a Kárpátok népének: „Gyujtsatok tüzeket, hogy a szabadtörzsek lássa az utat!”

A cikkíró azt állította, hogy Rákóczi szeptember végén kelt át a Vereckei szoroson, majd a Vörös Korcsma nevű épületben szállt meg, ám éjszaka „vasas németek vették körül a Vörös Korcsmát. A 36 orosz tüzér ágyuk nélkül is keményen harcolt. Egy szálal elestek a magyar szabadságért.” A szöveg szerint Rákóczinak sikerült elmenekülnie ellenségei elől, majd az erdőben találkozott Esze Tamással és katonáival, akikről Esze ezt mondta neki: „mi a magyar szabadság harcosai vagyunk!” Ezután a mozgalom vezére „Esze partizánjai élén” Munkács felé vonult. A továbbiakban Illés azt állította: „Rákóczit eladták az urak. Eladták a magyar nép ösellenességének, a németnek. Hét esztendei harc után a Vereckei szoroson át örökre elhagyta az országot [...] De a nép még ma is estéről-estére teljesíti a pa-

¹ Illés Béláról újabban I. pl. von KLIMÓ, Árpád, 'A Very Modest Man', *Béla Illés or How to Make a Career through the Leader Cult = The Leader Cult in Communist Dictatorships, Stalin and the Eastern Bloc*, Ed. by Balázs Apor, Jan C. Behrends, Polly Jones, E. A. Rees, New York, Palgrave Macmillan, 2004, 47–62.

² A *Magyar Ujság*ról és az *Uj Szó*ról lásd például *Az Uj Szó története*, Összeáll., szerk. Gyáros László, Budapest, Lapkiadó Vállalat, 1977.; ILLÉS Béla, „*Magyar Újság*” – „*Új Szó*” = *Uő, Ahogy a kortárs látta*, Cikkgyűjtemény, Budapest, Szépirodalmi, 1961, 227–231.; LÉVAI Béla, *Vízválasztó*, H. n., Magyar Zsebkönyv Kiadó, 1985 (*Újságíró Könyvtár* 1), passim.

³ ILLÉS Béla, *Pásztortűzek a Kárpátok ormain* = *Magyar Ujság*, 1944, 21. sz., szeptember 26., 4.

rancsát: pásztortüzeket gyújt, hogy megvilágítsa az utat a szabadító hadseregnek. [...] És a szabadító hadsereg most itt áll a Kárpátok alatt. Az ellenség ugyanaz, mint akkor volt: a német.” A szerző szerint míg a 18. században a magyar nép segítette szabadítóit, 1944-ben harcol ellenük. Ám e küzdelemben azok megsemmisítik – ha azonban „Rákóczi és Esze népe fogadja” a felszabadítókat, azok segítenek rajta. „A Kárpátok pásztortüzei messzire világítanak” – zárta cikkét e figyelmeztető mondattal Illés.

Az ábrázolásban a fiktív mozzanatokat hitelesíthette az egykor valóban élt, egymással kapcsolatban állt személyek (II. Rákóczi Ferenc, I. Péter, Esze Tamás) szerepeltetése és a ténylegesen lezajlott események (a szabadságharc vezérének elmenekülése Bécsújhelyből Lengyelországba, onnan visszatérése Magyarországra) megjelenítése. Az ezekkel megalkotott kitaláció pedig a németellenes küzdelemre buzdítás érdekében felépített történelmi analógiák hatásosságát volt hivatott szolgálni. A szövegben ugyanis Rákóczi „szabadító sereg”-nek nevezi csapatát, a nép ezt várja vissza 1711-től, 1944-ben pedig az meg is érkezik, immár mint a szovjet Vörös Hadsereg. E konstrukcióba illeszkedik Esze Tamás katonáinak „partizánok”-ként említése is. Ám nemcsak a „szabadító sereg” azonos lényegét tekintve évszázadokon keresztül, hanem az ellenség is: „a német”. Sőt, a Rákóczit a németeknek eladó magyar urak utódait is megjelenítette cikkében a szerző: a II. világháborúban ezek „a németet szolgáló magyar urak”. Az ellenség ilyen, évszázadokon keresztül változatlanul ábrázolása ugyanakkor, egyfajta sajátos visszahatással alkalmas lehetett arra is, hogy erősítse az olvasókban a szerző által kialakított értékelést a „szabadságharcosok”: Rákóczi és kurucok, az őket segítő oroszok, a II. világháborús partizánok, valamint a szovjet hadsereg küzdelmeinek lényegében azonos voltáról. Mindezen túl, az analógia teljesebbé tétele érdekében az író Rákóczi Magyarországra visszatérésének időpontját is a ténylegestől eltérően adta meg: eszerint erre nem 1703 júniusában került sor, hanem szeptember végén: vagyis éppen abban az időszakban, amikor (több mint 200 évvel később) a szovjet hadsereg már a Kárpátokban harcolt, és amikor a *Magyar Újság* e cikket tartalmazó száma is megjelent.

A kitalációt a következő év elején Illés továbbalakította az *Uj Szó* 1945. február 6-i számának lapjain közzétett, *Rákóczi és az oroszok* című, öt szakaszból álló cikkénél.⁴ A szöveg a legkülönbébb politikai eszmék szellemében tevékenykedő magyar történészek bírálatával kezdődik: „A hivatalos magyar történelemírás következetesen hallgatott arról, hogy Rákóczi Ferenc 1703-tól 1711-ig állandó kapcsolatban állott Nagy Péter (I. Péter) orosz cárral és arról, hogy az oroszok rendszeresen támogatták Rákóczit tüzérséggel, tisztekkel, sőt időnkint pénzzel is. Érthető, hogy a Habsburg-imperializmust kiszolgáló magyar történelemírók elhallgatták azt, hogy Nagy Péter támogatta a magyar szabadság-mozgalmat, de annál indokoltabb lett volna, hogy az oroszok és Rákóczi viszonyát teljességében feltárják azok a történelemírók, akik meg akarták védeni a magyar népet attól, hogy a német zsoldosává, majd a német áldozatává váljék.” Az 1944-es cikkben

⁴ ILLÉS Béla, *Rákóczi és az oroszok* = *Uj Szó*, 1945, 2. sz., február 6., 3–4.

foglaltaktól eltérően e szöveg szerint a cár nemcsak egy alkalommal, 1703-ban segítette Rákóczi küzdelmét, hanem a szabadságharc idején később is – mindezzel kapcsolatos forrásait pedig Illés e munkájának bevezetésében ismertette is: „E cikk az egykorú okmányok csak egy töredékének alapján készült. Rákóczi Nagy Péterhez írott levelei nyomán és Morozov Jegor orosz tüzértiszt töredékben hátramaradt naplójegyzetei alapján. (Morozov Nagy Péter megbízásából több ízben járt követségben Rákóczinál.) E jelentős okmányok Leningrádon találhatók, a Hadtörténelmi Múzeumban.” Az Illés által itt ismertetett fiktív eseményeket képzelet szülte dokumentumok voltak hivatottak hitelesíteni, amelyek valódiságát pedig lelőhelyük megadása igazolhatta – ehhez a leningrádi hadtörténeli múzeum azért volt alkalmas, mivel gyűjteményében kiemelkedő fontosságúak voltak az orosz tüzérség történetének anyagai.⁵ Mindezekon túl a kitalációnak az olvasókkal tényként elfogadtatását segíthették elő a cikkírónak a magyar történészeket elítélő megállapításai is: a magyar közönség tehát azért nem tudhatott a II. Rákóczi Ferenc–I. Péter-kapcsolat ezen részleteiről, mert a legkülönbébb politikai felfogások jegyében alkotó tudósok közül senki sem dolgozta fel és mutatta be ezeket. Az őket érő bírálat utolsó mondata ugyanakkor félreérthetetlenül rávilágított e történelmi téma aktuálpolitikai jelentőségére is.

Cikke második részében Illés ismertette és idézte Rákóczinak a cárhoz küldött „levelei”-t, amelyek közül szerinte már az 1703-as elsőben „tájékoztatja őt arról, hogy »a Nemes Magyar Királyság összes népei« készek fegyvert fogni a népek szabadságának főellensége, a német császár ellen”, segítséget kér az uralkodótól: pénzt, fegyvert, tiszteket. Majd a cikk szerzője azt állította, hogy a szabadságharc vezetőjének „Egy 1706-ban írott levele ismét részletes politikai programot ad. Kelet-Európa népeinek összefogását sürgeti és kifejti, hogy *Magyarország hivatott arra, hogy nyugati előőrsé legyen a szabadságukat a német hódítók ellen védő kelet-európai népeknek.*” Tehát, akárcsak az 1944-es szövegben, az *Uj Szó*-cikkben is fontos elem a németellenesség, itt azonban egy sajátos különbségtétel fedezhető fel. Rákóczi ugyanis 1703-as „levelé”-ben a „népek szabadságának főellensége”-ként a „német császár”-t jelölte meg, akit ebben az összefüggésben saját népe ellenségeként is ábrázolt. Ezzel az eljárással – hasonlóan a magyarokat megcélzó II. világháborús szovjet propaganda más megnyilvánulásaihoz⁶ – Illés egyértelművé tette: az uralkodó (illetve az „uralkodó osztály”, a vezetők csoportja) a legfőbb, az igazi ellenség, nem pedig az általa elnyomott és hódító háborúban felhasznált nép. Így a hódító uralkodó ellen fognak össze a „Magyar Királyság összes népei” – mindezzel a cikkíró félreérthetetlenül rámutatott Rákóczi szabadságharcának „haladó” jellegére: elnyomott népek küzdenek együtt (a nemzetiségi különbségek, ellentétek nélkül!) az elnyomó uralkodó ellen.

Az *Uj Szó*-cikk harmadik részében Illés ismét közreadta az 1944-es *Magyar*

⁵ Vö. pl. *Führer durch die Sowjetunion*, Bearb. A. Radó, Berlin, Neuer Deutscher Verlag, 1929, 296–297. L. még az 1945-ös Illés-cikk 5. szakaszát is!

⁶ Vö. KASSAI Géza, *Egy perc híján tizenkettő = Magyar Ujság*, 1944, 21. sz., szeptember 26., 1.; Uő, *Igazságos és igazságtalan háború = Magyar Ujság*, 1945, 10. sz., január 25., 2–3.

Ujság-írásába is beépített történetet I. Péter tűzéiről (ezúttal 46 tűzértisztet említve) és aranyairól; Rákóczi Magyarországra érkezéséről, az orosz–német összecsapásról. Az 1945-ös szövegben is az áll, hogy az összes „orosz tűzér mind egy szálig elesett – a magyar szabadság védelmében”. Rákóczinak e leírás szerint is sikerült elmenekülnie támadói elől, majd találkozott Esze Tamással. A találkozással kapcsolatban Illés ezt állította: „Morozov orosz tűzértiszt drámai erővel írja le ezt a jelenetet.” E mondattal pedig e cikk szerzője fontos változtatást hajtott végre a kitaláción korábbi, idézett írásához képest: ez esetben pontosan megadta az esemény ábrázolásának forrását: a (soha nem létezett) tűzértiszt feljegyzéseit.

Uj Szó-írása negyedik szakaszában Illés ismertette, idézte is Morozov e „naplőjegyzetei”-t. A cikk szerint „Morozov elfogadta Rákóczi politikai elgondolását és Magyarországot úgy tekintette, mint Kelet-Európa (német hódítások ellen védekező) népeinek előretolt állását”, és panaszkodott amiatt, hogy a magyar urak, Bercsényit kivéve, nem igazán értik ezt a koncepciót és nem is érdeklik őket túlságosan a szabadságharc vezetőjének politikai elképzelései. A naplőíró úgy értékelte Rákóczit, hogy „»túlontúl kimagaslik« tábornokai és politikusai közül. Jóval messzebbre lát, mint azok és összehasonlíthatatlanul önzetlenebb mint azok.” Morozov szerint a kurucok között nincsenek hozzá hasonló vezetők – pedig vele és néhány, megközelítőleg ilyen formátumú vezérrel, „10 kis Rákóczi”-val ki lehetne szorítani a németeket Magyarországról. A cikk e részének végén Illés eként adta közre a fiktív tiszt összefoglaló értékelését a magyar urakról: „1712-ben azt írta Morozov, hogy Rákóczit nem a német győzte le, hanem a magyar urak politikai rövidlátása és határtalan önzése. »Ha a magyarság nem talál jobb és önzetlenebb vezetőket, akkor a német szőröstől-bőröstől felfalja Magyarországot.« Ezzel a jövődőléssel végződnek Morozov feljegyzései.” A kitalált dokumentum funkciója a cikk e részénél nyilvánvalóan az volt, hogy olvasóinak megmutassa: a 18. század elején a szabadságharcot támogató oroszok küldötte, képviselője értette meg és értékelte helyesen Rákóczi „haladó” nézeteit, törekvéseit (a külpolitikaiakat Bercsényivel együtt), nem pedig a kurucoknál tevékenykedő magyar urak. Figyelemre méltó, hogy a kitaláció különböző változatainak közreadása során Illés – minden bizonnyal nem függetlenül a magyarokat megcélzó szovjet propaganda aktuális szempontjaitól⁷ – miként növelte a „magyar urak” felelősségét a szabadságharc vereségéért. Míg ugyanis a *Magyar Ujság*-szövegben csak az olvasható, hogy „Rákóczit eladták az urak” a németnek,⁸ 1945 elején már – ha nem is a saját véleményeként, hanem a (soha nem élt) naplőíró értékelését ismertetve – arról írt: nem a németek győzték le a szabadságküzdelmet, hanem a magyar urak helytelen politikája volt az oka a vereségnek. E mozzanatnál a kitalált figura szerepeltetésére, álláspontjának bemutatására nagy valószínűséggel részben azért volt szükség, mert Illés úgy ítélte meg: 20. századi szerzőként egy történelmi tárgyú cikkben nem célszerű közétennie egy olyan véleményt, amely nagymértékben ellentmondott volna a szabadságharc bukásának okait tárgyaló

⁷ Vö. KASSAI Géza, 1941 február 5. = *Uj Szó*, 1945, 2. sz., február 6., 2.

⁸ ILLÉS 1944, i. m. 4.

történettudományi munkáknak, ez ugyanis csökkenthette volna az ábrázolás egészének hitelét, ezáltal az azzal is terjesztett propaganda hatásosságát. Részben pedig valószínűleg azért, mert a kitalált személy feljegyzéseit záró jövendölést 1945 elején Illés a korabeli magyar újságolvasóknak szánta egyfajta figyelmeztetésül – ám ezt a Rákóczi-szabadságharc vezetőit „helyesen” értékelő orosz tiszt véleményeként megjelenítve azt is érzékeltethette a propagandával megcélzottaknak, hogy, akárcsak a 18. században, a II. világháborúban is az oroszok, illetve a Szovjetunió döntéshozói ítélik meg jól a magyarság érdekeit (amely nézetek éppen az *Uj Szó* hasábjain jelennek meg), ekként is igyekezve növelni eszméi terjesztésének hatékonyságát. Morozov jövendöléseinek beteljesülését ugyanis a cikkíró azzal jelezte, hogy szövege első szakaszában, az aktuális helyzettel foglalkozva, a magyar népnek a német zsoldosává, majd a német áldozatává válásáról írt. Akárcsak 1944-es munkájában, itt is lényegében azonosként ábrázolta a 18. századi és a 20. századi ellenséget, egy kifejezéssel jelölve: „a német” – ez pedig, egyfajta analógiás hatással, a magyarság támogatóinál is a folytonosság érzékeltetését segíthette elő annak érdekében, hogy a Rákóczi-szabadságharcot segítő (részben kitalált) oroszokat a szovjet hatalom, a Vörös Hadsereg elődeinek tekintsék az olvasók.

Az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc történetéhez kapcsolódott az *Uj Szó* következő, február 10-i számában az *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* címmel közzétett Illés Béla-cikk.⁹ A kétszakaszos szöveg elején a szerző arról számolt be, hogy „1936-ban a Bjelorussz Akadémia történelmi osztályának tudományos munkásai a régi, cári kormányzóság iratainak rendezése közben egy olyan aktacsomóra akadtak, amelyik nemcsak az orosz történelemírók számára bírt nagy jelentőséggel, de bizonyára érdekelní fogja a magyar történelemírókat, sőt a legszélesebb magyar rétegeket is. Az aktacsomóra ez volt ráírva: »Alexej Guszev tüzérszázados és társainak bűnügye. 1849 május–augusztus.«” A cikkben az áll, hogy Guszevet és 15 társát azért tartóztatták le a cári hatóságok 1849 májusában, mert a 16 tiszt a magyar szabadságharc leverésére küldött seregben propagandát fejtett ki az intervenció ellen, a magyar szabadságmozgalom érdekében. A továbbiakban Illés azt tudatta az olvasókkal, hogy az iratcsomó nem tartalmazza a vádlottak vallomásait, csak a vádiratot és az ítéletet, ennek indoklásában pedig idézetként benne van Guszev százados néhány mondata a bíróság előtt tartott beszédéből. A kapitány, egyebek mellett, a következőket fejtegette: „Azért harcoljunk a magyarok ellen, mert ők ellenségei a Habsburg-császárnak? Ez igazán nem ok arra, hogy orosz vért ontsunk, hisz’ az orosz népnek semmi oka barátsággal gondolni a Habsburg-császárra és minden oka megvan arra, hogy ellenségének tekintse a kis szláv népeket elnyomó Habsburgokat. Vagy azért harcoljunk a magyarok ellen (mint egyre halljuk), mert a magyarok elnyomják

⁹ ILLÉS Béla, *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* = *Uj Szó*, 1945, 3. sz., február 10., 3. Illés Béla Guszev-történetével korábban, részletesebben már foglalkozott: von KLIMÓ, Árpád, Vom Mars bis an die Donau, Der Rittmeister Alexej Gussew. Sozialistische Helden, Eine Kulturgeschichte von Propagandafiguren in Ost-europa und der DDR, Hg. von Silke Satjukow, Rainer Gries, Berlin, Ch. Links, 2002, 220–234, 293–295.

a Magyarországon élő szlávokat? Ha a magyarokat legyőzzük, ezzel nem szabadítjuk fel a Habsburg-birodalomban élő szlávokat, hanem csak azt érjük el, hogy a szlávokon kívül a magyarok is a németek szolgálivá lesznek. Nékünk *nem ezért*, hanem *ez ellen* kell harcolnunk.” A tiszt szavait Illés ekként értékelte, értelmezte a cikkben: a százados „megértette, hogy egy nép csak úgy lehet szabad, ha nem nyom el más népeket és hogy egy nép szabadságmozgalmának letiprásával nem lehet szabaddá tenni más rab-népeket. Mindenesetre megértette az 1848–49-es magyar forradalom óriási jelentőségét és megértette azt, hogy az orosz népnek nem érdeke megmenteni Délkelet-Európa zsarnokait. Megértette, hogy ez csak az orosz nép elnyomójának, a cárnak érdeke.”

A cikkíró azt állította, hogy a tiszték pere a minszki katonai törvényszék előtt folyt le, az ítélet szerint pedig 7 vádlottat, köztük Guszev századost, halállal büntették. Kivégzésükre 1849. augusztus 16-án, a minszki Preobrazsenszkij kaszánya udvarán került sor, a kormányzó, Golicin herceg jelenlétében. A továbbiakban Illés azt írta, hogy „A cári hatóságok a 16 tiszt letartóztatását, a pert, az ítéletet és a kivégzéseket szigorú titokban tartották. Galicin herceg még azt is megtiltotta, hogy az elítéltek hozzátartozóinak rokonuk sorsáról bármi felvilágosítást adjanak.” A cikk második, mindössze egymondatos szakaszában a szerző a szövegében ismertetett, idézett „dokumentumok” sorsával foglalkozott: „Nem tudom, hogy e történelmi okmány nem esett-e áldozatul a Minszket felégető német banditáknak, de bizonyos, hogy a minszki per okmányainak kivonatos másolata megtalálható a leningrádi Hadtörténeti Múzeum irattárában.”

A valóságban soha le nem zajlott eseményeket, amelyek főszereplői: Alekszej Guszev kapitány és társai kitalált személyek, fiktív iratok alapján, ténylegesen megtörténtként mutatta be Illés. A „történet”-et hitelesítő „forrásai”-nak igaziakként elfogadtatását az olvasókkal voltak hivatottak szolgálni a szerző különféle eljárásai: megtalálásuk leírása (egy valóban létező intézmény: a belorusz akadémia, egyik részének: „történelmi osztályának” – amelyet az ügyben tájékozódó érdeklődő az akadémia ekkor már működő történettudományi intézetének is tekinthetett – tudományos munkatársai tevékenységével összefüggésben); az egyes iratok ismertetése, idézésük; a szövegek lelőhelyeinek – ezek közül ráadásul „bizonyos”-an, a tüzérszázados ügyének dokumentumait gyűjtőkörének megfelelően őrző leningrádi hadtörténeti múzeum¹⁰ irattárának – megadása. Az Illés-szövegben Golicin herceg szerepeltetése is hozzájárulhatott a fikció valóságos esetként elismertetéséhez az orosz történelmet ismerőknél: a Golicin hercegi család számos tagja ugyanis fontos tisztségeket töltött be Oroszországban az évszázadok során.¹¹ (A kitaláció hiteltelenítését elősegítő azon információk pedig, hogy 1849-ben nem e család egyik tagja, hanem Alekszej Szemjonov volt itt a kormányzó, Magyarországon, az 1940-es évek közepén minden bizonnyal legfeljebb néhányan voltak birtokában...) Az orosz múltban tájékozottabbaknak

¹⁰ L. ehhez e munkám 5. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

¹¹ L. ehhez pl. *Golicyn = Révai Nagy Lexikona*. Az ismeretek enciklopédiája, Vol. 8, Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1913, 611.

ismerős, és ekként a képzelet szüleményét hitelesítő szövegem lehetett a Preobrazsenszkij név említése is egy kaszárnnyával összefüggésben: ugyanis 1849-ben már létezett a Preobrazsenszkij ezred, a legrégebbi orosz gárdaezred, amelyet a Moszkva melletti Preobrazsenszkoje faluról neveztek el.¹²

Mindezekén túl a Guszev-esetnek az *Uj Szó* olvasóival ténylegesen megtörténtként elfogadtatását az is előmozdíthatta, hogy az újság előző számában látott napvilágot Illés Béla hasonló jellegű írása a Rákóczi-szabadságharc orosz támogatásáról: e két munka rokon volta pedig nemcsak a második hamisítás hitelesítésére lehetett alkalmas, hanem az 1849-es történet ábrázolása, egyfajta sajátos visszahatással, a 18. századi témájú fikciónak a közönséggel egykor valóságosan lezajlott eseménysorként elismertetéséhez is hozzájárulhatott. Mindehhez jó kiindulópontot szolgáltathatott a *Rákóczi és az oroszok* című munka legelején az orosz–magyar jó történelmi kapcsolatot elhallgató történészek bírálata: az olvasó így arra gondolhatott, hogy a szovjet hadsereg magyarországi lapjának az orosz múltat nyilvánvalóan alaposan ismerő, eredeti dokumentumokat idéző szerzője eddig ismeretlen adatokat tesz közzé a két nép viszonyáról.

A különféle eljárások alkalmazásával történelmileg hitelesként bemutatott fikciót tartalmazó cikk írója pedig kifejezés-használatával az aktuálpolitikai törekvésekhez, így a világháborús németellenes küzdelemhez is kapcsolódó ellentéteket is megjelenített szövegében. Egyrészt „beszédének idézett mondataiban” Guszev százados határozottan állást foglalt az „orosz nép”-nek a „magyarok”-kal és a Habsburg Birodalomban élő „kis szláv népek”-kel közös érdekei mellett, rámutatva arra, hogy ezek ellentétesek a császáráival és, ha általa kimondatlanul is (Illés értékelésében viszont egyértelműen megfogalmazva), a cáréival is. Ezt a gondolatot a cikkíró továbbvitte a 19. századi „események” ábrázolásánál: ugyanis a kapitányt és társait több ízben „orosz”-okként jelölte (már a cím első szavával is), az intervenciót elrendelő, a magyarbarát tisztekkel leszámoló hatalmat pedig „cári”-ként – azt juttatva ezzel kifejezésre, hogy az oroszok összességükben nem tehetők felelőssé az 1849-es katonai beavatkozásért, az csak a népet elnyomó vezetők akciója volt, az orosz nép kiemelkedő képviselői pedig még szembe is fordultak azzal. Mindennek egyfajta folytatásaként, az „eset dokumentumai”-nak 20. századi megtalálásáról írva a szöveg szerzője „orosz történelemírók”-at említett (nem pedig „szovjet”-eket, ami annál feltűnőbb, mert ráadásul nem is orosz, hanem belorusz területen „fedezték fel” az „írat”-okat, ezek tehát az itteni kutatók érdeklődésére is számot tarthattak volna). Így a 19–20. századi mozzanatok e megjelöléseinek sorozatával a szerző, ha nem is nyíltan kimondva, az „orosz nép” képviselőiként jeleníthette meg a századost és társait, akik „haladó törekvéseik”-kel az ezeket is megvalósító „leghaladóbb” politikai rendszer: a szovjet elődei. Ebben a gondolatmenetben pedig benne rejlik az a következtetés, hogy amiként az „orosz nép” „haladó” tagjai már a 19. században felismerték az elnyomott kelet-európai népek, köztük a „magyarok” igazi érdekeit és életü-

¹² L. ehhez pl. *Preobrazsenszkoje* = Révai Nagy Lexikona, Az ismeretek enciklopédiája, Vol. 15, Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1922, 685.

ket áldozták ezekért, úgy, immár más körülmények között, a 20. században az ő törekvéseiket is érvényre juttató szovjethatalom politikusai, katonái küzdenek a népek, köztük a magyarok szabadságáért. E sajátos hagyományteremtést volt hivatott szolgálni másrészt az ellenség megjelölése is: a „német”. Akárcsak az „orosz nép” képviselői, ez is lényegében azonos évszázadokon keresztül: 19. századi „beszéd”-ében Guszev százados így említette a Habsburg Birodalom vezetőit, 20. századi leírása végén pedig Illés a „Minszket felégető” „banditák”-at. Az ellenség ilyen ábrázolása, egyfajta analógiás hatással azt is elősegíthette, hogy a kapitányt és társait a szovjet rendszer elődfiguráinak tekintsék az olvasók – akárcsak a 18. századi „orosz”-okat a Rákóczi-fikciót tartalmazó szövegeknél.

Illés két kitalációja sajátos továbbépítése volt a szovjetunióbeli magyar kommunisták II. világháborús, németellenes propagandájában felhasznált legfontosabb magyar történelmi hagyományoknak. 1945-ben pedig a szerző ezekhez kapcsolódva törekedett népszerűsíteni az oroszokat, a Rákóczi védelmében életüket áldozó tüzérek, valamint Guszev százados és társai ábrázolásával főleg a katonákat, azt igyekezve bebizonyítani a háborúban vesztes Magyarország a korábbi évtizedekben erőteljes szovjetellenes propagandával megcélzott, a „felszabadító” szovjet hadsereg katonáinak atrocitásaitól is szenvedő lakosságának, hogy az oroszok már a múltban is támogatták a magyar szabadságküzdelmeket, a (fiktív) történelmi analógiák segítségével mintegy megalapozandó a kialakuló „szovjet–magyar baráti kapcsolatok”-at.

A két kitalációt tartalmazó szövegek a későbbiekben is napvilágot láttak az *Uj Szó* hasábjain, szerzőik pedig, az eddig vizsgált ábrázolásokhoz képest nemegyszer különféle mozzanatokkal tovább is alakították a képzelet e szüleményeit. Így a lap 1945. március 27-i számában II. Rákóczi Ferenc születésének 269. évfordulója alkalmából közzétett, *Rákóczi születésnapja* című cikkében Kárpáti Aurél,¹³ hangsúlyozva a magyar szabadságharc vezetője orosz kapcsolatai bemutatásának aktuálpolitikai vonatkozásait, azok ismertetésénél felhasználta Illés fikciójának különböző elemeit, sőt, az elemzett munkákban foglaltakhoz képest hozzátette ehhez Morozov jellemzését, aki, szerinte, „derék orosz tüzértiszt” volt.

Guszev százados és társai esetét történelmi tényként említette Hegedüs Géza az *Uj Szó* 1946. február 9-i számában megjelentetett, az egykor valóban élt, lengyel származású, 1849-ben a cári intervenció hadseregéből a magyar szabadságharc oldalára álló és ezért kivégzett Rulikowski sorsát bemutató *Rulikovszki ezredes emlékezete* című cikkében.¹⁴ E munkánál a kitalációt nemcsak az hitelesíthette, hogy szerzője hivatkozott Illés írására, hanem a soha nem létezett figurák ügyének a valós személyével rokon volta is. A fiktív orosz kapitány ténylegesen élt személyként ábrázolását elősegíthette az is, hogy Hegedüs a lengyel származású Rulikowskit egy ízben mint „a magyar köztársaság orosz vértanuját”-t méltatta: itt tehát az egyik hamisítás hitelesítését egy másik szolgálta, még ha az utóbbinál nem is került sor új történelmi figura kitalálására, hanem „csak” egy

¹³ KÁRPÁTI Aurél, *Rákóczi születésnapja* = *Uj Szó*, 1945, 25. sz., március 27., 2.

¹⁴ HEGEDÜS Géza, *Rulikovszki ezredes emlékezete* = *Uj Szó*, 1946, 32. sz., február 9., 4.

valós személy nemzeti hovatartozásának megváltoztatására – az így létrehozott orosz tiszt alakja valószínűbbé tehetné a soha nem létezett. A többféle eljárással megalkotott „két orosz tiszt” ábrázolása pedig hozzájárulhatott a „szovjet–magyar barátság” erősítéséhez is.

Az *Uj Szó* 1946. április 4-i ünnepi számának *Április negyedike* című vezércikkébe¹⁵ Illés Béla a Rákóczi-kitalációt építette be. Az író az eddigiekben tárgyalt szövegekhez képest úgy alakította tovább a fikciót, hogy rámutatott: I. Péter megértette a magyar szabadságharc vezetőjének külpolitikai elképzeléseit, a valótlan történelmi mozzanatokat pedig hozzákapcsolta az aktuális megemlékezéshez: „Rákóczi programja: Magyarország függetlenségének orosz segítséggel való visszaszerzése és biztosítása csak a második világháború idején valósult meg”. A képzelet szüleménye itt nemcsak a „szovjet–magyar barátság”, az 1945-ös „felszabadulás” előzményeként jelent meg, hanem arra is hivatott volt, hogy történelmileg megalapozza a vezércikk aktuálpolitikai útmutatásait: a magyarságnak, ha szabad és boldog akar lenni, tanulnia kell a történelemből. Nem szabad elfelejtenie a német hódítók okozta károkat és minden olyan politikai erőt, amelyet ezek eszközül használhatnak fel ellene, így a magyar „reakció” legkülönbözőbb csoportjait is el kell távolítania életéből – függetlenségének megőrzése érdekében pedig a külpolitikában a Szovjetunióra kell támaszkodnia.

Csaknem egy évvel később, az 1848-as magyar forradalom kitörésének évfordulóján, az *Uj Szó* 1947. március 15-i ünnepi számában látott napvilágot E. Jepticin *Az orosz és a magyar nép történelmi kapcsolatai* című írása,¹⁶ amely a „szovjet–magyar barátság” történelmi hagyományait mutatta be. Ehhez a szerző mindkét kitalációt felhasználta; a 18. századit, az eddigiekben vizsgált ábrázolásokhoz képest tovább is alakítva azt állította: Rákóczi 1703-tól 1711-ig nemcsak *állandó*, hanem *szoros kapcsolatban* is állt a cárral és „az oroszok rendszeresen támogatták ezt a magyar szabadságmozgalmat *pénzzel, tűzérsséggel, tisztekkel*”. A cikkíró szerint az orosz uralkodó „egészében felismerte a Rákóczi-féle szabadságharc és az *önálló, független Magyarország jelentőségét* és egyetértett Rákóczival abban, hogy Magyarország hivatott arra, hogy nyugati előőrse legyen a szabadságukat a német hódítók ellen védő keleteurópai népeknek. Nagy Péter mindenben támogatta Rákóczit.” A kitalációkat pedig ez esetben hitelesíthette a szerző orosz neve is, amely jelezte: a két ügyben érintett „külföldi”-eken (itt: a magyarokon) kívül a „nemzeti” (itt: a szovjet) történetírás képviselője is ténylegesen megtörténteknek tekinti a szövegben bemutatott eseményeket, egykor valóban élteknek az itt említett alakokat és a tárgyalt idősakra vonatkozóan forrásértékűeknek az ismertetett, idézett (hamis) dokumentumokat is.¹⁷ A munka valótlan mozzanatai pedig arra is alkalmasak voltak, hogy alátámasszák a lapszám Illés Béla által írt,

¹⁵ ILLÉS Béla, *Április negyedike* = *Uj Szó*, 1946, 77. sz., április 4., 1.

¹⁶ JEPTICIN, E., *Az orosz és a magyar nép történelmi kapcsolatai* = *Uj Szó*, 1947, 62. sz., március 15., 7.

¹⁷ Ehhez hasonlóan a Guszev-kitalációt hitelesíthette, hogy Leonyid Leonov, szovjet író is megtörténtként ábrázolta azt egy 1948-as *Uj Szó*-cikkében, l. LEONOV, Leonid, *Magyar tavasz* = *Uj Szó*, 1948, 78. sz., április 4., 8–9.

Március 15 című vezércikkének e megállapításait: „A cári Oroszország (amely Rákóczi felkelése idején támogatta a magyar függetlenségi törekvéseket) 140 esztendővel később hadsereget küldött a magyar szabadságharcosok ellen. Nyilvánvaló, hogy a cári hadsereg felvonulása nem orosz–magyar ellentét kifejezése volt, hanem a reakció és a haladás harca.”¹⁸ Továbbá, a Jepticin-szövegben a Guszev-eset bemutatása konkrét példaként szolgált ugyane lapszám *Ifjúság Szava* című, *Az Új Szó gyermekhetilapja* alcímmel ellátott oldalán olvasható, T. W. I. által írt, *Március tizenötödikén* című cikk általános jellegű közléséhez: „1849 július 31-én Petőfi is ifjú életét adta a világszabadságért. A világszabadságért, melynek annyi orosz hőst is gyilkolták halomra, vetették börtönre és küldték számkivetésbe a cári parancs végrehajtói”.¹⁹

Az 1848-as forradalom 100. évfordulója megemlékezéseinek előkészületeivel foglalkozó cikkekben is helyet kapott Guszev százados és társai esete. Lévai Béla *A magyarországi centenáris ünnepségek során feltárják a magyar szabadságharc orosz vonatkozásainak igazi hátterét* című, az *Új Szó* 1947. október 26-i számának hasábjain közzétett írásában, az eddig vizsgált szövegekben foglaltakhoz képest akként alakította tovább a fikciót, hogy tudatta az olvasókkal: az ügy „összes iratait a minszki katonai levéltárban *Janka Kupala*, a híres bjelorusz költő segítségével fedezték fel”.²⁰ A kitaláció hitelesítéséhez hozzájárulhatott a költő szerepének említése azáltal, hogy tekintélyesként („híres”) és ahhoz a néphez tartozóként írt róla a cikk szerzője, amelynek területén az iratokat megtalálták („belorusz”) – mivel pedig Kupala 1942-ben meghalt, nem is cáfolhatta meg a segítségéről közzétett állítást.

Az *Új Szó* 1947. november 29-i számában megjelent, „1848 szelleme él azokban a lépésekben, amelyeket őszinte barátság vágyával most teszünk a szomszéd népek felé.” A Történelmi Emlékbizottság ülése című cikk szerint a november 27-i megbeszélésen Mihályfi Ernő, a testület főtitkára „Az ünnepségek orosz vonatkozásaival kapcsolatban megemlítette, hogy magyar kormányküldöttség fog utazni Minszkbe, arra a helyre, ahol kivégezték Guszev orosz századost és hét társát, akik 1849-ben nem voltak hajlandók harcolni az orosz hadseregben a magyar szabadságharc letöréséért”.²¹ e szövegrész fontosságát pedig közreadói kurzíválással és a cikk többi részétől való elkülönítésével is hangsúlyozták. A fikciót ez esetben az is hitelesíthette, hogy fontos tisztséget betöltő személy ténylegesként

¹⁸ ILLÉS Béla, *Március 15.* = *Új Szó*, 1947, 62. sz., március 15., 1.

¹⁹ T. W. I., *Március tizenötödikén* = *Új Szó*, 1947, 62. sz., március 15., 9.

²⁰ LÉVAI Béla, *A magyarországi centenáris ünnepségek során feltárják a magyar szabadságharc orosz vonatkozásainak igazi hátterét* = *Új Szó*, 1947, 244. sz., október 26., 7. L. még: *A Magyar Nemzeti Múzeum centenáris kiállításra készül* = *Új Szó*, 1947, 258. sz., november 13., 6.

²¹ L. B., „1848 szelleme él azokban a lépésekben, amelyeket őszinte barátság vágyával most teszünk a szomszéd népek felé” A Történelmi Emlékbizottság ülése = *Új Szó*, 1947, 272. sz., november 29., 8.

ismertette és kilátásba helyezte a magas szintű megemlékezést (soha nem élt) főszereplőiről, egy kiemelkedő jelentőségű eseménysorozatban.²²

Az 1848-as forradalom centenáriuma a százados alakjának hitelesítését szolgálta az *Uj Szó* 1948. március 14-i számában közreadott idézetsorozat is, amely több, kiemelkedőként értékelt történelmi személyiségnek jórészt az egy évszázada lezajlott szabadságharcokkal, annak szereplőivel kapcsolatos megnyilatkozásaiból állt össze. A valóban élt alakok arcképei és szövegei között lehetett olvasni a kitalált figura szavait, amint ezt az idézetek előtt megadott címek is mutatják: „Marx és Engels a magyar szabadságharcról.”; „Herzen Kossuthról.”; „Alexej Guszev orosz tüzérkapitány a Habsburgokról.”²³ itt pedig egy részlet következett a tiszt „beszéd”-éből. A kapitányt nem fiktív történelmi személyek között jelenítette meg Lévai Béla az újság ugyane számának hasábjain közzétett, *A cári intervenciós sereg katonái a magyar nép szabadságharcáról* című munkájában,²⁴ ám itt korántsem csak ez szolgálhatta a fikció történelmi tényként elfogadtatását az olvasókkal, hanem az is, hogy a nem sokkal később *Két emlékirat az 1849. évi cári intervencióról* címmel megjelenő művet²⁵ ismertető szöveg e kiadványról azt is tudatta az érdeklődőkkel: „A munkához írt előszavában Trócsányi Zoltán professzor megírja például a magyar barátsága miatt kivégzett Guszev orosz századosról, hogy ismerte az 1848 táján Oroszországban szélteben olvasott írókat, a francia forradalom szociológusait.”²⁶ A tudomány tekintélyét képviselő „professzor” említése szintén alkalmas lehetett arra, hogy hozzájáruljon ahhoz: a képzelet e szülöttjét egykor valóban éltnek tekintse a közönség. Szintén e lapszámban a százados és társai esetét a fiatalok számára mutatta be az *Ifjúság* Szava-oldalon a *Tudod-e pajtás...* kezdetű szöveg, a kitalációt nemcsak valós történelmi alakok említésével hitelesítve, hanem úgy is, hogy megadta az azzal kapcsolatos források lelőhelyét: „a Guszev-ügy iratai még ma is megtalálhatók a minszki levéltárban.”²⁷ Az *Uj Szó* ünnepi számának ezen anyagai egymás hatását is erősítve szolgálhatták azt, hogy tényként fogadják el az olvasók a fikciót. Az pedig alkalmas volt arra, hogy alátámassza e lapszám Illés Béla által írt, *Magvetéstől aratásig (1848–1948)* című vezércikkének e megállapítását: „Az orosz cár segítségére sietett a magyar nép hóhérainak, bár az orosz nép már akkor is elítélte a cár szabadságellenes politikáját.”²⁸

²² L. még: LÉVAI Béla, *Ujabb érdekes dokumentumok a magyar szabadságharc orosz vonatkozásairól* = *Uj Szó*, 1948, 40. sz., február 18., 7.

²³ Az összeállítást l. *Uj Szó*, 1948, 62. sz., március 14., 4.

²⁴ LÉVAI Béla, *A cári intervenciós sereg katonái a magyar nép szabadságharcáról* = *Uj Szó*, 1948, 62. sz., március 14., 8.

²⁵ L. *Két emlékirat az 1849. évi cári intervencióról*, Bev., jegyz. Trócsányi Zoltán, Sajtó alá rend. Gonda Imre, Budapest, Magyar Külügyi Társaság, 1948.

²⁶ LÉVAI 1948, (*A cári intervenciós sereg*), i. m. 8.

²⁷ *Tudod-e pajtás...* = *Uj Szó*, 1948, 62. sz., március 14., 12. L. ehhez: *Miért van Nagyváradon Rulikovszkij ucca* = *Uj Szó*, 1948, 62. sz., március 14., 12.

²⁸ ILLÉS Béla, *Magvetéstől aratásig (1848–1948)* = *Uj Szó*, 1948, 62. sz., március 14., 1.

A fentiekben ismertetett-elemzett szövegek jól mutatják, hogy Illés, kihasználva a sajtó nyújtotta lehetőségeket, az általa szerkesztett újságokban 1944–1948 között ismételten közre tudta adni kitalációit, az ezeket tartalmazó újabb és újabb szövegek pedig elősegíthették e fikciók, illetve ábrázolásaik legfőbb propagandisztikus tartalmának: a „szovjet–magyar barátság” történelmi legitimálásának bevésséjét is az ezekkel megcélzottakba. E hatást szolgálhatták a képzelet e szüleményei hitelesítésére alkalmas legkülönfélébb eljárások. Több szerző összehangolt tevékenysége (Illés és munkatársai); soha nem létezett dokumentumok ismertetése, idézésük, lelőhelyük megadásával (Rákóczi levelei, Morozov feljegyzései, Guszev százados minszki perének iratai). A kitalált mozzanatok valósakkal együtt bemutatása (egykor ténylegesen élt személyek, mint I. Péter, II. Rákóczi Ferenc, Esze Tamás szerepeltetése, Rákóczi 1703-as hazatérésének leírása; ide sorolhatóak az oroszosított Rulikowski ábrázolásai is). Jelentős, de már elhunyt személynek az ügy forrásainak feltárásában közreműködőként feltüntetése (Janka Kupala); a fikciók tényként megjelenítése az azokban érintett külföldi ország szerzői (Jepticin, egy 1948-as írásában Leonyid Leonov²⁹) által, továbbá vezető magyar politikus (Mihályfi Ernő) és tudós (Trócsányi Zoltán, Lévai cikkében) által; a korábban alkotó történészek bírálata a múlt egyes mozzanatainak elhallgatásáért (a *Rákóczi és az oroszok* című cikk elején). E valótlanságoknak az olvasókkal 18. és 19. századi történelmi tényekként elfogadtatásához pedig hozzájárulhatott az is, hogy ilyenekként ábrázolták éveken keresztül újra és újra az egyes cikkekben, ami azt jelezhetette: ezen események kétségtelenül lezajlottak, hiszen ha ezzel kapcsolatban bármiféle probléma merült volna fel, 1944–1948 között sor kerülhetett volna tisztázására, mivel azonban ilyesmi nem volt, e történetek igazak. Továbbá, a két eseménysorról olvasók arra is gondolhattak: egy szovjet újságba a 18. és 19. század orosz történelméből csak nagyon gondosan ellenőrzött adatok kerülhettek be.

Az évek során azonban nemcsak az egyes kitalációkat hitelesítő eljárások sorozata gyarapodhatott, hanem maga a képzelet szülte jelenség is átalakulhatott. Jól mutatja ezt, hogy az itt vizsgált, 1944 és 1947 között publikált cikkekben miként vált egyre jelentősebbé, mind több mozzanatot tartalmazóvá II. Rákóczi Ferenc és I. Péter fiktív kapcsolata. 1944-es munkájában Illés még csak arról írt, hogy az orosz uralkodó 1703-ban egy alkalommal, nem különösebben nagy segítséggel támogatta a szabadsághüzdelmet, 1945-ös szövegében már azt közölte: a magyar politikus „1703-tól 1711-ig állandó kapcsolatban állott” a cárral és „az oroszok rendszeresen támogatták Rákóczit tüzéséggel, tisztekkel, sőt időnkint pénzzel is”, foglalkozott a szabadságharc vezetője I. Péternek küldött leveleivel, az azokban kifejtett külpolitikai koncepciójával, de ezzel már nem: miként reagált arra az orosz uralkodó. 1946-os *Új Szó*-vezércikkében viszont már azt tudatta az olvasókkal: a cár megértette Rákóczi elgondolásait. Az 1947-es Jepticin-szövegből pedig az derül ki, hogy a szabadságharc vezére 1703–1711 között „*állandó és szoros kapcsolatban*” állt I. Péterrel, az oroszok nemcsak „időnkint”,

²⁹ L. a 17. jegyzetet!

hanem rendszeresen segítették pénzzel mozgalmát, az orosz uralkodó elfogadta Rákóczi külpolitikai koncepcióját és „mindenben” támogatta őt.

E lapokban az egyes kitalációk újabb és újabb megjelentetéseikhez alkalmat kínáltak a különféle aktuális események, fontos évfordulók: így az 1944-es *Magyar Ujság*-cikknél a Vörös Hadsereg megérkezése a Kárpátokhoz; az 1945. márciusi *Uj Szó*-megemlékezésnél Rákóczi születésének 269. évfordulója; 1946-ban az április 4-i, „felszabadulási” évforduló; 1947-ben március 15., azután 1947 végén–1948 elején az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc centenáriumi megemlékezéseinek előkészületei, majd 1948. március 15. is. A jelentős alkalmakból történt ábrázolásaik pedig hozzájárulhattak hitelesítésükhöz is: az olvasók ugyanis arra gondolhattak, hogy az ilyenkor közzétett cikkekbe csak különös gonddal ellenőrzött adatok kerülhettek be a magyar történelemből. E közlések során előfordulhatott, hogy egy-egy lapszámban az egy vagy több cikkben ábrázolt fiktív mozzanatok más, ugyanabban a számban publikált szövegben olvasható megállapításokat is alátámaszthattak: ez figyelhető meg az *Uj Szó* 1947. március 15-i és 1948. március 15-i számainál. Az „oroszok” és a „németek” megjelenítése Illés 1944–1945-ös cikkeiben pedig jól szemlélteti, hogy egy szerző miként hozhat létre egy-egy kifejezés használatával történelmi analógiákat és miként ismételheti meg ezen eljárásait egymás után közzétett szövegeiben a propagandisztikus hatás érdekében (egy adott esetben, Rákóczi 1703-as „levelé”-nek idézésénél akár kisebb variációval is). Mivel pedig e kitalációk, illetve megjelenítéseik lényegesen könnyebben alakíthatók át a pillanatnyi politikai igényeknek megfelelően, mint az egykor ténylegesen lezajlott események ábrázolásai, vizsgálatuk, önmagán túlmutatóan, általánosabb érvennyel is, különösen jól szemléltetheti a sajtó és a propaganda kapcsolatainak lehetőségeit.³⁰

VÖRÖS, BOLDIZSÁR

Falsification d’histoire, propagande, presse

Deux histoires imgainaires dans les journaux rédigés par Béla Illés entre 1944 et 1948

L’étude présente, comment, Béla Illés, (1895 – 1974), écrivain communiste hongrois avait construit deux récits historiques de son propre invention, qu’il avait en suite propagés, à l’aide de ses collègues en tant que faits historiques dans les journaux de langue hongroise de l’Armée Soviétique. Il était rédacteur, en 1944-45 du Journal Hongrois, et du journal Parole Nouvelle, paru entre 1945 et 1948. Le sujet d’une de ses inventions était l’aide pécuniaire, d’armes et de troupes assurés par le

³⁰ Mindazonáltal kérdéses, hogy valaha is tisztázható lesz-e az, hogy Illés Béla munkatársai, a kitalált történetek népszerűsítői tudatában voltak-e, hogy fikciókat terjesztenek – ténylegesen megtörtént eseményekként... A Guszev-esetre irányuló kutatásaimat a Habsburg-kori Kutatások Köz-alapítvány Az 1848-as forradalom sztálinista mitológiája című pályázat keretében támogatta.

tsar russe, Pierre, le Grand à la guerre d'indépendance de François II. Rákóczi entre 1703 et 1711. D'après la seconde 'légende', en 1849, quelques officiers de l'armée russe du tsar, envoyée contre la guerre de liberté hongroise, entre autres le capitaine Alekseï Gusev, s'élevaient contre l'intervention russe. Ils avaient collaboré avec les Hongrois, mais leur complot dévoilé, plusieurs entre eux, y compris le capitaine, ont été exécutés. Ilés avait essayé légaliser ses fictions par différents processus (comme la citation de sources historiques jamais existées). La fictions propagandistique de ces inventions était avant tout la légitimation, et le renforcement de l'amitié hungaro-soviétique, sur le plan historique également.

Les présentations, et analyses des différents articles de journal prouvent que les publications ultérieures de ces 'légendes' avait été rendu possibles par les différentes occasions, anniversaires importants. Les publications à ces occasions réciproquement avaient renforcés la convictions des gens, les lecteurs estimaient, que ces occasions importantes étaient servis par des faits et données extrêmement contrôlés, quant à leur authenticité.

Les données non-authentiques ont été renforcées par leurs publications renouvelées, car dans un cas de doute on aurait pu les éclaircir entre 1944 et 1948. Puisque cela n'était pas arrivé, par conséquent ces histoires portaient la vérité.

Comme les inventions et leurs publications sont beaucoup plus faciles à transformer selon les exigences actuelles politiques par leur auteur, que les événements réellement déroulés jadis, leur examen, outre de leur représentation, d'une valeur plus générale, illustre bien les possibilités des rapports entre presse et propagande.

KÖZLEMÉNYEK

Szerzői levelek a *Családi Lapok* szerkesztőjéhez, Ney Ferenchez, 1853–1855.* A szerkesztőség mint kiadói intézmény kialakulása előtt a szerkesztő és szerzőinek kapcsolata más és más volt a politikai újságok, illetve a folyóiratok és irodalmi hetilapok esetében. Az újság szerzőinek magvát állandó publicisták alkották – a folyóiratok, hetilapok változó szerzőkkel működtek, akiket vagy a szerkesztő kért fel, vagy maguktól jelentkeztek nála. Mindkét laptípusnál a szerkesztő kapott egy meghatározott pénzügyi keretet a munkatársak díjazására; az újságoknál a többé-kevésbé állandó publicistáknak meghatározott cikkhonorárium járt – a folyóiratok szerzői ismertségük, az írás műfaja, hossza, és még több más szempont alapján egyedileg számított, olykor kialakult díjat kaptak. Ebből következik, hogy az újságnál nagyobb hatalma volt a szerkesztőnek, a folyóiratoknál a szerzők voltak jobb „alkupozícióban”.

A *Családi Lapok*at a Szent István Társulat adta ki, mint – alcíme szerint – Tudományos és szépirodalmi folyóiratot „a vallás-erkölcsi műveltség s kath. hitélet emelésére”. 1852. április 15. és 1860 között jelent meg, többnyire szabályos kétheti időközönként, nyolcadrét formában, alkalmanként illusztrációkkal, elég nagy terjedelemben: egy-egy füzet legalább 3 ívet tett ki. Szinnyei József megállapítása szerint „tarka és érdekes álló [állandó] rovatai voltak”.¹ A lap megindítását gróf Károly István, a Társulat elnöke jelentősebb összeggel támogatta, és a továbbiakban is hozzájárult kiadásához.

A lap szerkesztője kezdetől Klezsó József pesti katolikus pap volt, egy és háromnegyed év kivételével, amikor Ney Ferenc kapta meg a megbízást. A Ney által szerkesztett füzetek 1854. január 15. és 1855. szeptember 30. között jelentek meg.²

Ney Ferenc (1814–1889) ismert szereplője volt a pesti irodalmi életnek és a tanárvilágnak: költő, színmű- és regényíró, a negyvenes években a *Világ*, utóbb a *Pesti Napló* tárcaírója, még a reformkor idején az egyik első magyar tudományos-fantasztikus regény megírója (*Utazás a Holdba*, 1836), pedagógiai művek alkotója, a negyvenes évek második felében a Kisdédóvó-Képző igazgatója, 1848-as nemzetőr, a Terézváros képviselője és az első magyar Egyetemes Tanügyi Kongresszus elnöke. Forradalmi múltja miatt 1849 őszén közel két hónapig az Újépület fogja volt, 1851-ben pedig házkutatást tartottak nála a szocialista Fourier műveinek olvasása miatt. 1847 és 1854 között a Marastoni Jakab-féle Festészeti Akadémiát Gyámolító Egyesület titkára, 1857-től pedig a pesti főreáltanoda (a mai Eötvös Gimnázium) magyartanára, majd három év múlva igazgatója. Az ő negyed századon át tartó igazgatósága alatt emelkedett a főreáltanoda Pestnek a piaristák mellett legjobb iskolájává. A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta, és huszonöt éves

* A levelek a közlő tulajdonában vannak – B. G.

¹ *Id. Szinnyei József emlékezete, Művelődéstörténeti és sajtótörténeti írások*, Szerk. Gazda István, Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2002, 241.

² BUSA Margit, *Magyar sajtó bibliográfiája 1850–1867*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 21. adata hibás, mert Ney csak 1855. szeptember 30-ig szerkesztette a lapot.

pedagógusi-írói évfordulójára a legnagyobb kitüntetést, a magyar nemességet kapta meg, címerében két fontos írói szimbólummal: a nyitott könyvre fektetett lúdtollal és a tisztaságot jelképező hattyúval.³

Ney Ferenc akkor lett a *Családi Lapok* szerkesztője, amikor Klezsó Ferenc a *Religió* segéd-szerkesztőjének szegődött. Ney már addig is jelen volt a lap hasábjain költeményeivel, beszélyeivel, vagy például Garay János sírjánál tartott gyászbeszédével,⁴ de hogy éppen rá esett a Szent István Társulat, esetleg személy szerint gróf Károlyi István választása szemben egy-két más, szintén rendszeresen publikáló szerzővel, köztük papokkal, az a politikai körülmények változásának és Ney egyéniségének egyaránt lehetett a következménye. 1854. május 1-jével oldotta fel az uralkodó a kivételes állapotot Magyarországon, a bujdosó és a megbélyegzett írók ezután térhettek vissza a sajtóba is, legalábbis saját nevük alatt, és ezután volt esélyük arra, hogy szerkesztővé válhassanak. Ez az új helyzet Ney mellett szólt. Magatartása, családi élete és műveinek szelleme pedig eleve alkalmas jelöltnek tűntették fel egy katolikus családi lap szerkesztőjéül. Ám talán az is belejátszott abba, hogy átmenetileg a *Családi Lapok* szerkesztője lehetett, hogy Károlyi a szigorú felekezeti szemponton lazítani kívánt, a lap szellemét nyitottabbá kívánta tenni, amire Ney megfelelő személy volt.

1853 végén elterjedhetett a híre, hogy a következő év elejétől Ney veszi át a *Családi Lapok* szerkesztését, és még december folyamán jelentkezett nála két református író, ami világosan mutat toleráns hírére. Karacs Teréz – ekkor a miskolci református nőnevelő intézet igazgatója – műveinek akkoriban megjelent kétkötetes válogatását küldte el figyelemre méltó indoklással; a mű elég terjedelmes ismertetését feltehetőleg maga Ney írta. A fiatal, huszonöt éves lelkész, Szász Károly, ekkor kecskeméti tanár, később református püspök és az MTA másodelnöke, öntudatosan és nagy igény-nyel lépett fel; hosszú költői műve két részletben megjelent a lapban. A szintén fiatal Tóth Kálmán, még a *Hölgyfutár* segéd-szerkesztője, 1856-tól szerkesztője, és a nőolvasók körében növekvő hírével költő, valószínűleg népszerűsége miatt is üdvözölt szerző volt: két versét közölte Ney (ezek Tóth Kálmán válogatott költeményei között még a századfordulón túl is megjelentek⁵).

A negyedik levélíró, Mindszenty Gedeon fiatal egri katolikus pap volt, aki tartósan jelen volt a *Családi Lapok* szerzői között.

Az évtized közepén is még alig volt olvasói érdeklődés a szépirodalmi és családi lapok iránt, néhány száz előfizetővel tengődött a négy működő szépirodalmi lap, köztük a *Családi Lapok* is, 217 előfizetővel.⁶ A kiadó, Emich Gusztáv nem akarta tovább vállalni a lap kiadását, „...a kiadási költségek kimélésének tekintetéből is, lelépésem kívánatosnak mutatkozott...”, írta a Szerkesztői búcsuszóban Ney Ferenc.⁷ Az utalás feltehetőleg nemcsak saját szerkesztői díjára vonatkozott, hanem az ismert, vagyis „drága” költők-írók foglalkoztatására is.⁸ Amikor a Szent István Társu-

³ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, IX. köt., Budapest, Hornyánszky, 1903.

⁴ NEY Ferenc, *Búcsuszózat Garay János hamvaihoz, s fölhívás az elhunytinak mindenrendű barátaihoz* = *Családi Lapok*, 1853. november 15., II. félév, 9. sz., 449–451.

⁵ Tóth Kálmán *Válogatott költeményei*, Bev. Endrédi Sándor, Hetedik kiadás, Budapest, Lampel Róbert, 1903 (Remekírók Képes Könyvtára).

⁶ Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél *elkobzott levelezése*, Szerk., bev. és jegyz. Angyal Dávid, Budapest, Pesti Lloyd Társulat, Magyar Történelmi Társulat, 1925, 126.

⁷ *Családi Lapok*, 1855. szeptember 30., II. félév, 6. sz., 280.

⁸ Ugyanekkor, 1855. őszén Ney Ferenc a *Nagy Világ Képekben* című határozatlan időkből megjelenő kiadványt hetilappá akarta alakítani. Az engedélykérés alkalmával a pest-budai kerület rendőr-főnöke, Josef Protmann így jellemezte Neyt: „...1849-ben mint városi képviselő a tanácsüléseken indítványozta az oroszok elleni keresztes hadjáratot. Haditörvényszék elé állították, két havi vizsgálati fogság után Haynau visszaadta szabadságát 1849. november 1-jén. Azóta mint a Családi

lat a ráfizetés miatt elhatározta a lap megszüntetését, mivel az előfizetésekből befolyt összeg még a nyomtatás költségeit sem fedezte, „...egy egyszerű kebel... a lapokat kegyesen pártfogásába vette, ha azok szerkesztését a kezeléssel és szállítással együtt csekélységünk elvállalja...” – írta *Viszontlátásul* című újabb, terjedelmes és erősen ideologikus programcikkében Klezso József.⁹ Ney-től idegen volt az a bigott hangvétel, amely most megszólalt a lapban. „A jelenkori sajtó, fájdalom [...] olly rombolást idézett elő a társadalomban, mellynél iszonyubbát a legvadabb ellenség sem visz véghez a füstölgő romok közt. Mindez háromszázados műve a sajtónak a renaissance szép hajnala óta” – írta Klezso.¹⁰ A lap további számaiból eltűntek a Ney idején csatlakozott szerzők, sőt Ney sem jelent meg többé, ami arra mutat, hogy a kiadói ráfizetés mellett Ney elveivel is baja volt a Társulatnak. A fordulat bizonyára azzal is összefüggött, hogy augusztus 18-án Ferenc József megkötötte a Szentszékkal a Konkordátumot, ami éles szembefordulást jelentett a felvilágosodás hagyatékával, és új erőre kaptak a katolikus egyház konzervatív elemei. Az új évben új kiadó vette át a lapot, Müller Emil Könyvnyomdája.

*

A leveleken Ney Ferenc kézírásával található dátumok feltehetően a levél megérkezését jelentették; a levelek kelte és megérkezése tág határok között mozgott.

1. Karacs Teréz levele Ney Ferenchez

Miskolcz télelő¹¹ 15. 1853

Tisztelt szerkeztőség!

Im szerencsés vagyok önöknél benyújtani kiadandó munkáimból az első két kötetet, fogadják ezt honfiúi részvétellel.¹² Nem hazám nevezetes íróival akarok versenyezni, midőn köztük fellépek, hanem nememmel akarok csupán beszélni s minthogy ez a sajtó útján leggyorsabban történhetik, íróvá kelle lennem. Ha talán irodalmi szabatoság helyett pongyolaság lehető műveimen, mentsem ki körülményem, mely életemben folytonosan igénylő, minden perczemet, ifjúságomban, a házi gondokból, – később az enffentartási foglalkozásból, – és most nevelői hivatalom megmaradt perceiből szakasztok néhányat, hogy még a földről lentüntöm előtt nemem közt némi – hitem szerént – hasznos tudnivaló eszméimet a sajtó útján köröztvén, itt ott jó magot hintsek, a jóra mindég tárt keblekbe. Önök hatalmasok, legyenek kegyesek is pár ajánló szóval e női agy és szív szülte szerény vendéget bemutatni a közönségnek.

Ha a kiállítás nem olly csinos mint minő Pesten eszközölhető, azért ne legyen az író hébáztatva,

Lapok szerkesztője igen lojálisan viseli magát, nem kiváló író, nem is szeretik, de ifjúsági iratait becsülik.” Ez utóbbi megjegyzések feltehetőleg Protman sajtó- és irodalmi ügyekben fő sűgőjának, Szilágyi Ferencnek az információit visszhangozták. Ezek után a kormányzóság nem adta meg Neynek a hetilap indítására az engedélyt. (*Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése* 1925, i. m. 131.)

⁹ *Családi Lapok*, 1855. október 15. II. évfolyam 7. sz. 289.

¹⁰ *Családi Lapok*, 1855. október 15. II. évfolyam 7. sz. 291.

¹¹ december

¹² *Karacs Teréz összes munkái*, Átvizsgálva összeszedte Takács Ádám, Miskolcz, 1853, Két kötet. – Megjelent a recenzió-kritika fekvő Y. jelzéssel (talán Ney Ferenc): 1854. március 31. III. évf. 6. sz. 291–293.

valamint a nyomda is melynek kevés alkalma vala még nagyobbyszerű munkák készítésére inkább bűzdítassék mint elkárhoztassék.

Magamat s művemet újabban szerkeztői figyelmükbe ajánlva maradok.
Tiszteltségeteknek

alázatos szolgálójuk
Karacs Teréz

[kivülről tollal ráírva: *jan. 29, 854*
Karacs T]

2. Szász Károly levele Ney Ferenchez

Kecskemét December 22, 1853

Tisztelt Szerkesztő Ur!

Örömmel olvasám hogy a Családi lapok szerkesztését ön veendi át új évtől kezdve; s bizalommal vártam felszólítását a közremunkálásra. Mert bár magam helvét hitvallású tanár s pap vagyok, más felekezetűek által vezetett vallási vállalatba dolgozni nem vonakodtam soha, mint ezt az Őrangyal 1852ki folyamában is bebizonyítám.

De önnek becses felszólítása még mind késik s hihetőleg már el is maradand, mit inkább csak feledékenységnek mint annak szeret tulajdonítani hiuságom hogy ön engem lapjába dolgozni érdemesnek nem tartana.

Ezennel tehát itt egy legendát küldök, s vele magamat dolgozó társul ajánlom föl. A költemény hosszú ugyan, de ha a Családi lapok eddigi alakja megmarad, abban egyhiszem helyet foglalhat.¹³ Az írói díjt egyhiszem nem tulköveteléssel teszem, a költemény terjedelmét tekintve 20 pforintra.

Egyébiránt önnek mindig Szabadságában marad ajánlatomat vissza utasítani, dolgozó társául el nem fogadni. Mely esetben magamat értesíttetni s költeményemet vissza küldeni kérem.

Tisztelettel maradván

Szász Károly
Lakásom s postám Kecskemét.

[verző tetejére írva: *dec. 26. 853.*
alatta ceruzával: *X*]

3. Mindszenty Gedeon levele Ney Ferenchez

Tekintetes s tudós Szerkesztő Úr!
Mélyen tisztelt Uram!

Végig nézve a szerkesztői értesítéseken, úgy hiszem, elég korán érkeztem arra, hogy a sorból ki ne maradjak. Fogadja szívesen Tettes Uraságod az ide mellékelt költeményeket, melyeknek mindenetre megvagyon azon előnyük, – hogy nem hosszúk; de ha mégis volna quod ipsis [?], vagy mi javítást igényelne: reméllem: nem fogja tőlük megtagadni azon gyöngéd, atyai s egyszersmind avatott kezet, melyre másik művemet kegyesen méltatá. E kegyesség, míg egy részt hálára köte-

¹³ *Szent Erzsébet legendái*. Megjelent két részben. I.: *Családi Lapok*, 1854, I. félév, 2. sz., 58–65.; II. 1854, II. félév, VII. sz., 305–306.

lez, más részt újabb ösztön arra, hogy a tökély felé siessek; s a javító kezét napról napra kevésbé foglalkodtassam.

Megragadom ez alkalmat a küldött lapérti legmelegebb köszönetem kifejezésére, – ki nagybecsű kedvezéseibe ajánlott, mély tisztelettel öröklők¹⁴

Tettes Uraságnak
Egerben Martius 20án 1854

alázatos szolgája s tisztelője
Mindszenty Gedeon

[kivülről tollal ráírva: *Martz. 23. 54*
Mindszenty]

4. Tóth Kálmán levele Ney Ferenchez

T. Szerkesztő Úr! Van szerencsém becses lapja számára egy költeményt küldeni. Díjul érte 10 pftot kérek. Ez igény kissé tulságosnak fog ugyan ön előtt látszani – de jelenlegi meddősége muzsámnak, mit úgy is annyiféle vállalat vesz igénybe – tulságoskodásomat tán kimenti.

Holnap elküldök önhez az eredmény iránt. Ha kérésem a szerkesztőség finansziális körülményeivel meg nem egyez – kérem vissza a költeményt, mit én rögtön használni tudok.

Bármelyik esetben is kérem önt, lássa soraimban ön személye, és lapja iránti hajlamaimat.
Pest Dec. 18. 854.

Tóth Kálmán

[a lap tetején ceruzával felírva: *Dec. 19. 54*]

5. Tóth Kálmán levele Ney Ferenchez

Pest jun. 19. 855.

T. Uram!

Becsés lapja programjával úgy hiszem a festői költemények sem ellenkeznek. Van szerencsém egyet küldeni. Ez a harmadik vers, mit önnek ez évben küldék,¹⁵ s így tán nincs okom rá, hogy gyakoriságomért szemrehányással illessem magamat. És megvallva jelenleg 5 ftot nagyon föl tudnék használni. Egy részt ez az ok, hogy önnél ismét ily hamar alkalmatlankodom. Kérem önt, ha e versemet lapjához célszerűnek találja, s a szerkesztői pénztár nem tagadja meg a szolgálatot, teljesítse ön kérelmemet. – Jelenleg egy nagyon érdekes tárgyú költői beszélyen dolgozom ön organuma számára, s a napokban el is küldöm. Ennek díjazásával aztán hetekre is szívesen elvárok. Fogadja ön tiszteletem kifejezését.

Tóth Kálmán

[a lap tetején ceruzával felírva: *6/21. 55*]

BUZINKAY GÉZA

¹⁴ Feltehetőleg: „örökké maradok”.

¹⁵ 1855-ben Tóth Kálmán két költeménye jelent meg a *Családi Lapokban*: *Este* – 1855, I. köt., 1. sz., 28.; *Édes anyám*, II. köt., 3. sz., 127. Ez valószínűleg az első két költemény, a harmadik ebben az évben már nem jelent meg.

Öntudatos olvasók. Közönséglevelek 1898-ból. A 19. századi olvasóközönségről szóló szakirodalmi munkák általában a tömegessé válás, az expanzió kifejezéseket használják, mivel a korban az alapfokú oktatás és az alfabetizáció nagymértékű elterjedése miatt egyre több nő, gyermek, sőt munkás vált többé-kevésbé rendszeres olvasóvá, akiket nem annyira a könyvek, inkább a különböző sajtóorgánumok láttak el olvasnivalóval.¹⁶ A nem professzionális olvasók elképzeléseiről azonban források hiányában csak általánosságokat tudunk. A 19. század végi lapokban egyre nagyobb teret kapó, népszerű szerkesztői üzenetek és heti posta-rovatok ugyan azt mutatják, hogy sok átlagolvasó ragadott tollat, és küldte be véleményét, kérdését a szerkesztőknek – leveleik azonban többnyire elvesztek vagy lappanganak. Arról azonban, hogy az olvasók miként vélekedtek Ambrus Zoltán hírlapokban, folyóiratokban megjelent cikkeiről, átmeneti műfajú műveiről és irodalmi szövegeiről, konkrét információkat is kaphatunk, köszönhetően az író hagyatékának, melyet az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őriz (Fond 471).¹⁷ Ez az anyag ugyanis több mint száz olvasói levelet tartalmaz, melyek ráadásul hosszú időszakot fognak át: a legkorábbi 1891-ből származik, míg az utolsót 1931-ben keltezték.

Ambrus olvasói főként Budapestről és a különböző vidéki városokból címezték leveleiket a hírlapok és az irodalmi-társadalmi folyóiratok szerkesztősegeihez (*A Hét, Magyar Hírlap, Pesti Napló, Új Idők*) – esetleg egyenesen az íróhoz intézték kérdésüket –, a választ pedig saját címükre vagy a lapok szerkesztői üzenetek, vagy heti posta rovatába várták. A levélírók a középpolgárság köreiből kerültek ki, többségük nő volt. Néhányan a foglalkozásukat is feltüntették: tanárok (gimnázium, reáliskola, felsőbb leányiskola), joghallgatók, ügyvédek, hivatalnokok, de fürdőigazgató és rendőrfőkapitány is szerepelt közöttük. Sokan Ambrus legnépszerűbb regényeivel, a *Midás királlyal*, a *Berzsenyi*-sorozattal, a *Giroflé és Giroflával* kapcsolatos tetszésüket fejezték ki, a szenvedélyes gyűjtők pedig autogramot kértek tőle. Az egyetértő, gratuláló olvasók mellett nagy számban voltak olyanok is, akik vitáztak egy-egy szöveggel, kiigazításokat fogalmaztak meg, netán egyet nem értésüket fejezték ki a művek cselekményszövésével, egy-egy mozzanatával kapcsolatban.

Az alábbiakban az Ambrus-hagyatékban fennmaradt közönséglevelekből készült válogatás olvasható. Az első blokkban lévők *A Hét* szerkesztőségébe érkeztek, szerzői Ambrus Zoltán *Pont* álnéven írt, 1898. augusztus 28-i *Régi és új divatok*¹⁸ című tárcájára reagáltak. A Krónika rovatban megjelent cikkben Ambrus a női sétapálya terjedő divatja kapcsán a női emancipációval kapcsolatos véleményét fejtette ki, és eszmecserére hívta olvasóit: „Mit szólnak hozzá a hölgy-olvasóink? Véleményükre igen kíváncsi: Pont.” *A Hét* nem először alkalmazta ezt az olvasócsalogató megoldást, hiszen már 1892 elején – a január 31-i és a február 7-i számokban – közzé tette az olvasók kedvenc íróikra vonatkozó véleményét, majd később, az 1901. július 7-i számban receptpályázatot indított a közönség számára. *Pont* felhívása az előbbieknél jóval kisebb volumenű volt, de ugyancsak női olvasókra számított, akárcsak a receptpályázat, vagy Ignotus Emma-levelei. A beérkező válaszokat Ambrus végül nem állította össze ankétá,¹⁹ így nem jelentek meg a folyóirat hasábjain. Pontosan nem lehet tudni, hogy a *Régi és új divatok* című krónika felhívására hány olvasói vélemény született, de az alábbi három megmaradt az író hagyatékában.

¹⁶ LYONS, Martyn, *A 19. század új olvasói: nők, gyermekek, munkások = Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, Guglielmo Cavallo, Roger Chartier (szerk.), Budapest, Balassi, 2000, 348–357.; ALTICK, Richard Daniel, *The English Common Reader, Social History of the Mass Reading Public 1800–1900*, Chicago, University of Chicago Press, 1957, 348–365.

¹⁷ A hagyaték 63 dobozból áll, de feldolgozatlansága miatt a közölt források adatait nem lehet pontosan feltüntetni.

¹⁸ Pont [AMBRUS Zoltán], *Régi és új divatok* = *A Hét*, 1898. augusztus 28., IX. évfolyam, 35. sz., 552–553.

¹⁹ Az ankét tervére a szeptember 11-i Heti Postában találunk utalást: „Többeknek. Pont úgy lehet, hogy már jövő héten összeállítja a bot-kérdésre érkezett válaszokat”

A második blokkba csoportosított levelek a *Pesti Napló* 1898. március 1-jei számában publikált, *A porcelán* című Ambrus-novella kapcsán keletkeztek. Két olvasó is számon kérte a szerzőn a tárcanovella eredetiségét és azzal vádolta őt, hogy írása Sipulusz, azaz Rákosi Viktor, illetve Murai Károly tárcáit plagizálja, sőt a *Moderne Kunst* című folyóirat egyik írására is emlékeztette őket. Az *S* monogrammú olvasó a szerkesztőtől, míg az *Egy hű olvasó* szignójú levélíró magától a szerzőtől követelt magyarázatot. A közönség megszólalása kisebb vitát generált a hírlap hasábjain: Ambrus Zoltán a március 4-i szám szerkesztői üzenetek rovatóban igyekezett elhárítani a vádakat, majd két napra rá, március 6-án Szomaházy István a *Plágium* című tárcában ismertette, mi tekinthető az ő felfogása szerint szellemi lopásnak.

Az író szövegeit érintő olvasói jelzések azt mutatják, hogy a 19. század végi közönség körében sokan voltak olyanok, akik nagy jelentőséget tulajdonítottak befogadói szerepüknek. Úgy érezték, nemcsak véleményüket fejthetik ki bátran, hanem a lap előfizetőiként és rendszeres olvasóiként beleszólással rendelkeznek az újságok anyagának, akár a szépirodalmi művek cselekményének alakulásába – szerepük tehát a pusztán befogadótól a megrendelőé felé mozdult el.

1. A Hét szerkesztőségébe érkezett levelek

Szerkesztő Úr!

Daczára annak hogy még a czimszallagomon mindig nincs kitöltve az ür, mely az „Előfizetése lejár”: után következik, megengedem magamnak mint pontatlan előfizető, Pont úrnak a legutóbbi lapban felvetett kérdésére megjegyzéseimet közölni.

Én minden újnak, bizarnak modernnek lelkes hive vagyok, minden haladást örömmel veszek tudomásul. A nőemancipációnak ennél fogva ellensége nem vagyok. ... kis sétapálcáknak ugyan nagy fontosságot nem tulajdonítok, miután valami nagy fordulópontot nem találok bene, amely arról eddigi életükön jelentékeny változást idézne elő, hanem mindenesetre szemet szúr a bot eddig egyedüli urainak a férfiaknak kik most ebben is ellenpártot látnak. Miért az eddigi lovagló ostoroknak és az úgynevezett „Kutchir peitsche”nek semmi világot felforgató, eszméket megváltoztató értelmet nem tulajdonítottak.

Ne féljenek uraim, Önök megmaradnak a világ urai (ha papucs alatt is) hagyják a nőknek ezt a kis hiú kedvtelést, ne rontsák el örömeiket, hiszen ők ezzel is közelebb érzik magukat Önökhöz. S ebben is valami férfiaságot találnak. Tudja kedves szerkesztő úr a 19. századvégi modern asszonyok jelszava „Le a nőiességgel”.

Szíves tisztelettel: pontatlan

Kedves Pont úr!

Megkértem egy kissé – de ennek dacára sem akarom el mulasztani, hogy a női sétapálcázáról véleményem mondjak. Nem láttam még ez ujdonsült divathóbortot s ha gondolkozom fölötte, nevetségesnek találom. Ezzel akarják némelyek a nők egyenjogúságát kivívni. „A cél szentesíti az eszközt”, mondja a hazafias néppárt. Ez az eszköz, még ha a törekvés nemességét a cél nagyszerűségét tekintjük is – nevetséges. Nevetséges, mert semmi értelme nincs s a mellett nem is szép. A nők ezáltal még abból a félszeg élehetetlenségből sem veszítenek, melyet „az udvariasság bájosnak nevez” mondaná Ignotus. Én tehát a sétapálcza ellenes párt hive vagyok, ami azonban nem járja ki, hogy ezt egy év múlva (egy évig tart míg a divat hozzánk lejut) én is sétapálczával kezemben fogok sétálni. Így vagyunk mi nők mindennel. Első nap megcsodáljuk, másodikon megszóljuk, harmadik nap kinevetjük, s a negyediken már nélkülözhetetlen reánk nézve, mert most már azt szölgük

meg akinek nincs. S ez így lesz mindaddig, míg rabszolgák leszünk, míg nem tesznek bennünket a férfiakkal egyenrangúvá és míg kicsinyeskedni és megszólalni tudunk. Ugyan a biczikli története és ez lesz a minden emancipáló újítása. Hogy azonban ez aprólékosságokkal célt nem érünk azt nagyon jól tudjuk és ezért fáj nekünk, hogy ezt utánozni kell. Fáj, hogy nem bírunk egy kissé jobban felemelkedni, hogy nem bírunk több ellenállást kifejteni.

Hogy a buskomor gondolatok után kissé felviduljunk kellemesebb tárgyról is írok. Vasárnap, azaz 11-én a zentai nemzeti szövetség fényes ünnepélyt rendez, melyre igen tisztelt Pont urat ezen-
nel ünnepélyesen meghívom. Kérem jöjjön el biztosan. Jó ebéd és még jobb hangverseny és sokat ígérő táncmulatság kecsegteti a kedves vendégeket.

Incognitójának felfedését kérve vagyok kiváló tisztelettel női sétapálcza-ellenes hive

Ungár Rózsa

Tornyospusztá

1898. szept. 5.

Igen tisztelt Pont Úr!

Bocsánat e megszólításért, de nem tudván polgári nevét, kénytelen vagyok a pseudonymhez intézni so-
raim; minek utána pedig ön kíváncsi hölgyolvasói véleményére, bátorodom nezeitem Önnel tudatni.

A mi a sétapálcza divatot illeti (Marienbadban mi magyarok „botozas”nak neveztük ezen nemes sportot) – azt hiszem éppen úgy mint az az iszonyu nem gearivös lehet mondani orpheumba illő ruha-
emelés nálunk is meghodította a divatot, ha még nem is olyan tulzással mint a világfürdőkben, – de mégis annyira hogy közel áll a botrányhoz. Azelőtt az ember csak esős sáros időben emelte fel ruha-
ját pedig uszályt hordtak az utcán is, – s most midőn az ember olyan ruhában jár, hogy labai szaba-
don láthatók, terdig felemelik; – igen éppen így nálunk is divatos lesz a botviselés hölgyeknél. Hogy tulajdonképpen milyen értelmé van az Esphenade, – colonade, v. promenadeon a séta pálczának a jó Isten tudja, tény azonban, hogy kellemesebb vele, mint egy felpántlikázott girbe-görbe-nyelű, csip-
kés napernyővel járni, melybe minden és mindenki beleakad, s így gyakran nagyon kényelmetlen.

Én megvagyok győződve, hogy 1-2 év múlva minden leánynak és asszonynak lesz sétapálczája, már azért is, mert viselésénél több chicet lehet kifejteni (természetesen számolni kell az egyének-
kel) mint egy napernyőnél például.

Bocsánat tisztelt uram, hogy ilyen sokáig untatom csevegésemmel teljes tisztelettel vagyok

Arad, 1898. aug. 29.

„Csak egy kis lány”

2. A Pesti Napló szerkesztőségébe érkezett levelek

A Pesti Napló Tekintetes Szerkesztőségének.

Engedje meg, nagyon tisztelt Szerkesztőség, hogy Ambrus Zoltán úr mai „a porcellán” című tárczájára azon megjegyzést tegyem, hogy a tárcza hőiséhez hasonlóan tett és épúgy járt U. nemzeti színházunk tagja, – mi tehát érdekesebbé teszi a dolgot, t.i. ha a szereplőt ismerjük. – Ezt, a Moderne Kunst folyóiratba (XII. évf. 11. füzet) Julius I. Rolof írta meg nagyon csinosan.

Kérem, sziveskedjék felvilágosítást adni a szerkesztői üzenetek rovatába „S” alatt.

Kiváló tisztelettel

S

Tekintetes Pesti Napló szerkesztőségének

Marczius 1en megjelent lapjukban Ambrus Zoltántól „A porcellán” című tárcza, amely nem más, mint plágium. Ha jól emlékszem ugyanezt olvastam már körül-belül egy év előtt, vagy Muraitól vagy pedig Sipulusz²⁰, már határozottan nem emlékszem, de hogy olvastam, az áll.

Nagyon csodálom Ambrus Zoltán urtól, hogy plagizál, hisz nem oly féle diletáns író, aki ilyesmit szokott tenni, vagy talán ép azért mert nem az, hanem professzionátus író, tehát megfizetik, ha bár mit is ír?

Ha van bátorsága Ambrus Zoltán úrnak, úgy tőle várok feleletet, különben ez egy örökös folt marad írói becsületén.

Tisztelettel
Egy hű olvasó

XANTUS BORÓKA

²⁰ Sipulusz [RÁKOSI Viktor] *A meglepetés* című tárcája valóban hasonló cselekményű.

NEKROLÓG

Ő maga volt a bibliográfia – In memoriam Lakatos Éva (1931–2014). Nem ismertem nála elhivatottabb sajtóbibliográfust. Egész egyénisége kisugárzóan a hírlapok szeretetéről szólt. Mindent tudott, minden apró részletet, amely egy hazai sajtóorgánium életében bekövetkezett, és bármikor, bármilyen időben bizalommal lehetett hozzá fordulni. Másnap vagy legkésőbb a következő héten már ott várt válaszaival, borítékjaival, az illető kutatónak szóló, személyesen számára előkészített, felkutatott anyaggal. Miközben mindig rajongva, izgatottan, csillogó szemmel beszélt a periodikákról, főként a hírlapokról. „Ez a heppem, a mániám – mondogatta, amint azt egy videóinterjú is nemrég megörökítette – másnak más, tudom, nekem ez. A fiaim fontosabbak csak ennél.” És mesélt, ahogyan más talán nem is mesélhetett, arról, hogy a hírlapok, a napilapok a történelmi korok lenyomatai, de annál is fontosabbak: mikro-történetek eseti hordozói, örök mementók, köztük egyéni, személyes sorsokkal. Hogy milyen mély is az a bizonyos *múltnak kútja*, azt Lakatos Éva ezekből a hírlapokból tudta leginkább kiolvasni, ezekből merítette folyton megújuló erejét és a nekiveselkedésekhez szükséges kitarását.

Falusi tanító szülők gyermekeként 1931. december 17-én született a Kiskörös melletti Bócsán. 1949-től rövid ideig az Országgyűlési Könyvtár munkatársaként dolgozott, majd Dezsényi Béla biztatására és közbenjárásával 1952 decemberétől került az Országos Széchényi Könyvtárba, előbb a Gyarapítási osztályra, majd a Hírlaptárba. Itt – inkurrens gyarapítóként – a Dezsényi vezetett sajtóműhelyben, a korábbi önálló státusszal rendelkező Hírlaptárban kötelezte el magát egy életre a folyóiratok és hírlapok mellett. A Hírlaptár különgyűjteményi státuszának megszűnése fájdalmasan érintette, ekkor, 1969-ben került a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár folyóirattárának élére, de rövid intermezzo után (1971-ben a Petőfi Irodalmi Múzeum könyvtárában is gondozta a folyóiratokat) 1972-től visszatért régi munkahelyére, az Országos Széchényi Könyvtárba. Sokrétű munkája a Plakát- és kisnyomtatványtáron keresztül az állományvédelmi mikrofilmezésen át az Olvasószolgálati osztályig felkészültté tette, hogy a teljes – ámbár jórészt feldolgozatlan – állományt átlássa, kezelje, több irányból feltárja, s fontos, hézagpótló szakmunkák sorát jelentesse meg, főként a magyar irodalmi folyóiratok és a színházi periodikák terén. Közben a korábbi főiskolai könyvtárszakos végzettsége mellé 1974-ben egyetemi diplomát is szerzett. 1977-től az egykori Hírlaptári „csapattal” a Hírlapfeldolgozó Osztályon kezdte meg az emberpróbáló munkát, ahol elkezdődött az időszak kiadványok tételes összerendezése és teljes rekatalogizálása. 1984-től egészen az utóbbi évtizedig, nyugdíjba vonulásáig az Olvasó és Tájékoztató Szolgálat Hírlapcsoportját vezette, igazi tájékoztató könyvtárosként és bibliográfusként, kiapadhatatlan szaktudását, gyűjteményi ismereteit és tapasztalatait önzetlenül az olvasók, kutatók rendelkezésére bocsátva. Talán kevésbé ismeretes, hogy csoportvezetőként ő állította össze a Hírlapolvasó kézikönyv- és szabadpolcos gyűjteményét, és ő vezette, fejlesztette a cikk-katalógus építését is.

A 15 kötetre rúgó *Magyar irodalmi folyóiratok bibliográfiája (1972–2000)* révén már a magyar bibliográfiailrodalom nagyasszonyaként emlegették, joggal, hiszen az irodalomtörténet-írás számára történelmi jelentőségű e munka, mely nélkül felelősen tájékozódni aligha lehetséges. A *magyar*

színházi folyóiratok bibliográfiája 1778–1949 (2011) hasonlóan nagy ívű vállalkozása volt, melyet nem másnak, mint az üknagyapa Szigligeti Ede emlékének ajánlott. Lakatos Éva nélkül bizony nagyon szegényes és bizonytalan lenne a mai, sok tekintetben még fehér foltoktól tarkított sajtótörténeti térkép. Ehhez járult tételesen hozzá az idén zárult *A magyar sajtótörténet válogatott bibliográfiája 1704–1944* (2010–2014) című munka is, melynek előszavában szintén azt hangsúlyozza, hogy a sajtó az élet tükré. És ez akkor is igaz, ha tudjuk, hogy a szerkesztői, kiadói szubjektivitás ezt deformálhatja, mégis egy sajtóbibliográfia a társadalmi, a gazdasági, a politikai és a kulturális élet leghűbb lecsapódását fogja át, amint egy-egy korszak sajtója „készen kínálja a kutatásnak” az adott kor „egészének létszerű és közvetlen megismertetését.” A tíz évvel korábbi *Sikersajtó a századfordulón* című könyvét tanítómestere, Dezsényi Béla emlékének ajánlotta, aki egy korabeli hivatali véleményezésben feletteseként még azt írta róla: „gyors és pontos munkát végez”, sőt, olykor „hajlamos a munkatempó túlzott felfokozására” is. Lakatos Éva, aki ekkor már tudományos munkatársi besorolásban dolgozott, mindeközben számos egyéb repertórium vagy készülő sajtóbibliográfiai kiadvány lektorálását is elvállalta, nem csoda hát, hogy az Új Magyar Irodalmi Lexikon sajtóvonatkozású cimanyagának lektorálási teendőit is őrá bízta évekkel később.

Amikor bekerültem az OSZK-ba, azt mondták az idősebb, tapasztaltabb kollégák: „a két Lakatostól tanulj!” Éva néni volt az egyik, akivel bevallom, kezdetben nem mertem hosszasan, a napi munkát, feladatokat, ’aktákat’ meghaladóan beszélgetni, nehogy valami olyasmire tapintson rá, amit én feltételezhetően nem tudok, nem ismerek a sajtó végeláthatatlan világából. Az évek során aztán az ő szelíden nevelő-tanító attitűdjé sokunkat arra is megtanított, hogy minél több ismerettel gazdagszik valaki, annál inkább rájön, mennyi mindent nem tud még valójában.

Évekkel később, már nyugdíjas korában, férje, Botka Ferenc titokban küldött levelet, arra kérve, hogy Éva szeretne még legalább két nagyobb munkát, két bibliográfiát megjelentetni életében, segítenék-e ennek a megszervezésében? De persze úgy, hogy Éva erről a kérésről magáról semmit ne tudjon! Úgy éreztem, aligha szolgáltam rá erre a bízalomra, mégis teljesen egyértelmű volt a válasz, hisz nagyobb örömmel talán senki másnak nem segíthetnék. *A magyar sajtótörténet válogatott bibliográfiája (1704–1944)* ekkor indult el, és Éva még láthatta, amint idén tavasszal elhagyta a nyomdát a befejező 5. *Pótlások, kiegészítések* kötet is. Az anyag maga persze negyven év alatt gyűlt össze, kitartó, szorgalmas munka eredményeként, s mintegy kétszázezer cédula anyagát újr alapozva, újrarostálva született a hézagpótló, végső kiadvány. Az első kötet megjelenésekor, 2010-ben Bíró-Balogh Tamás joggal írta róla, hogy nem lehet eléggé hangsúlyozni, mennyire fontos ez a segédkönyv, amely érdekességek, igazi csemegék, irodalom- és művelődéstörténeti kuriózumok egész sorát hordozza szinte valamennyi lapján, s ugyanakkor szomorúan azt is megjegyezte, hogy a Lakatos Évához hasonló, páratlan bibliográfusok mindezek ellenére többnyire semmilyen szakmai megbecsülésben nem részesülnek.

Amíg a munka készült, sokat beszélgettünk, sokat morfondíroztunk, és sokat morgolódtunk is közösen egy-egy elakadt munkafázison. Ámbár Éva sohasem panaszkodott, másokat (közvetlen kollégákat) sohasem korholt, a közös célért, a számára szent ügyért az igazi egyszerűet buzgóságával és kitartó munkabírással tett meg minden tőle telhetőt. Ha kellett szép szóval kérve, ösztönözve, bátorítva, rimánkodva is másoknak, csak készüljön már el az az újabb elektronikus fejezet, melyhez ő büszkén gyártotta, javította írógépén egykori céduláit. Én, aki csak külső pozícióból figyeltem (főként munkaszervezési és kiadói feladatot vállalhattam, s csak csekély mértékben szakmai segítséget), ezt az alázatot és szerénységet csodáltam benne leginkább. Éva rendületlenül dolgozott, bejárt szinte minden nap, még a nyolcvanon túl is. Szaladt a folyóson, kezében cédulákkal, szobájából a Hírlap olvasó felé. Pihenni szinte sosem láttuk. Csillogó szemmel nézett vissza, ha megkérdeztük egy-egy ügyről, mert ő már sejtette, tudta a kérdés megfogalmazása pillanatában, hogy van a birtokában valami, ami érdekelhet, ami ide vág, ami segíthet. Kifogyhatatlan energiái voltak, amihéz

örökös kíváncsiság párosult, s mindez olyan egyszerűtetté állt össze személyében, hogy már csak emiatt is lenyűgöző volt vele találkozni.

Nyolcvanadik születésnapjára a köszöntő-köszönő szavak sokasága mellé nyolcvan doboz sört kapott, közvetlen kollégái szervezésében többen köszöntöttük akkor szerény, de bensőséges körülmények között, egykori és mai öeskások. És amikor Botka Ferenc pár éve elhunyt, Éva néni egyik beszélgetésünkkor már emlegette a nagy fenyőfákat, ott kint, a kismarosi temetőben, amelyeknek védő árnyékába nemrég őt is elkísértük.

Csilingelő írógépének hangja, gyönyörű kacaja, csuklóján a fordítva, befelé néző órájának képe, a magyarázás hevében kifejező taglejtése azonban itt marad velünk mindvégig. És persze az a mosoly, amivel éppen a kezembe nyom egy újabb borítékot, lapkivágatot, cikkeket, vagy csupán egy-egy sort, bibliográfiai leírást, amiről úgy gondolta, érdekelhet, a végén mindig hozzátéve: „maguk csak írjanak!” S mi tudtuk, a többi ő számon tartja, a gyűjtés, a teljességre törő szigorú rendezőelv kísérte későbbi feldolgozás megnyugtatóan biztos kezekben van.

Hírlapolvasótermi, olvasószolgálati munkáját és az időszaki kiadványokkal kapcsolatos szakbibliográfusi kutatásait nyugdíjba vonulása után is aktívan folytatta, elhivatottan vetve bele magát a feltáró és rendszerező munkák újabb fázisaiba. A hivatali munkaviszony megszűnése nála teljességgel jelképes, tulajdonképpen észrevehetetlen is volt, hiszen rendszerint munkája egész életét kitöltötte, annak minden napján foglalkoztatta. Tudta, hogy az egyes bibliográfiák, sajtórepertóriumok összeállításra a szakmában égető hiánypótlásnak számít, s azt is, hogy sietnie kell: nem csak az állományok olykor siralmas, málladozó állapotai miatt, de az időigényes munka kapcsán, saját ideje miatt is. Pedig akkor még nem tudhatta, ahogyan senki más sem, milyen hirtelen ragadja majd ki a betegség az amúgy mindig közvetlen, vidám és joviális szakembert a munkából, s állítja a munkaszeretettől fűtött egyént a befejezhetetlen munka képletes torzója elé. Kegyetlen pillanatok, a legkegyetlenebben következtek.

Élete, munkája mindvégig a hiány leküzdését célzó építő szolgálat volt. Méltán nyert *Bibliothecaria Emerita* címet az Országos Széchényi Könyvtártól, hiszen az „életpálya-jelleggel végzett könyvtári munka” honorálása, elismerése az ő esetében messze nem valamiféle megtisztelő gesztus volt csupán. Éva néni tapasztalataival, gyűjteményismeretével, személyes példamutatással és a kollegialitásnak olyan fokú gyakorlásával is növelte utódai, fiatalabb kollégái ismeretét és szaktudását, melyet nem lehet egyszerűen a jó szakember, a jó tanár példájával ábrázolni. Nem valamiféle magányos egyénként, tiszteletre méltó szakemberként dolgozott, s nem is volt valamiféle klasszikus értelemben vett tanári alkat, mégis nagyon sok ’tanítványát’ ismerem a legkülönbözőbb nemzedékekhez tartozók közül, akik egytől egyig hálával és tisztelettel beszélnek róla, tudván, hogy páratlan szakismerete és felülmúlhatatlan szorgalma mellett az ifjabbak iránti tanító attitűdje is csodálatra méltóvá tette. Ha periodikákat, hírlapokat érintő ún. referenszkérdés merült fel, mindenkinek örömmel segített, miközben úgy tűnt, ő maga volt a bibliográfia. Egyszemélyes intézmény volt. Ritkán, de adódnak pillanatok az ember életében, amikor megérez ilyeneket, talán éppen azért, mert semmi sem állt távolabb Éva személyétől, minthogy ő ilyeneket gondoljon önmagáról.

Akadnak szellemek, akiknek kiválósága, értéke és kritikai ítélőképesége nem tükröződhet csupán a publikációkban, melyeket hátrahagyott. Az ilyen emberek – alkatukból, magas fokú felkészültségükből, igényességükből, elhivatottságukból és mégis mindent áthidaló szerénységükből fakadóan, a jó ügy iránti alázatukból következően – csak a személyes meg tapasztalásban, az eleven, szellemi dialógus intimitásában és az örömteli segítségnyújtásban mutatják fel többnyire leírhatatlan érdemeiket, igazi talentumaikat. A szomorú hírre, hogy nem lehet többé közöttünk, jellemző módon órákon belül többen levelekkel, telefonhívásokkal reagáltak Szegedtől Marosvásárhelyig, barátok, munkatársak – hívei. Akik bár tudták, 84 esztendősen elmenni nem kirívó, mégis fájdalmasan lezáratlan, hirtelen jövő és döbbenetes egy olyan valaki esetében, aki korábbi tervei szerint még most is adatot gyűjtene, írógépén dolgozna, mindannyiunk és a magyar sajtótörténet javára.

Halálakor az OSZK-s gyászjelentés szép sorában az állt, a raktárban tiszteletére „zöld-fekete sorfalat állnak a bekötött hírlapok.” Méltán, hiszen munkássága túlzás nélkül egy Szinnyei, egy Fitz, s az egykori mentor Dezsényi Béla munkájához hasonlítható. Busa Margit halálakor még valame-lyest önmagamat is biztatva hessegettem el félelmeim, kételyeim a felkészült, átfogó tudású, minden sziszifuszi munkát szeretettel és odaadással vállaló sajtóbibliográfusok elkopó, eltűnő, utolsó egyéniségeivel kapcsolatosan, mondván: itt van nekünk még Éva! Ma reszketve kérdezem, lehet, hogy ő volt az utolsó?

BOKA LÁSZLÓ

SZEMLE

Széchenyi Ágnes, Lélegzetvétel, Válasz 1946–1949, Budapest, Argumentum, 2009, 300 p.

Második ének

Talán kissé félrevezető írásom címe, mivel nem Babits Mihály mesedramáját kívánom megidézni, hanem a Széchenyi Ágnes munkásságában meglévő állandóságra szeretnék utalni. A recenzált kötet szerzője negyed századon keresztül kutatatta-kutatja a népi mozgalom, ezen belül a legigényesebb, bár nem feltétlenül a legnagyobb hatást gyakorló folyóirat, a *Válasz* történetét. Terjedelmes antológiát szentelt az első korszakban megjelent szépirodalmi és közéleti tárgyú cikkeknek, majd külön monográfiában tárgyalta a folyóirat 1934 és 1938 közötti történetét. Emellett értékes forrásokat tartalmazó emlékkötettel tisztelgett a második korszak meghatározó személyisége, a magyar irodalom egyik utolsó, klasszikus értelemben vett mecénása, Sárközi Márta emléke előtt. A hely szűke miatt a felsorolásszerű áttekintésen túl nem kívánom értékelni a korábban napvilágot látott köteteket, ezzel együtt fontosnak tartom megjegyezni, hogy a most mérlegre tett monográfia letisztultabb, pontosabb, kevésbé polemikus, s ezért maradandóbb alkotás, mint az első korszakot tárgyaló kötet (SZÉCHENYI Ágnes, „*Sznobok és parasztok*” *Válasz 1934–1948, Elvek, frontok, nemzedékek*, Budapest, Argumentum, 1997.).

A háború utáni *Választ* feldolgozó könyv mintha tényleg egy elbeszélő költemény második éneke lenne. A munkának több komoly érdeme van, ezek sorában a megmozgatott források és szakirodalom mennyisége (bár az utóbbinál bátrabban is támaszkodhatott volna a szerző az

utóbbi évek termésére) önmagában is imponáló. Ez olyan evidencia, amelynek megemlítése sohasem felesleges, hiszen a könnyen íródo művek korát éljük. Ezzel szemben Széchenyi nem sajnálta az időt és a fáradságot, hogy a korszakban alapos tájékozottságra tegyen szert. A *Lélegzetvétel* szerkezete világos és áttekinthető, sőt kifejezetten jól tagolt mű. Nem egy esetben önmagukban is megálló apró tanulmányok az egyes részfejezetek, gondolhatunk a *Válasz* legfontosabb szerzőit bemutató miniportrékra vagy a szociográfiai termést szemlélő részekre. A letisztult struktúra, amelyben külön hely jut a meghatározó egyéniségeknek (Illyés Gyulának, Bibó Istvánnak és Sárközi Mártának) és a legfontosabb témáknak is, könnyen olvashatóvá teszi a könyvet. Széchenyi Ágnes jó érzékkel a 'Válasz és kora' típusú könyvet írt, vagyis nem szűkítette le a mondanivalót a folyóirat szoros értelemben vett történetére, hanem éppen annyira tért ki a földosztás, a békeszerződés vagy az irodalmi élet eseményeire, amennyire azt a megértés kívánta. Kicsit korrigálta is korábbi munkájának aránytalanságait, önmaga is utal erre például Kodolányi János értékelésekor, bár ezzel együtt egy-két kisebb aránytalanság maradt a műben. Így például nem tudta igazán megindokolni, hogy miért nem kapott külön részfejezetet Sinka István, aki sokat publikált a *Válasz* második korszakában is.

Széchenyi Ágnes, a történeti hűség jegyében Illyés Gyulának szentelte a legnagyobb teret a folyóirat meghatározó szereplői közül. Elég pontosan érzékeltette a költőt körülölelő erkölcsi és hatalmi dilemmákat, bemutatva Illyés belső etikáját is. Viszont maradtak elvarratlan szálak, így például Illyésnek Imrédy Bélához fűződő

viszonyát illetően inkább csak sejtet a szerző, holott valóban izgalmas kérdésnek tűnik kettejük kapcsolatának valódi mibenléte. Hosszasan idézi Illyés Gyulának a *Nyugatban* 1938-ban megjelent, a lektúrirodalmat bíráló cikkét, amelyet még elég erőltetetten sem lehet antiszemita-ként dekódolni. Vagy ha mégis így dekódoljuk, nem árt utalni arra, hogy Illyésnél később ugyanolyan fordulat állt be, mint Bibónál 1938 és 1940 között. Hiszen a Magyar Csillag szerkesztőjeként ekkor bizony inkább az urbánus táborhoz állt közelebb a költő.

Széchenyi Ágnes nagyon ötletes megoldással állította párhuzamba Márai Sándort és a népieket, folyamatosan beszélgetve az író, szinte külön jellemzést adva politikai értékvilágáról. Értően kritizálta Márainak a parasztság iránti elfogultságát, sőt szinte ellenségeségét, ugyanakkor érzékeltette éleslátását is, amellyel az egyre jobban kiépülő diktatúrát jellemezte. Ehhez hasonlóan érdemes lett volna jobban szembeállítani Bibó István és Kovács Imre szerepfelfogását is. Bár Kovács valóban csupán egy tanulmánnyal, *A demokrácia útja Magyarországon*nal szerepelt a *Válasz* hasábjain, mégis azt kell mondanunk bátrabban vetette fel és tisztábban látta a kommunista hatalmi törekvések veszélyességét, mint kitűnő kortársa. Bibó nem csupán naiv volt és túlságosan reménykedő, hanem bizonyosan torzított is, hiszen a legjobb akarattal sem lehet egyenlőséget tenni a Független Kisgazdapárt és a Magyar Kommunista Párt demokráciát veszélyeztető lépései közé. Ha valamiben, ezekenél az írásoknál tere nyílik egy értelmes Bibó-reviziónak, amelyet a szerző sajnálatosan elmulasztott.

Ugyanakkor Széchenyi Ágnes munkája több fontos újdonsággal is szolgált. Egyértelműen tisztázta, hogy a *Válasz* nem csupán irodalmi lap volt, ahogyan azt az utókor emlékezete kissé csalókan sugallja, hanem a szociográfiai hagyományokat komolyan ápoló és a kor aktuális közéleti kérdéseire reflektáló fórum is. A folyóiratban publikáló szerzők bemutatásakor áttekintette az *Újhold*hoz kapcsolt irodalmárok pályakezdését is, és arra jutott, hogy Pilinszky János vagy Lakatos István a rögzült hagyománnyal szemben inkább a *Válasz* szerzőjének

tekinthető. Ennek a kérdésnek a tisztázása, pontosabban árnyalása a monográfia egyik legkomolyabb eredménye. Ugyancsak hasznos munkát végzett a szerző, amikor bemutatta, hogy milyen komoly törésvonalak húzódtak a népi kollégisták és a *Válasz* köre között. Ez megint a népi mozgalom összetettségére, a személyes kapcsolatok, nemzedéki relációk bonyolultságára világít rá. E sorok írója számára is meglepetésnek hatott, hogy a *Válasz* inkább kötődött a magyar elitképzés hagyományos műhelyéhez, az Eötvös Collegiumhoz, mint a parasztság fel-emelését szolgáló népi kollégiumokhoz. Ez utóbbi ellentmondás nem utolsósorban Illyés Gyula személyiségével magyarázható, aki a folyóirat szerkesztésénél a minőséget tekintette a legfőbb mércének. Ezzel jótekonnyan támogatta a lap kerekeit, és olyan szerzőket is magához vonzott, akik nem kötődtek a népi mozgalom egyik irányzatához sem.

A kötetben a számos jól sikerült részfejezet és a kedvező összkép ellenére maradt néhány ellentmondás és tisztázatlan, vagy pontatlan megállapítás. Így például az, hogy az 1947-es Magyar Közösség-per során Németh Lászlót tartották volna a vádlottak fő ideológusának. A Közösség ideológiája ennél sokkal tarkább képet mutat: a Horthy-kor titkos társaságainak, a legális ifjúsági szervezeteknek, az átalakuló középosztálynak, a népi mozgalomnak, a magyar fajvédelem gondolatvilágának és az anti-kommunista ellenállásnak ma már valószínűleg kibogozhatatlan vegyülete volt ez a szervezet. A kitelepítés-kérdés bemutatásakor bizony nem csupán úgynevezett elvi szempontok vezették a Nemzeti Parasztpárt vezetőit, hanem gyakorlati is: a dél-dunántúli sváb falvakba áttelepített szegényparaszttokra a párt potenciális szavazójaként számítottak. Ezt is érdemes lett volna taglalnia a szerzőnek.

Végezetül meg kell említeni, hogy a könyv utolsó lapjain, forrásmegjelölés nélkül idézi Széchenyi Ágnes Sárközi Márta 1958-ra datált jellemzését az egykori népi és urbánus értelmiségiekről, akiket még a harmincas években vendégül látott. Ezen igen-igen karcos jellemzésből eléggé bajosan lehet kiolvasni az „alkotó emberek iránti respektust”, ahogyan Széchenyi

véli. Inkább felvetődik a kérdés, hogy történt-e valami Sárközi Mártával, hogy 1958-ban ennyire kritikusan és epésen vélekedett férje egykori, és a könyv addigi fejezeteinek meggyőző tanúsága szerint egyben saját barátairól is. Lehet, hogy mindig is így gondolkodott, lehet, hogy a népieknek a *Válasz* megszűnése utáni viselt dolgai befolyásolták, de ennek magyarázatával sajnos adós maradt a szerző.

A fent említett hibákkal és pontatlanságokkal együtt is hasznos, nem egy helyen kellemsen hömpölygő könyv született, amelyet az 1986-os antológiát tükröző színvonalon készített el a szerző, s ez örömmel töltheti el a népiek története iránt érdeklődő olvasókat.

PAPP ISTVÁN

Sipos Balázs, Média és demokrácia Magyarországon, Budapest, Napvilág, 2010, 228 p.

Sipos Balázs könyve a rendszerváltást követő két évtized médiafolyamatainak végiggondolására, elemzésére vállalkozik. Utóbbit, töprengő és töprengésre készítő jellegét hangsúlyozni kell, mert a kötetet kezében tartó olvasó nem részletes eseményleírást kap, hanem annál valamivel kevesebbet és egyben jóval többet. Természetesen az érdeklődőnek nem kell csalódottan letennie a könyvet, ha azt szeretné megtudni, ki volt, mi volt a szerepe Fenyő Jánosnak, Hankiss Elemérnek vagy Csúcs Lászlónak, milyen módon befolyásolta a magyarországi média folyamatait Csurka István médiaügyekben is eltökölt, megosztó személyisége, és nem maradnak ismeretlenek számára olyan intézmények, fogalmak, mint a Postabank, médiatörvény, médiaegyensúly, csonka kuratórium.

Ugyanakkor a kötet célja nem ez. Nem követi végig hónapról hónapra a médiaháború csatáit, aki arra kíváncsi, mely lapok tartoztak a Vico-birodalom vagy a Postabank portfóliójába, vagy hogyan épültek ki olyan jobboldali médiabirodalmak, mint amit Fellegi Tamás vagy Liskay Gábor neve fémjelez, további olvasnivalót kell keresnie magának – ilyen bőven rendelkezésre áll. Sipos Balázs kötetének, amely a Napvilág Kiadó nagyszabású vállalkozásának, az 1990 és 2010 közti két évtizedet bemutató és értékelő 20 év

után sorozatának része, már a műfaja – a történeti esszé – is indokolja azt a bátorságot, amely a krónika helyett a felelős értelmiségi elemzésébe és dilemmáiba enged betekintést.

Sipos Balázs munkája abba az áramlatba sorolható, amelyet normatív médiaelméletként foglalhatunk össze, és amelynek hagyománya Spinozától és Kanttól az ifjú Marxon át egészen Habermasig, illetve a ma élők közül Michael Kunczikig és Slavko Splichalig ível, míg a média működésének tanulmányozására felállított testületek állásfoglalásai közül a Hutchins-bizottság 1947-es és a MacBride-bizottság 1980-as jelentése emelhető ki. E hagyomány a sajtószabadságot nem a piac, avagy a vállalkozók, laptulajdonosok, illetve a médiatartalmak előállítónak, avagy az újságíróknak a szabadságaként fogják fel elsődlegesen, hanem a közönség tájékozódási szabadságaként. A szerző eszménye tehát az így felfogott demokratikus újságírás, amelyet a társadalom demokratikus működéséhez elengedhetetlen alapfeltételnek tekint, hiszen az állampolgárok közössége a felelős döntéseket csak az ahhoz szükséges információk birtokában hozhatja meg. A 20 év médiatörténetében így elsősorban arra keresi a választ, mennyiben igyekezett és tudott ennek a követelménynek megfelelni a hazai újságírás, és amennyiben nem – a szomorú diagnózis az, hogy többnyire nem –, az milyen tényezőkkel magyarázható.

Ez a megközelítés indokolja, hogy a kötet legalább akkora teret szentel a rendszerváltás előtti és alatti folyamatok bemutatásának, mint az úgynevezett médiaháború fordulatának, illetve – ezzel szervesen összefüggő módon – ennek tudható be, hogy a politikai kultúra és médiaetika kérdései dominálnak a politikai csatározások epizódjaival szemben. A késő Kádár-korszak korlátozott nyilvánosságának, a „sokféleség” helyett uralkodó „néhányféleség” világának felvázolása azért megkerülhetetlen, hogy lássuk, milyen politikai és szakmai szocializációval érkeztek el az újságírók az 1989/90-es „nagy szabadság” világába, majd az anarchikus szabadságélményt követő 1990-es évekhez. Az újságírók társadalma ugyanis – ahogy a közgazdászoké vagy a mérnököké, vagy tegyük hozzá a Magyar Köztársaságé – nem cserélődött le

egyik napról a másikra. A szerző az események menetében talán ez utóbbi időszaknak, a szűk értelemben vett átmenet két évének tulajdonítja a legnagyobb jelentőséget: 1989–1990 nagy újságírói és politikai dilemmáinak, a szerkesztőségek átalakulásának szenteli az eseményleíró részek között a legnagyobb teret.

Azonban innen a Sipos által bejárt kevéssé kitaposott ösvény nem a médiaháború sűrűjébe vezet, hanem a politikai kultúra birodalmába. A szerző elméletileg megalapozottan mutatja be a társadalmilag felelős média eszményét, majd érzékletes példákkal szemlélteti, hogyan bicsaklott meg minduntalan ennek megvalósulása a gyakorlatban. Sipos alapvető állítása, hogy a két évtized során a médialogika minduntalan alulmaradt a piaci és a politikai logikával szemben. A szerző legszemléletesebben azt igyekszik megérteni, miért arathatott diadalt visszatérően a hírtérték és objektivitás szakmai szabályzatokban is lefektetett követelményei felett a költség-haszon elve és a kinek használ politikára jellemző kétértékű logika.

A szerző amellett érvel, hogy abban, hogy ez így alakult mind a hatalomnak, a politikai szereplőknek, mind a gazdasági érdekeknek, mind pedig az újságíróknak szerepe volt, de ezen túlmenően azt is bizonyítja, hogy a médiarendszer többszöri, egymásra torlódo átalakulása is ebben az irányban hatott. A fekete–fehér, vétkeket kijelölő és áldozatokat felmentő narratívákkal szemben részletesen taglalja, hogyan vezetett a politikai táborok közti bizalmatlanság és a mindegyik oldalon kimutatható „tűlfeszített lényeglátás” a másik fél olyan torz percepciójához, ami lehetetlenné tette a kompromisszumokat, vagy éppen a tető alá hozott kompromisszumok esetén is megbénította a rendeltetésszerű működést, a politikai érdek pedig a törvény szellemét, és nem egyszer betűjét áthágó kreatív jogértelmezéshez vezetett. Gondoljunk csak az 1995-ös médiatörvény által létrehozott kuratóriumokra, a civil szférának pártpolitikai küzdőtérre alakítására. A szerző rámutat az államszocialista és a rendszerváltás utáni évtizedek médiapolitikusainak szemlélete közti ijesztő folytonosságra: az 1990 utáni héják ugyanúgy természetesnek találták, hogy a közmédia el-

sődleges kliense a kormányzat és nem a közönség. A magyar újságíró-társadalom, amelyben 1990 előtt csak bűvópatakként, kerülő utakon haladva élt tovább másfajta, demokratikus szerepfelfogás, gyakran maga is beszállt a politikai küzdelmekbe, a hírtérték és objektivitás klaszikus követelményei helyett szenvedélyes publicisztikai kirohanásokat intézett pro és kontra, vagy a politikától elfordulva feladta a közéletiséget is. Mindez hamar elvezetett a magyarországi média olaszosodásához, vagyis a polarizált pluralista médiamodellhez. Eközben a politikai újságírás gyakran saját – írásban lefektetett – szakmai, médiaetikai normáin is átlépett.

A gazdasági tényezők szorosan összefüggnek a médiarendszernek a szerző által azonosított öt, gyors ütemben végbemenő átalakulásával: Magyarországon nagyjából egy évtized alatt zajlott le az az öt nagyszabású transzformáció, amely Nyugat-Európában fél évszázados időszakra oszlott el. Ezek közül alapvetően gazdasági meghatározottságú folyamat volt a tulajdonosi szerkezet átalakulása, a botrányokkal tarkított, gazdasági és politikai piac-szerzést szolgáló privatizáció, illetve a sajtó- és médiapiac újraelosztására irányuló törekvések, valamint a kereskedelmi televíziózás megjelenése az 1990-es évek második felében. A magántulajdon visszatérésével visszatért a piaci alapú sajtó alapvető dilemmája is: a siker mérése nem a közönség sokszínű informálása, hanem az anyagi haszon, a médium reklámfelületének értékesítése. Ezzel összekapcsolható az az átalakulás, amely Nyugaton már az 1970-es években megindult, a politika perszonalizációja és mediatizálódása. A politikai propaganda kreatívjai kiismerve a média működésének gyakorlatát, maguk léptek elő „hírcsinálókká”: a mesterségesen megrendezett, médiaképesen tált áltesemények pedig a költség-haszon elvét követő médiumokba utat találnak. Vagyis az eleve túlsúlyos politikum még a tematizálást is sikeresen csavarta ki az újságírók kezéből.

A szerző ezekre a problémákra mind-mind utal, ám a nagyszabású esszében leginkább a gazdasági elemzést lehetne még mélyíteni. Ennek során nyíltabban felvethető volna, vajon egy tízmilliós piacon lehetséges-e, hogy a demokratikus

újságírás eszményét képviselő, politikai és nagy gazdasági érdekeltségektől függetlenül is nyereséges sajtóvállalkozások éljenek meg. Számos – a kötetben nem is mindig tárgyalt – sikertörténet ennek ellenkezőjét látszik igazolni. Másrészt a kötet – bár központi fogalma a politikai kultúra – nem kérdez rá arra, milyen társadalmi feltételei vannak Magyarországon a Kunczik és McQuail által fémjelzett demokratikus újságírásnak: avagy jelen van-e (nincs) az Esping-Andersen-i értelemben vett középosztály.

A szerző a fenti dilemmát úgy értelmezi, hogy a problémák – a politikai kultúra állapota, a politikai újságírás színvonala és az újságok iránti kereslet drasztikus visszaesése – szorosan összefüggnek. Az olvasó nem jut hozzá az őt érintő kérdések taglalásához, ami visszahat nemcsak a példányszámok alakulására, hanem a politikai újságírásba és a médiába mint demokratikus intézménybe vetett bizalomra. Végso soron tehát a „közösség bölcsessége”, politikai ítélete nyilvánul meg a néhány tízezres és annál is alacsonyabb példányszámokban, a közéleti műsorok alacsony nézettségében: a politikának csupán ennyi a tétje életének érdemi alakítására.

A könyv azonban nem végtelenen pesszimista – még ha bizonyos reznignátság végigvonul is benne. Körbejárja ugyanis a hazai médiának azt a szeletét is, amely leginkább megfelelt a „demokratikus újságírás” eszményének: léteztek olyan szerkesztőségek, amelyek elsősorban a közönséget kívánták szolgálni, amelyek működése leginkább megközelítette azt a felfogást, amely a média szabadságára a médiafogyasztó tájékozódáshoz való szabadságaként tekint. E felfogás adekvát műfaja a tényfeltáró újságírás, abból a szállóigévé vált mondásból kiindulva, hogy „hír az, amit valaki el akar titkolni. Minden egyéb hirdetés.”

A könyv 2010. évvel zárul: az azóta a médiában és politikában történt folyamatok nyomán nyilván másképp fejződne be az elemzés, de alapvető diagnózisa, miszerint a politikai logika sikeresen gyűrte maga alá a médialogikát, nem változna. Ahogy az a felfogás sem, hogy a sajtószabadság mint a közönség tájékoztatáshoz való joga – ellentétben a cenzúra hiányával vagy a sajtószabadságot papíron garantáló tör-

vények meglétével megelégedő szemlélettel – nem tekinthető adottnak, hanem folyamatosan küzdeni kell érte demokratikus viszonyok között is.

TAKÁCS RÓBERT

Kulturtransfer in Kakanien: Zur Jókai-Rezeption in der deutschsprachigen Presse Ungarns (1867–1882), Hrsg. von Hedvig Ujvári, Nachwort von Gábor Gángó, Berlin, Weidler, 2011, 251 p.

1963-ban, amikor Barta János az *Irodalomtörténeti Közlemények* hasábjain a kritikai kiadás előző évben megjelent, hatékony termését recenzeálja, azzal a talán sokakban megütöztető keltő, de mindenképpen figyelemfelkeltő megállapítással vezeti be a kutatás hatvanas évekre felgyűlt adósságainak listáját, hogy „akár hisszük, akár nem – Jókairól voltaképpen nagyon keveset tudunk.” (BARTA János, *Jókai Mór Összes Művei = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1963, 513.) Az azóta eltelt félszázad nemhogy alásta volna, sokkal inkább megerősítette a Barta által kendőzetlen egyszerűséggel megfogalmazott mondat igazságát. Az akkor a jövőben megoldandó kutatási feladatok sorában számba vettek közül alig valami valósult meg. Nem készült el a Barta által hiányolt kritikai életrajz; a kritikai kiadás kötetei igen egyenetlen teljesítménnyel tisztáztak, viszont nagyszámban termeltek filológiai problémákat; az életmű értékelésekor gyakran ismétlődnek olyan, ma már értelmezhetetlen mondatok, amelyeket egy 150 évvel ezelőtti kritikai diskurzus nyelv- és irodalomfelfogása termelt ki magából, és az életműnek még mindig bőséggel akadnak fehér foltjai. A tudományos érdeklődés alakulásával a hatvanas évek virtuális adósságlistája nem rövidült: minden évtized hozzátett inkább valamit, a szövegek narratológiai-retorikai sajátosságainak problémáján át az irodalom társadalomtörténetét, a nyilvánosságot, az olvasási szokásokat és a hordozó médiumokat érintő kérdéseket.

Az Ujvári Hedvig által szerkesztett könyv innen nézve több szempontból is hiánypótló és aktuális kutatási érdekeltségekre reflektáló, kezdeményező vállalkozás. Ráadásul éppen azt

a két területet kapcsolja össze, amely az utóbbi időben talán a legdinamikusabban vitte előre nemzetközi szinten a 19. századi kutatásokat, és amelyből a Jókai-kutatás már eddig is igen sokat profitált. A könyv médiahegemóniájának megszűnése és a napilapok, hetilapok belépése az irodalomközvetítés rendszerébe nemcsak új közönséget, de új szabályok szerint szerveződő irodalmi nyilvánosságot és kritikai közeget is teremtett. Ettől nem függetlenül alakul ki az a nemzetközi irodalmi és regénypiac, amely a *világirodalom* képzetét sem hagyja érintetlenül. Ez a fordításirodalmi szintér már aligha értelmezhető úgy, ahogyan Friedrich Schlegel *A görög költészet tanulmányozásáról* írott munkájában kifejtette: az ebbe a cirkulációba bekerülő olvasmányok már nem, vagy nem csak az egyes nemzeti irodalmak csúcsteljesítményei. A leginkább talán éppen ez az a sajátossága a tömegmédiában megjelenő irodalomnak, nevezetesen a regiszterek keverése, illetve békés egymás mellettisége, amely a professzionális irodalomkritika számára hosszú időn át olyannyira zavaró lesz. A *Kulturtransfer in Kakanien* a pesti német nyelvű sajtó, a *Lloyd*-lapok kiegészítést követő másfél évtizedének Jókai-tárcáiról ad áttekintést az olvasóknak. Mégpedig kettős értelemben. Egyfelől táblázatos formában közli az 1867 és 1882 között a *Lloyd*-lapokban tárcaregényként, németül megjelent Jókai-regények adatait. Betekintést engedve ezáltal annak gyakorlatába, hogy a Jókai-regények, később kelendő magyar exportcikként, mikor, miként jelennek meg németül, először a hazai lapok tárcarovatában. Másfelől, és valójában ez az az anyag, amely terjedelmileg és súlyát tekintve is a kötet gerincét adja, betűhűen közli azokat az elemző, kritikai írásokat, könyvismertetéseket, amelyeket a *Lloyd*-lapok tárcarovatai a Jókai-regényekről lehoztak. Az itt közölt összesen 20 írás nagyjából fele-fele arányban oszlik meg a *Pester Lloyd* és az *Ungarischer Lloyd* között. Egy-két cikkel szerepel Hevesi Lajos, Albert Sturm és Asbóth János, a kritikák zöme (tizenegy) azonban Jókai kitűnő 19. századi tolmácsolójától, Dux Adolftól származik. Dux kritikusi portréja mellett „utódjának”, Silberstein (Ötvös) Adolfnak kritikusi munkásságáról kaphat a kötet olvasója átfogóbb

képet. (Dux halála után a *Pester Lloyd*-ban az ő reszortja lett a Jókai-regények ismertetése.) A harmadik forráscsoport, amelyet a kötet tartalmaz, válogatás azokból a rövidebb írásokból, amelyeket a *Lloyd*-lapok Jókai- és a Jókai-szövegekkel kapcsolatosan ebben a másfél évtizedben lehoztak. Ez a műfajilag is vegyes anyag a szerzővel kapcsolatos kulturális híradástól az úgynevezett „kis színesig” sokféle szövegtípust tartalmaz. Bár kétségtelenül dokumentuma annak, hogy minden, ami Jókai-vel kapcsolatos, ekkoriban hírértékkel bír, a közreadott válogatás filológiai hozadéka össze sem vethető a két előbb említett anyaggal, bizonyosan nem is ez volt vele a közreadó szándéka.

A kötet egy terjedelmesebb bevezető tanulmánnyal indul, amely részint a szövegközlések kontextusát hivatott megteremteni. A *Lloyd*-lapok történetében különös figyelmet szentel a szerző annak az irodalom- vagy kultúráközvetítő funkciónak, amelyet a lapok tárcarovatai valószínűleg meg. A pesti német lapok esetében ez a közvetítő funkció azért is válik hangsúlyossá, mert a német nem csak a Monarchia, de a közép-európai régió domináns közvetítőnyelve. A magyar írók hagyományosan, tulajdonképpen a mai napig a német könyvpiacra keresztül kerülnek be leggyakrabban a nemzetközi kiadói hálózatba. Világosan kell azonban látnunk, hogy a *Lloyd*-lapok közönsége a hazai német olvasóközönség. A *Lloyd*-lapok tárcaközlései és a regényekről közölt ismertetések így *nem* közvetlenül befolyásolták Jókai német nyelvterületen kialakuló ismertségét. Inkább arról lehet szó, hogy a pesti német olvasók kikényszerítették a fordításokat, ami nagymértékben megkönnyítette a regények bejutását a külföldi kiadókhoz. Gángó Gábor könyvhöz írott utószava nem véletlenül indul ki a német fordítások kérdéséből: abból a sokszor elfelejtett, és éppen ezért sokak számára talán megdöbbentő tényből, hogy Jókai minden idők leggyakrabban németre fordított magyar írója. A sajtótörténeti áttekintés ugyanakkor rávilágít arra az erős belső tagoltságra is, amely a *Lloyd*-lapok egymáshoz való viszonyát meghatározta, és amelyet elsődlegesen a lokalitás, a helyi történetek és érdekek rendszere alakított. Ebben az értelemben a *Lloyd*-lapok

példája akár paradigmaticusnak is tekinthető. Bár német nyelven íródtak, és ezért bizonyosan közvetlenebb volt a hozzáférésük a német kultúrához, mint egy magyar nyelvű napilapnak, az a politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális tér, amelyben kommunikáltak, a lokalitás, a magyarországi viszonyok topográfiailag kötött érdekeltiségébe esik. Vagyis ugyanabban a diszkurzusban álltak benne, mint a *Pesti Napló* vagy *A Hon*, csak a kommunikációhoz másik nyelvet használtak; saját szólamukkal olyan dialógushoz járulva hozzá, amelyik nem egy nyelven zajlik.

A *Neuer Freier Lloyd* alapítása körül kirobant sajtóvitát helyütt talán azért érdemes felidézni, mert alátámaszthatja Ujvári *Lloyd*-lapokkal kapcsolatos helyzetértékelését. A vita, amely Jókai személyét is érintette, valójában azokat a félelmeket hozta felszínre, amelyeket a pesti sajtókörözeg jellemző kétnyelvűsége táplált. A *Neuer Freier Lloyd* megindulása előtt Jókai *A Hon*-ban nyilatkozatra kényszerült, melyben arról biztosítja közönségét, továbbra sem fog németül írni, az új lap tárcarovatában nem német nyelvű Jókai-regények, hanem a magyar szövegek német fordítása lesz „csak” olvasható. A *Pesti Napló* 1869. május 18-án, a kedd esti kiadás tárcájában válaszol *A Hon* nyilatkozatára. Amikor a cikkíró abból indul ki, hogy Jókai nyilatkozata senkit sem nyugtat meg, egyrészt arra hivatkozik, hogy a *Pester Lloyd* olvasóinak zöme magyar, a lap hazai piacra dolgozik, a Lajtán túl nem olvassák, másrészt viszont arra, hogy a napilap, az irodalom és az anyanyelv ügye aligha választható külön. „Jókai nagy különbséget lát abban, hogy ő csak »megindítója« és kiadója, nem pedig felelős szerkesztője a »Neuer Freier Lloyd« című német lapnak. Értjük mi is, mi a különbség itt Magyarországon kiadó és szerkesztő közt (ámbar Angliában, a journalistika valódi hazájában, ez a megkülönböztetés ismeretlen). Nálunk kiadó alatt oly embert értenek, ki a hírlap megindításához és fönntartásához szükséges sok ezer forintot behűházza a lapba, saját nyereségére vagy veszteségére. Mi, Isten látja! nem hogy irigyelnők, hanem örülni tudunk annak, mint a gyermek, ha azt látjuk, hogy nagy tehetségű íróink, ha százazreket nem is, de tekintélyes vagyont ké-

pesek szerezni az irodalomból; mert ez arra mutat, hogy nagyot haladtunk csak ötven év alatt, midőn annyi volt, mint éhenhalás, ha bármely talentomos író pennája után akart megélni. Örülünk annak, ha Jókai abban az állapotban van, hogy egy nagy politikai napilap kiadására ezreket kockáztathat. De nem örülünk annak, ha az eshetőleges áldozatot nem a magyar, hanem a német irodalom érdekében teszi. Jókai figyelmeztet arra, hogy »irodalom és politika két különböző állat.« Különböző ám, ha a politika szó nélkül folya, valami titkos néma szavazás útján. De már maga a szónoklat oly szorosan rokon az irodalommal, hogy ezen tekintetben nem lehet mondani: más a politika, s meg más az irodalom. Mennyivel nagyobb tévedés ily különböztetést tenni, mikor éppen csak hírlapról van szó, mely eminenter az irodalom körébe tartozik. Az irodalom nem csupán a poezisre szorítkozik; a theologiától a kovács-mesterségig, a tudomány, politika, társadalmi élet, kereskedelem, ipar, minden az irodalomnak egy-egy ága. Egy journal pedig, mely ezeket majd mind felöleli, hogyan szűnnék meg az irodalomhoz tartozni? Egy napilap bizonyos fontosabb magára a nyelv életben tartására, sőt elterjedésére nézve egy-egy könyvvel. Sőt ha Jókai figyelt volna rá, észrevette volna, hogy egy-egy angol vagy francia híresebb lap mennyire kiténik a nyelv és irodalom művelése által, midőn a tiszta, világos, erélyes és csinos styl útján is törekszik eszméinek terjesztésére; észrevette volna, mily kiváló irodalmi fontosságot tulajdonítanak írók és közönség a journaloknak. Ezenkívül a könyv-irodalom dolgában is különösen a hírlapokban keresi a közönség az eligazodást, s ha tán Jókai kevésre becsüli is a fölvilágosult s meggyőződés-sugallta kritikát, láthatná, hogy a nevezett művelt nemzetek lapjainak kiadói és szerkesztői másképp gondolkodnak, s másképp összes olvasó közönségük is. Szóval: nem tudnám, mit nem lehetne kizárni az irodalomból, ha egy politikai napilap kiragadható belőle. Ha mindjárt csak politika lenne is benne, oda tartozik az; mennyivel inkább oly lap, melynek egy Horn a szerkesztője, ki francia iskolában lett journalistává s tudja, mi minden tartozik a politikához, s mi minden ezenkívül is egy politikai laphoz; s egy Jókai a kiadója, ki

maga nyilvánítja, hogy politikán kívül regény is lesz benne!”

A cikk érvelése nem hagy kétséget afelől, hogy a hetvenes évtizedbe éppen csak belépő magyar kritika számára a napilap olyan *irodalmi* közeget jelent, amellyel kénytelen számolni. Ma is megszívlelendő lehetne, hogy az anyanyelvi kultúrát mindenfajta kultúra alaprétegének tekintik (a politikai kultúráénak is!), amelyre azonban a legerőteljesebb hatást nem a könyv, hanem a nagyságrenddel nagyobb nyilvánosságot elérő tömegműködés (ekkor: a politikai napilap) képes gyakorolni. A pesti német lapok ezért jelentenek az egészséges konkurencián túl egyúttal fenyegetést is a magyar nyelvű lapok számára. A tét jóval nagyobb, végső soron a nyilvánosság, és annak nyelve. A napilap másfelől a tárcarovat révén az irodalmi nyilvánosságnak is alakító tényezője, a könyvismertetések a könyvvásárló- és olvasó publikumot orientálják, míg a regénytárca, bár a szórakoztatás szolgálatában, de maga is szépirodalmi kínálattal lép elő. Az a funkció-megoszlás, amelyre Gerhard von Graevenitz mutatott rá, nevezetesen, hogy míg a könyveket ismertető tárca az autonóm irodalom rendszerének alkotóelemeire, a könyvekre irányul, és így befolyásolja a művek kanonizálódását, addig a *regénytárca* napi olvasmányt kínálva, tárcaregényként, soha nem válik a kanonizáció tárgyává, (Vö. von GRAEVENITZ, Gerhart, *Memoria und Realismus. Erzählende Literatur in der deutschen 'Bildungspresse' des 19. Jahrhunderts = Memoria. Vergessen und Erinnern*, Hg. von Anselm Haverkamp, Renate Lachmann, München, Wilhelm Fink Verlag, 1993. 298. skk. A kérdéstről bővebben: HANSÁGI Ágnes, *Lebomló médiumok – épülő archívumok: az irodalom nyilvánossága, Egy elfeledett Móricz-regény esete a Pesti Naplóval = Filológia – nyilvánosság – történetiség*, Szerk. Kelemen Pál et. al., Budapest, Ráció, 2011, 153–197.) itt is megfigyelhető. Az Ujvári által közreadott kritikáknak és könyvismertetéseknek soha nem a tárcaregény, hanem minden esetben az újságon „kívüli” médium, a *könyv* a tárgya. Akár a magyar nyelvű könyv is, de soha, egyetlen esetben sem a tárcaközlés.

A kötet első nagy egységét alkotó részben

Ujvári a *Lloyd*-lapok történetének ismertetését követően kitér a tárcának eme kettős értelmére is. A *Lloyd*-lapok Jókai-kínálatát áttekintő részt a négy legfontosabb tárcaszerző, Dux, Sturm, Silberstein és Hevesi portréja követi, majd a közölt szövegek rövid szemléje, a recepció most közreadott, és sokáig elfeledett szövegdokumentumainak ismertetése zárja le. Talán ez a rész világít rá a legélesebben arra a problémára, amellyel a 19. században még kétnyelvű kultúra jelenkori kutatója kénytelen szembesülni, de amelyet senki nem kerülhet el teljesen, aki magyar irodalomról idegen nyelven beszél vagy ír. Azok a kritikák és könyvismertetések, amelyeket Ujvári közread, mindenekelőtt a magyar kutatók számára lehetnek beszédesek. A kötet számol is ezzel, amikor tulajdonképpen két közönségnek beszél, hiszen a szövegdokumentumok tartalmi ismertetése azok számára kínál megbízható áttekintést, akik nem kifejezetten Jókai-kutatóként, de tájékozódni szeretnének a német nyelvű magyar irodalomkritikáról. [Azt is szerencsésnek tartom, hogy ezt magyarul is olvashatjuk, vagyis az itt közreadott forrásanyag nem záródik ki az egyetemi oktatásból. (UJVÁRI Hedvig, *Reklám, hír és szórakoztatás mentén, A Jókai-recepció a pesti német nyelvű sajtóban 1867 után = Jókai és Jókai, Tanulmányok*, Szerk. Hansági Ágnes, Hermann Zoltán, Budapest, L'Harmattan–Károli Gáspár Kiadó, 2013, 55–84.).]

Ha arra a kérdésre kellene válaszolnom, számomra mi Ujvári könyvének legfőbb érdeme, akkor mindenekelőtt két pontra térek ki. A tárcaregények táblázatos katalógusából több fontos információ is kiolvasható. Bizonyítja egyfelől azt a korábban már sejtett tényt, hogy a tárcaközlés magyar és német nyelven szinte párhuzamosan folyik, és inkább az jelenti a kivételt, ha a német fordítás jelentős késéssel indul. A regények egy idejű közreadása a pesti német lapokban a kiélezett versenyhelyzet következménye. Az előfizetésekért vívott harcban az eseményszámba menő, új Jókai-regény tárcaközléséről a pesti német lapok sem mondhattak le: a lokális szenzáció hírértéke felülírja az originalitás és a nyelv kérdését. A német nyelvű könyvmegjelelések gyakorlata megegyezik azzal, amelyet itthon a *Pesti Napló* alakít ki 1850-től kezdődő-

en: vagyis a regények tárcaközlésének lezárulása után jelenik meg a regény könyvként. A másik, és ennek nem ellentmondó felismerés, hogy Dux és Silberstein ismertetései is a magyar kritikai közegnek, de mindenekelőtt a művelt közönségnek szólnak. Az általuk használt szempontrendszer és szótár lényegében nem tér el a korabeli magyar kritikától. Mindez annak ellenére is igaz, hogy Silberstein (Ötvös) 1881-ben a *Pester Lloyd Péter*ről szóló kritikájában magát a magyar kritikát is bírálata tárgyává teszi.

Szembeötlő azonban, hogy a kortársi Jókai-recepció térképén az itt közreadott írásokat, a sokszor nyíltan bíráló mozzanatok ellenére is minden kétséget kizáróan az „apologetikus diskurzus” szövegkorpuszába kellene sorolnunk. Amit kritikusai a *Lloyd*-lapokban a szemére hánynak, az lényegében nem különbözik „kanonikus” bírálóinak kifogásaitól: a nem mindig kordában tartott fantázia, a kompozíció gyengeségei, a pszichológiai valóság hiánya a leggyakrabban visszatérő elemek. Dux Adolf *Az aranyember* ismertetésében hosszan elemzi a Vaskapu leírását, amelyből egyértelműen kiolvasható, hogy ő maga is „realista”, „objektív” leírást várna. Jókai realizmusának a hiánya azonban elsősorban olyan problémaként jelenik meg ezekben az írásokban, amely a kritikusok elvárásaival konfrontálódva válik egyáltalán problémává. Silberstein mindenekelőtt ebben látja az okát a Jókait érő hazai támadásoknak. Jókai pesti német kritikusai számára azonban abból a tényből, hogy Jókai „nem realista”, nem következik, hogy meg kellene kérdőjelezni az író vagy műve rangját vagy értékét. Megengedve persze, hogy számolnak a regénytermés bőségével, és azzal, hogy egy sokat író szerzőnek sem lehet minden műve kivételes remekmű.

Hevesi Lajos a *Pester Lloyd* hasábjain Jókait ötvenedik születésnapján köszöntő cikkében annak a meghatározó, elsöprő hatásnak az okaira keres magyarázatot, amelyet Jókai saját generációjára gyakorolt: „Ma már talán nem is tudjuk, miért ragadt bennünket oly szokatlanul erősen magával; valószínűleg egyszerre tűnt számunkra romantikusnak és szórakoztatónak, miközben Jósikát csak romantikusnak, Eötvöst túl elvontnak és szelleminek, Keményt túl komolynak

és historikusnak találtuk. Mindegyikük közül ő tűnhetett számunkra a legmagyarabbnak: úgy éreztük, a mi nyelvünkön írt, a mi szívünkben és szívünkhez szólt.” A *Lloyd*-lapok kritikusai a kötet tanúsága szerint osztották Hevesi véleményét, annyiban legalábbis, hogy Jókaiiban nemcsak a világhírű író, de „a magyar regény nagymesterét” látták, akit nyelvi gazdagsága, humora, karakterteremtő képessége, ironiája méltán tesz a magyar irodalom reprezentánsává a világban. Gángó Gábor utószava a következőképpen magyarázza ezt a kortársi kritikával való szembeállításban nagyon is szembeötlő, elfogadó attitűdöt: „A német–magyar publicisták belátták, hogy Jókai – mindenek előtt regényei német fordításának köszönhetően – mint a legelső nemzetközi jelentőségű magyar prózaíró az európai regénypiacon elismert helyet vívott ki magának.” Hevesi, Dux és Silberstein írásai azonban azzal is szembeíthatnak, hogy a humor, és az a tény, hogy egy regény *szórakoztató*, nem feltétlenül és nem kizárólag csak az olvasónak tett engedményeknek, a regiszterváltásnak lehet a bizonyítéka a kortársi Jókai-kritikában. A Jókai-regényeknek az a képessége, hogy felrázzák és megnevettessék olvasójukat, a pesti német kritikákban sokkal inkább olyan erényekként tűnnek fel, amelyek a szövegek esztétikai teljesítőképeségének egyik fontos komponensét alkotva erősíthetik azok hatását.

HANSÁGI ÁGNES

Asa Briggs–Peter Burke, A média társadalomtörténete, Gutenbergtől az Internetig, Budapest, Napvilág, 2012, 460 p.

Asa Briggs és Peter Burke *A média társadalomtörténete* című közös kötete azt ígéri, hogy erősen szelektálva, de átfogó ismeretet nyújt az olvasónak a média társadalomtörténetéről. A szerzőpáros 460 oldalon keresztül arra vállalkozik, hogy 1450-től, vagyis a Gutenberg-féle könyvnyomtatás feltalálásától kezdve egészen napjainkig összefoglalja a média változásait és társadalmi hatását. A választott vizsgálati terep elsősorban az európai kontinens, ugyanakkor az elemzés előnyére válik a francia hagyományokat követő kitekintés távolibb földrészekre.

A szerzők azt tűzték ki célul, hogy a média történetét a média által elindított kulturális és társadalmi változásokra helyezve mutassák be. Briggs és Burke érvelésükben következetesen a média eme változásaira összpontosítanak, bár világosan érzékelhető a kettejük intellektuális érdeklődése és kíváncsisága közti különbség: Burke a társadalomtörténeti, Briggs inkább a technikatörténeti változásokra fogékony. Kitérnek az információ-ellátás, az információszórás, és az információs hálózatok növekedésének kérdésére, illetve a nyilvánosság szórakoztató funkciójára – hogy csak néhány példát említsünk a gazdag tematikából. A szerzők mindvégig a média változásaira összpontosítanak, de emellett nagy hangsúlyt fektetnek a kontinuitásra is. Már a *Bevezető*ben emlékeztetik az olvasót arra, hogy „mekkora a jelentősége a múltnak a jelenben”, vagyis, hogy az új médiumok mellett a régiek nem tűntek el, jelen vannak a társadalomban. A sajátos egymás mellett létezését a kötet jól demonstrálja: következetesen vizsgálja a történelem és a médiakutatás kapcsolatát. Ugyanakkor felhívja a nyilvánossággal foglalkozó történészek figyelmét a kommunikációelméletek és a kommunikációtechnológia jelentőségére, s arra, hogy ezeket a módszertani szempontokat építsék be érvelésükbe.

Az első három fejezet írója, Peter Burke, a kommunikáció csatornáin keresztül próbálja megragadni a média és a nyilvánosság működését. Megismerteti az olvasóval a kereskedelmi útvonalakon zajló információáramlást és a könyvnyomtatás piacának kialakulását. A szöbeli kommunikációt külön tárgyalja a kötet, mivel a kora újkori ember életében kulcsfontosságú szerepe volt a prédikációnak, pletykának, dalnak mint a tömegkommunikáció eszközének. A Burke által vizsgált időszak folyamán a kereskedelmi szféra bővülésével az írásbeliség szerepe megerősödött. Az emberek számára nélkülözhetetlenné vált az információ, így az írás a mindennapok kitüntetett gyakorlata lett. Az írásbeliség növekedése életre hívta az írnoki szakmát. A kora újkor során kialakult médiumok és az ezekkel megjelenő új hivatások (nyomdász, újságíró, könyvárus, kritikus) a média kiemelt szereplőiként természetesen megjelennek az

érvelésben, de az egyes professziók alapos bemutatására – területi okok miatt – nem került sor.

A monográfia további erénye a vizuális kommunikáció, a képes nyomtatványok szerepének hangsúlyozása. A multimédiás kommunikáció egyik fő típusát a különböző rítusok jelentették, amelyek verbális és nonverbális üzeneteket közvetítettek a publikum felé. Az olcsó előállítású nyomatok gyakran az ünnepeken jutottak el nagyközönséghez. Burke rövid esettanulmányokkal színesíti az egyes fejezeteket; az egyik legszemléletesebb példa a Keresztelő Szent János firenzei ünnepét tárgyaló szövegrész, amiben a szerző röviden értekezik a kora újkori „sztárkultusról”.

Burke a tudományos periodikákról sem feledkezik meg, bár szinte csak angol példákat említ. Az angol nyilvánosság fejlődésében a tudományos diskurzus meghatározónak bizonyult, így a tudományos kiadványok egy kicsivel talán hosszabb elemzést érdemeltek volna. A szerző a *Cenzúra* című alfejezetben együtt tárgyalja Anglia és más európai országok helyzetét. Amint közismert, Angliában 1695-ben eltörölték az előzetes cenzúrát, Franciaországban ugyanakkor radikálisan másképp alakult a helyzet. Egy abszolutista, tiltásokra épülő politikai rendszerben a sajtó eltér a parlamenti váltógazdálkodási gyakorlatot kialakító angol modelltől. A politikai rendszer működéséből fakadó különbségeket Burke jól érzékelteti a harmadik fejezetben közölt esettanulmányok segítségével.

A kötet harmadik fejezetében a kommunikációt meghatározó, kiemelkedő eseményeket és ezek nyilvánosságra gyakorolt hatását elemzi a szerző. Ezek között kimerítően tárgyalja a reformáció, a vallásháborúk és a németalföldi felkelés, a puritanizmus és az angol polgári forradalom, az európai felvilágosodás, és a Francia Forradalom jelenségét és időszakát. Kijelenti, hogy „teszteli” Jürgen Habermas téziseit a nyilvánosságról, annak változásáról; itt válik tehát fontossá az előzőekben éppen csak megemlített nyilvánosság fogalma és a német szociológus munkája (HABERMAS, Jürgen, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása, Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával*

kapcsolatban, Budapest, Osiris Kiadó, 1999). Burke leszögezi, hogy szerzőtársával szembeszállnak Habermas nézeteivel, ugyanakkor meglepő módon elmulasztják a nyilvánosság fogalmának és változatainak meghatározását. Pedig ez hasznos és szükséges lett volna, mert az 1962-ben megjelent szintézis főbb tézisei alapvető történeti korrekciót igényelnek. A történészek többsége elveti a gazdaságra és a polgárságra alapozott fejlődéelméletet, a nyilvánosság fogalmát kitágítja, és szembeszáll a gazdaságra alapozott marxista történelemszemlélettel. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a nyilvánoságtörténettel foglalkozó szakemberek a valóságtól elrugaskodottnak, ideáltipikusnak nevezik a habermasi modellt (MÁTYA Mónika, *Történészek Habermasról = Szociológiai Figyelő*, 1999, 1–2, 162–172.). Burke-éknél a habermasi értelmezés és kritikai megközelítések áttekintése kissé rövidre sikerült. Burke csupán annyit jegyez meg, hogy a német szociológus alapvetéseit alapjaiban megingatták a 20. századi történelmi események, és a könyvben csupán utalás található a Habermas munkája körül kialakult terebélyes vitára.

A kötet másik részét a gazdaságtörténész, Asa Briggs jegyzi. Ezekből a fejezetekből megtudhatjuk, hogy az ipari forradalom, a közlekedés forradalma és a kommunikáció forradalma – saját működési mechanizmusaiikkal együtt – egy nagy folyamat egyes, de egymással összefüggő részei. A történész a technikátörténet szemszögéből kívánja bemutatni a média fejlődéséhez szükséges vívmányokat, a gőzgépet, vasutat, távíró, és más kommunikációs vívmányokat. Briggs részletesen, jól összefoglalja a különböző gépek kialakulásának történetét, amelyek – ahogyan mondja – „jóval a tranzisztor feltalálása előtt előkészítették a huszadik század médiaforradalmát”. A leírások időnként igen részletesek, és nyilvánvalóan támaszkodnak a szerző korábbi munkásságára. Briggs egy korábbi művében feldolgozta Karl Marx életútját, s jelen munkájában is felhasználja ennek eredményeit. Marx alakján keresztül próbálja bemutatni, hogy a 19. században hogyan használták a hétköznapiakban a különböző médiumokat, ezek hogyan hatottak az emberek életére és gon-

dolkodására. Marx és Engels világát még a könyvek és a folyóiratok uralták, ugyanakkor felismerték a kommunikációtechnikai innovációk jelentőségét, és Marx, kortársaihoz hasonlóan, azt a nézetet vallotta, hogy a média átforgatása a távíró feltalálásával vette kezdetét.

A szerző által „szentháromságnak” titulált „információ, oktatás, szórakozás” szerepét, médiában kialakult összekapcsolódását fejtegeti a hatodik fejezetben. Briggs írásának nagy előnye, hogy naprakésszé tette a könyvet. Megismerhetjük az Apple és a Microsoft kialakulását, sőt a teljesen újraírt nyolcadik fejezetben bemelegszik a cybertérbe is, amelyről foglalt történeti magyarázatot kapunk. (Az új magyar kiadás a 2009-es angol verzió fordítása, amely változatban a szerzők radikálisan átdolgozták például az említett nyolcadik fejezetet.) A könyv nagy érdeme, hogy kronológiát és tájékoztató irodalmat közöl, ami – ahogyan a szerzők is megjegyzik – igen szelektív, egyéni választásokon alapszik, de az érdeklődő olvasót eligazítja a megjelent szakirodalomban.

A média társadalomtörténetét egyetlen monográfiában lehetetlen bemutatni, ezzel a szerzők is tisztában vannak. Munkájukban igyekeznek felhívni a figyelmet a médiatörténet kitüntetett fordulópontjaira, és azok képi, szöveges értelmezésére. A társadalom és kultúra kapcsolatán keresztül, szemléletes példákkal elemezik a média, médiumok hatását. Briggs és Burke nem ítélik meg, olvasóikra hagyják, hogy megalkossák saját véleményüket a média társadalomtörténetéről.

TRÄDLER HENRIETTA

Kleitenitz Tibor, A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932), Budapest, Complex Kiadó Jogi és Üzleti Tartalomszolgáltató, 2013, 310, XLII p.

„Jöjjön el a földön is a *Te országod!*” – ezzel a mondattal zárul Prohászka Ottokár *Diadalmas világnézet* című írása. A későbbi székesfehérvári püspök 1903-ban megjelent könyvében a katolicizmus saját korához való viszonyának újraértelmezésére tesz kísérletet, s bár magyarországi egyházi vezető társaihoz képest kifeje-

zetten nyitott álláspontot képvisel a korszak modernségével szemben, az alapviszonyt – miként azt művének címválasztása is mutatja – olyan harcként fogja fel, melyben az egyik fél szűkségszerűen elbukik, míg a másik (adott esetben a katolicizmus világnézete) győzedelmeskedik. A 19–20. század fordulója és a 20. század elejének magyarországi szellemi és kulturális életét tekintve azonban közel sem volt ennyire egyértelmű a küzdelem végkimenetele, sőt még a küzdő felek harcállásainak helyzete is folyamatosan változott, de egyre nyilvánvalóbb tényné vált: a katolikus egyház nemcsak a lelkek feletti hatalmát veszítette el, de evilági befolyása a társadalmi élet más területein is lényegesen csökkent. Viszont a 19. század utolsó harmadában a világ egyházban és valamivel később Magyarországon bekövetkező katolikus reneszánsz, amely tulajdonképpen az egyház evilági dolgokban történő fokozott aktivitását jelentette, lényegében a fentebb jelzett ideológiai kontextusban (bár esetenként nagyon is földi célokért) bontakozott ki, s visszahatás volt a század gondolkodás-, politika-, társadalom- és kultúrtörténeti fejleményeire. S habár a katolikus újjászületés a modernség ellenhatásaként jött létre, mégis bizonyos területeken a korabeli katolicizmus modernizálódását eredményezte, így tulajdonképpen paradox jelenségről van szó, ugyanis „[c]éljait tekintve a társadalmi és politikai katolicizmus egyértelműen antimoderista volt, de modern eszközökre, egyesületekre, pártokra, újságokra volt szüksége ahhoz, hogy antimoderista céljait megvalósíthassa.” (DELGADO, Mariano, *Elhúzódo búcsú a kereszténység középkori formájától, avagy a katolicizmus nehézségei a modernséggel* = *Pannonhalmi Szemle*, 2004/1, 42.)

Amikor tehát Kleistenitz Tibor a magyarországi katolikus sajtómozgalom szűk félévszázados történetének feldolgozására vállalkozik, akkor valójában igen komplex történeti problémahalmaz kutatását kell magára vállalnia, nem beszélve arról, hogy a vonatkozó dokumentumok a nyomtatott sajtó megjelent lapszámaitól a sajtó- és a mozgalmatörténet alakulásának hátterét megvilágító állami és egyházi levéltári anyagokig teljességükben eddig feldolgozatla-

nok voltak, a szerzőnek tehát alapkutatást kellett végeznie ahhoz, hogy monográfiáját megírhatta. Az elkészült munka viszont figyelemre méltóan gazdag forrásanyagra építve a magyar és a nemzetközi sajtótörténeti szakirodalmat termékenyen felhasználva, esetenként korrigálva tárgyalja az 1896 és 1932 közötti magyarországi katolikus sajtómozgalom történetét.

Monográfiájában Kleistenitz szakít azzal az úgynevezett „szekularizációs hipotézissel”, amely a felvilágosodás utáni időszakban az egyházak és a vallásosság társadalmi jelentőségének marginalizálódását regisztrálta, s ennek következtében a történettudományi kutatásokban is periferikus helyzet biztosított az egyháztörténet számára. Kutatásainak eredményét feldolgozó munkájában ezzel szemben ahhoz a nyolcvanas évek óta megerősödő historiográfiai vonulathoz csatlakozik, mely az egyháztörténeti kutatások eredményeként a társadalomtörténet egészére érvényes új kérdésfeltevések megfogalmazására törekszik. „Az újabb eredmények szerint – írja Kleistenitz Tibor – ez a jelenség valójában kétirányú folyamat volt: egyrészt valóban megszűnt a vallásosság általános társadalomszervező ereje, azonban ezzel párhuzamosan megjelentek a vallásos világnézet és az egyházak érdekeit képviselő erők is. A modernitás kihívásaira a XIX. század folyamán a felekezetek önmaguk újjászervezésével, ellenkultúra és ellentársadalmak kiépítésével reagáltak. A szekularizáció az újabb felfogás szerint nem egydimenziós lineáris folyamatként, hanem ciklikus hullámmozgásként képzelhető el, amelyet a laicizálódási és az egyházasodási tényezők gyengülésének és erősödésének változása határoz meg.”

A kiegyezés utáni magyarországi helyzetre ez a megállapítás mindenképpen igaz, mert – miként Kleistenitz is kiemeli – a katolikus egyház és a magyar állam viszonya a dualizmus korában is kiegyensúlyozott maradt, a kilencvenes évek folyamán a kifejezetten felekezeti alapon szerveződő politikai katolicizmus az úgynevezett egyházügyi törvények után mégis megerősödött, s ellenzéki pártként lépett be a korabeli politikai életbe, s ennek a politikai katolicizmusnak lett eszköze a politikai küzdelmek során a nyomtatott sajtó. A magyarországi katolikus

sajtó azonban az aktuálpolitikai célokon túl, s a katolikus politikai identitás megerősítése mellett az egyházhoz való kötődést is szolgálta, s mint ilyen általában a világnézeti küzdelem, a „destruktív sajtó” elleni harc eszköze is volt. Mindez viszont csak akkor járhatott eredménnyel, ha megfelelő intézményhálózat biztosította a katolikus lapok megjelenésének szellemi és finansziális hátterét.

Klestenitz Tibor a vizsgált jelenség történetét kronologikus rendben, de probléma-érzékenyen tárgyaló könyve pontosan érzékelteti azt a bonyolult érdekhálót és ellentétrendszeret, melyben a katolikus sajtómozgalom az 1890-es évektől kezdve alakult, s amely vagy segítette, vagy éppen gátolta annak kibontakozását. Elvileg a katolikus egyház szervezeti kiépítettségének biztos hátteret kellett volna adnia a mozgalom számára, azonban a különböző érdekek több területen is ütköztek. Más volt a püspöki kar érdeke egy-egy akció, főként az egyházi lapok anyagi dotációja kapcsán, mint az alsópapságé, de szembe kerültek egymással a klerikusok és a laikusok is, különösen, amikor a katolikus lapok támogatásáról volt szó, s a mozgalom irányítóinak szembe kellett nézni a katolikus társadalmon vallási közönségével, s azzal a ténnyel, hogy körükben is népszerűbbek voltak a liberális, mint a kissé mindig belterjes, klerikális szemléletű egyházi lapok. Mai nézőpontból tekintve igen különös az az eszköztár, amivel a korabeli papság igyekezett híveit az egyházi sajtó anyagi támogatására és olvasására bírni. Klestenitz könyvéből kiderül például az is, hogy a századfordulón a fő ellenségnek tartott liberális és baloldali sajtó olvasása is a meggyónandó bűnök közé tartozott. A napilapok aktuálpolitikai irányát tekintve azonban szembekeverült egymással a kormányzathoz alapvetően lojális felsópapság és a Szabadelvű Párt ellenzékeként konzervatív elveket valló Katolikus Néppárt is. Már ekkor, de az 1920-as években más politikai keretek között is ez a feszültség tartotta napirenden a pártoktól független katolikus sajtó ügyét. Ellentét feszült felekezeti alapon a katolikusok és a protestánsok között is, melyet azonban árnyalt az a tény, hogy mind az első világháború előtt, mind a két

világháború között az államhatalomban a protestánsok jóval nagyobb arányban képviseltették magukat. Ezt az ellentétet csak időlegesen sikerült feloldani a világháború alatt, amikor a Központi Sajtóvállalat keretei között megvalósult a felekezeti összefogás, melynek célja a „keresztény magyarság” ellenségével (a sajtó területén ez továbbra is a hitetlenséget terjesztő „zsidó” sajtót jelentette) szembeni közös fellépés volt, majd 1919 után, amikor az öszirózsás forradalmat és a Tanácsköztársaságot követően berendezkedő „keresztény kurzus” a Keresztény Nemzeti Egység Pártban egyesítette a katolikus és protestáns politikai erőket. A holland mintára hivatkozó pragmatikus politikai szövetség azonban ekkor is csak viszonylag rövid ideig mutatkozott életképesnek.

Klestenitz a katolikus sajtómozgalom történetét feldolgozó monográfiáját lényegében intézménytörténetként írja meg, melynek tagolását a mozgalomnak hátteret és keretet adó intézmények (az Országos Pázmány Egyesület, a Katolikus Sajtóegyesület, a Mária Kongregáció, a Sajtóhölgyszövetség, valamint a Központi Sajtóvállalat) működésének leírása jelentik. A mozgalomtörténet azonban abból fakadóan, hogy a sajtó mindig is érzékenyen reagál a társadalmi, politikai és gazdasági változásokra, tükrözi a vizsgált fél évszázad magyar történelmét, s különösen élesen világít rá az adott korszak meghatározó társadalmi-politikai jelenségeire. Két példát kiragadva: a nőemancipáció és a magyarországi zsidóság kérdése sajátos fénytörésben tűnik fel a katolikus sajtómozgalom történetében. A feminizmus mint a századfordulón világszerte, s egy idő után Magyarországon is megerősödő mozgalom képviselői a hagyományos nőszerepekkel szemben a nők jogainak és közéleti szerepvállalásának a lehetőségéért küzdöttek, s a feminizmus mint téma nem hiányozott a katolikus lapok hasábjairól sem, azonban jellemzően konzervatív nézőpontból ábrázolódik (megjegyzendő: más lapoknál, például a Szabadelvű Pártból újjászervezett Munkapárthoz kötődő *Magyar Figyelő*ben sincs ez másként), s az emancipációval szemben a tradicionális nőszerep, a keresztény családanya alakja helyeződik a középpontba. Látszólag ellentmond en-

nek a Sajtóhölgybizottság szervezése, melynek keretén belül katolikus nők végezték az egyházi lapok terjesztését és agitációját. Kleistenitz megjegyzi azonban: „A katolicizmus apostoli missziójába viszont általában jól beleillett a nő közéleti szereplése, hiszen ez megmutatta, hogy a katolikus értékek követése megoldást jelenthet az emancipáció kérdésére is.”

Mivel a katolikus megújulás nálunk is alapvetően ideológiai harc keretein belül zajlott, ezért a katolikus sajtó első számú ellenfele lényegében a vizsgált korszakban végig a katolikus-keresztény világnézetet megkérdőjelező ideológiát képviselő sajtó volt. A korabeli katolikus média – bár voltak árnyalatnyi különbségek a meghatározó egyéniségeknek beállítottóságát tekintve – alapvetően konzervatív és antilibális volt, legnagyobb küzdelmet a baloldali sajtóorgánumokkal vívta. Az ellenfél megnevezésében használt „destruktív” jelző azonban egyet jelentett a „zsidó szellemiséggel”, s ez a századforduló katolikus reneszánszának legnagyobb, s aligha menthető teherterele. Nevezetesen az antiszemitizmus, ami ugyanúgy jellemző volt Prohászka, mint a történet másik, s szerepét tekintve legjelentősebb hőisére, Bangha Bélára, akinek álláspontját aligha teszi elfogadhatóbbá (megjegyzem: Kleistenitz sem törekszik erre) az, hogy saját zsidósághoz való viszonyát nem antiszemitának, hanem a zsidó szellemiség „elkereszténytelenítő” hatását ellensúlyozni törekvő „aszemizmusnak” nevezte. A magam részéről tennék egy kérdőjelet ahhoz a minősítéshez is, amely szerint Görcsöni Dénes (a Görcsöni Dénes álnév egyébként Friedreich Istvánt rejt) „az egyik legtehetségesebbnek tartott katolikus újságíró” lett volna. Görcsöni – akitől újságíróként általában nem állt távol az antiszemitizmus – volt például az első, aki Ady költészetének recepcióját összekapcsolta a zsidóság bírálatával, s a Nyugat megjelenése után az új irodalom képviselőinek és támogatóinak kvázi jogi felelősségre vonását követelte: „Büntárs és cinkos mindaz, aki e munkához dicsérlettel vagy pártfogással vagy gáncsolás elmulasztásával hozzájárul s ne beszéljünk addig államiságról, nemzeti öntudatról s egyéb ily hangzatos szellemi javokról, amíg büntetlenül vághatja

fejünkhöz a legsértőbb rágalmakat minden tántorgó kocsmatöltelék.”

Mindez azonban csak apróság annak a munkának a nagyságához és jelentőségéhez képest, melyet Klesitenitz Tibor a magyarországi katolikus sajtómozgalom első ötven évének történetét feldolgozó monográfiájának keretei között elvégzett. Mindazonáltal a terjedelmes mű több szempontból is csak a megkezdett munka első állomását jelenti. Ezt jelzi a határdátumok kijelölése is: 1896 az Országos Pázmány Egyesület létrejöttének éve, melyhez a szerző a katolikus sajtómozgalom kezdetét köti, a záró dátum viszont 1932, az Actio Catholica megalakítása, mellyel a szerző feltevése szerint a mozgalom története új szakaszába lépett, de le nem zárult. Az 1932 utáni korszak feldolgozása tehát még elvégzendő feladat. A 2013-ban megjelent könyv pontosan feltárja és leírja a katolikus sajtó történetének gazdasági, politikai, egyháztörténeti és intézményi hátterét, valamint a létrejött intézményeket irányító személyek kapcsolati hálózatát, s ezzel megalapozza a korabeli katolikus napilapok és folyóiratok további kutatását. Ehhez is segítséget nyújtanak a könyv végén függeléként közölt összefoglaló táblázatok.

SZÉNÁSI ZOLTÁN

Lengyel András, A mindennapok szemüvegkészítői, Sajtótörténeti tanulmányok, Budapest, Nap Kiadó, 2013, 383 p.

Lengyel András könyvének egyik fő állítása szerint „a média veszélyes üzem”. Ezt igyekszik alátámasztani tanulmányaival, melyek alapos filológiai munkára épülnek. A 20. század fordulójának neves hírlapjait és sajtóvállalkozásait veszi közelebbről is szemügyre, elemezve az újságírást, az irodalom és nem utolsósorban a politika, valamint az üzleti érdek összefonódásait. Párbeszédet nyit a kommunikációval foglalkozó szakemberek, a marketing-stratégiákat elemzők, a sajtótörténészek és az irodalomtörténészek között. Azért is fontos ez utóbbit kiemelni, mert Lengyel kötetének talán egyik legfőbb tanulsága, hogy annak, aki a korszak irodalmát – a „kanonizált” szereplőkkel egyetemben – kutatja,

érdemes nyitottabban gondolkodnia. Nemcsak filológiai adatok után szükséges tehát nyomozni, hanem a különböző kommunikációs, marketing- és reklámstratégiákkal is célszerű megismerkedni, valamint a korabeli újságíró-gyakorlat mindennapjait megvizsgálni. Életidegen ugyanis az a kép, ami még mindig él mind a nagyközönség, mind az irodalmár szakma tudatában a(z első) nyugatos nemzedék alkotóiról. Főként Kosztolányi Dezső példáján lehet érzékeltetni a problémát: mielőtt a kritikai kiadás forrásfőltáró munkálatai elindultak volna, sokan úgy vélték, Kosztolányi csak néhány irodalmi folyóiratnak küldött írásokat, illetve mindössze pár száz cikket közölt napilapokban a megélhetés miatt. A filológiai munkák azonban bizonyították: megközelítőleg 358 lapban közölt szöveget, több újságnál volt belső munkatárs, így számos vezércikket és szerkesztőségi anyagot írt, valamint – a szövegváltozatokkal együtt – összesen tízezer fölöttire tehető az egyes sajtóorgánumban megjelent munkáinak száma. Tehát nem időnként napilapoknál is dolgozni kényszerülő szépíró volt, hanem a szakmáját alaposan ismerő, annak lépcsőfokait végigjáró, profi újságíró.

Mielőtt azonban előreszaladnánk a Kosztolányival foglalkozó tanulmányok ismertetéséhez, érdemes a kötetnek azokat megelőző szövegeiről szólnunk. Előszavában Lengyel András főltárja hipotézisét, miszerint a média valóságformáló (és -konstruáló) erő, azaz hatalmi tényező, amely a tömegek befolyásolásán keresztül éri el célját. A „hír” objektivitását megkérdőjelezi, hiszen már maga a szelektálás, a hangsúlyok elhelyezése is orientál. A „manipulátori” szerepet az újságírókra és a médiatulajdonosokra egyaránt ráosztja, nem feledkezve meg arról, hogy az előbbi mégiscsak inkább eszköz az utóbbi kezében. Azzal, hogy az újságírók – az esetek többségében – névvel is vállalják cikkeiket, a felelősségben is osztoznak. A névtelen cikkek felelőssége azonban már nehezebb kérdés, és komoly etikai vonzattal bír. Mindez azért válik érdekessé, mert tudjuk: a 19–20. század fordulóján alkotó írók jelentős része újságíróként kereste kenyerét. Szépírói munkásságuk megítélése, kanonizációs pozíciójuk erősödhet, vagy épp megrendülhet, ha a média gépezetében megvalósult, nem egy-

szer politikai szerepüket alaposabban is föltérképezzük.

Az első tanulmány Cholnoky Viktor vezércikkeit elemzi. Lengyel már ebben fölveti: a kanonizáció „mindig irodalmon kívüli eszközökkel és megfontolásokból zajlik”, a „kanonizálók” pedig csak egy adott szövegkorpusz ismeretében nyilatkoznak, megfelelkezve például Cholnoky publicisztikájának egyéb teljesítményeiről. A vezércikkek írása szükségképpen magába foglalja a politizálást, tehát – akárcsak Kosztolányinál – ezúttal is egy (ismerethiányból fakadóan, vagy épp „problémakerülésből”) idealizált íróemberről derül ki: nem a Parnasszuson, hanem a hétköznapiakban élt, s még a politikáról és a közéletéről is megfogalmazta véleményét. A tanulmány tárgya *A Nap* című bulvárlap 21 vezércikke, melyek mindegyikét névvel jegyezte Cholnoky. Lengyel több ízben is megjegyzi: az éppen tárgyalt lap története, illetve a releváns sajtótörténeti fejezet, valamint az adott író életrajza nincs megírva. Folyamatosan szembesíti az olvasót a szomorú valósággal: az elmúlt évtizedekben rengeteg filológiai munka maradt el, ezekkel a mai napig adós a tudomány. Nemcsak Cholnokynak nincs nagyobb terjedelmű, a korszakot is bemutató (s ezzel együtt a kor sajtóviszonyait is föltáró) életrajza, hanem a nagy nyugatos húzóneveknek sem. A bibliográfiák terén hasonló a helyzet: ismerjük a Babits-bibliográfiát, ám hol van a többieké? Ezekből ugyanis fény derülne arra a kiterjedt tevékenységre, amit 20. század eleji íróink az újságírás és -szerkesztés terén végeztek. Lengyel kitér arra is, hogy Cholnoky idővel *A Hétnak* ugyancsak munkatársa lett, azaz két különböző irányultságú médiumnak dolgozott egyszerre. Akadnak irodalmárok, akik szerint „közhely”, hogy a korszak írói – politikai értelemben – jobbra is, balra is írták cikkeiket, mégis azzal szembesülünk: mind a szakmai, mind a szélesebb közvélemény szereti klikkekhez kötni ezeket az alkotókat, kategóriákba sorolni munkásságukat, és „elvtelennek” minősíteni azt, aki önállóságra, függetlenségre tör. E sorok írója fontosnak tartja e „közhely” folyamatos hangsúlyozását, emellett egyetért Lengyel Andrással abban, hogy mindezt filológiai adatokkal alátámasztva prezentálja.

Az elemzések egyúttal arra is rámutatnak: Cholnokyt nem csak a valahová tartozás nem érdekelte, de még az sem, hogy *mások* milyen klikkekben, pontosabban milyen pártpolitikai kötelékben szerepelnek. „Cholnoky mindent és mindenkit bírál, a mai konzervatív és progresszív kánon politikusait egyaránt” – hangsúlyozza Lengyel. Tisza Istvánt ugyanúgy kritizálta, mint a Társadalomtudományi Társaság Jászi Oszkárját. „Nemzeti” politikát akart, miközben a szociáldemokrata Vázsonyi Vilmost tartotta a „kiteljesedő demokrácia politikusának”. Ám még Lengyel András számára is zavarónak tűnik ez a sok ellentmondás. A kérdések megválaszolásához Cholnoky szociokulturális hátterének, illetve karakertípusának föltárását hívja segítségül. Egyet lehet érteni azzal a meglátással, miszerint az *ember* megértésén keresztül vezet az út a nyilatkozatok megértéséhez. Ugyanakkor – más tanulmányok esetében is ezt tapasztaljuk – Lengyel András saját perspektívájából tekint „le” az elemzett karakterre: nem az empátiás viszonyulást, sokkal inkább az utókor perspektívájának tagadhatatlan többlettudását kéri számon a tárgyalt szerzőkön. Több ízben éppen naivitásukat említi „föbünként”. Vajon a 20. század első időszakában élőknek tudniuk kellett volna, miként alakul a történelem? Honnan sejtette volna akkoriban bárki is, hogy a marxizmus tanai olyan utat futnak be, mint amelyet befutottak napjainkig? Honnan láhatták volna előre, hogy a tudomány ideológiai kritikai módszerekkel kezd majd élni? Honnan gondolhatták volna, hogy hiedelmeik egy részéről idővel majd bebizonyítják, hogy azok pusztán „konstrukciók”? Ám Cholnoky, amire tudott, arra érzékenyen reagált annak ellenére, hogy – mint Lengyel írja – „egy premodern, patriarchális társadalom »úri« logikájából” indult ki. Igaz persze, hogy a tudománynak nem kell szükségképpen megértőnek és empatikusnak lennie. Az irodalom tudománya azonban, mint a másik fél gondolatainak megértésére tett kísérlet, mégiscsak megkívánná – a kritikus mellett – az elfogadó attitűdöt is.

A kötet következő tanulmánya *A Hét* című folyóirat *Toll és Tör* rovatát veszi górcső alá. A cikksorozat érdekessége, hogy polemizáló

jellegével a hazai publicisztika új műfajait gazdagította. Ebben a rovatban a *Nyugattól* kezdve a Magyar Tudományos Akadémiáig mindent és mindenkit bíráltak a lap munkatársai. Lengyel kísérletet tesz arra, hogy azonosítsa a pusztán piktogramokkal jelzett szövegek szerzőit. Ahhoz, hogy komolyabb sikerrel járjon, túl sok ellentmondásba botlik. Több piktogram is fedheti ugyanazt az író, valamint több munkatárs is használhatott azonos jelet. Az esélyes jelöltek között mindenesetre nagyobb nevek is előfordulnak: a már tárgyalt Cholnokyn túl a főszerkesztő Kiss József, Kárpáti Aurél, Kóbor Tamás, Kosztolányi Dezső, Szini Gyula, illetve Lovik Károly is belső munkatárs volt ebben az időszakban.

Lengyel András *A „bűn” elbeszélhetősége* címet viselő írása a New York Kávéház társtulajdonosi szerepéről elhíresült Tarján Vilmos riporter működésére irányítja a figyelmet. Tarján munkásságával meglehetősen keveset foglalkoznak, pedig személye és tevékenysége a 20. század elejének irodalomtörténeti kérdéseivel hozható összefüggésbe. Tarján klasszikus műfaja a bűnügyi riport volt. Egyik nevezetes eset, amit megírt, és aminek – saját állítása szerint – még a nyomozásában is komoly szerepet vállalt, Mágnás Elza ügye volt. A mosogatólányként induló kitarott „úrinőt” – aki az osztrák bútorgyáros, Schmidt Miksa szeretője volt – cselédje és annak társa, egy nincstelen péklegény gyilkolta meg. Tarján *Az Est* számára írta meg az anyagot, azonban a történet az összes lapban olvasható volt. E ponton érdemes kiegészíteni Lengyel elemzését egy adalékkal: Kosztolányi Dezső ugyancsak írt Mágnás Elzáról, kétszer is. A *Világ* című napilapban tudósított az ítélethirdetésről (KOSZTOLÁNYI Dezső, *A halál óráján, Két gyilkos portréja = Világ*, 1914. máj. 31., 7–8.), *A Hét* hasábjain pedig a temetésről számolt be (KOSZTOLÁNYI Dezső, *A tót maîtresse = A Hét*, 1914. jan. 18., 33–34.). Tarján és Kosztolányi cikkei között azonban lényegi a különbség. Míg Kosztolányi szépírói eszközökkel (szinte líraian) szól az esetről, illetve lélektanilag igyekszik elemezni a történeteket, addig Tarján hideg tárgyilagossággal mutatja be még a holttest kinézetét is, valamint a fölfedező izgalmával ered a rejtély

nyomába. Érdekes Lengyel „pszichologizálása” ebben a fejezetben: a bűnügyi riportot a néplélektan szükséges kellékeként állítja be, valamint a(z) (freudi–jungii értelemben vett) árnyék(-én) tartományába soroltak kimondásaként. Többek között a jungii pszichológiában fogalmazódik meg – ami szubkultúránknak is részévé vált –, hogy az elfojtott tartomány „megbosszulja” magát, ha sokáig megtagadják. Már Stevenson bestsellere, a *Dr. Jekyll és Mr. Hyde különös esete* is arra „játszott rá”, hogy az el nem fogadott személyiségrés felszínre tör, és korlátlan rombolásba kezd. Ahogy az egyén, úgy a társadalom szintjén ugyancsak működnek e lélektani folyamatok. Lengyel tehát a bűnügyi riport műfajában látja meg az elfojtott energiák lehetséges kiáramlási csatornáját. Mindezzel egyet is érthetünk, ám azon fölvetése megkérdőjelezhető, miszerint számon kéri Tarjánon a tények értelmezését. Egy riporternek – véleményem szerint – nem feladata az értelmezés, hanem csak a tudósítás. Amennyiben értelmezésre vállalkozik, egyfelől meghaladja az újságműfaj kereteit (terjedelmileg is), másfelől sérül az objektivitás kívánalma. Eleve a tények közlésének sorrendje, az esetleges hangsúlyok elhelyezése is veszélyeket rejt magában (mert manipulatív lehet), ám az értelmező kommentárok még inkább orientálhatják az olvasót abba az irányba, amit a cikkíró „megfelelőnek” tart. Lengyel állításával ellentétben e sorok írója úgy gondolja, hogy nem a „magukra hagyott” tények lehetnek veszélyesek, hanem az adott szempont szerint értelmezettek. Ha mindenáron értelmezve kívánjuk előadni a „tényeket”, akkor az olvasókat nem tekintjük felnőttnek, hanem olyan tömegként azonosítjuk őket, akik „vezetésre” szorulnak, tehát: befolyásolhatók, nem pedig önállóan gondolkodó, döntésképes emberek. Természetesen akadnak sokan, akik valóban befolyásolhatók, így a média „veszélyessége”, azaz manipulatív eszközeinek hatásossága éppen nekik köszönhetően érvényesülhet. Ezen kívül Lengyel András ismételt hiányolja a 21. századi perspektívát a száz esztendővel korábbi gondolkodásmód megrajzolásánál. Például Tarján „tótozását” is főlemlegeti, amikor a riporter Mágnás Elza származására utal cikkében. A nemzetiségi politika és az ehhez

kapcsolódó közbeszéd – jól tudjuk – egészen más volt akkor, mint napjainkban. Két világháború és számos nemzetközi konfliktus után eltérő konnotációval bír, ha valakinek a származására utalnak egy újságcikkben, mint amit mindez jelentett a 20. század elején. Tarján Vilmost nem célszerű elmarasztalni azért, mert – napjaink fölfogása alapján – nem „písi” (political correct) a beszédmódja.

Külön tanulmányban foglalkozik a kötet a *Pesti Napló* című napilappal. Utóbbi nemcsak nagy példányszáma és a korban betöltött jelentős szerepe miatt fontos, hanem szerzőinek, valamint – ezzel szoros összefüggésben – irodalmi tevékenységének köszönhetően is. Hatvany Lajos lényegében a *Nyugat* egy részét kívánta átmenteni a napilaphoz (1917 januárjában vásárolta meg a lapot), méghozzá egy ideig sikerrel, ám a történelem menete sajnálatos módon közbeszólt. Lengyel András részletesen bemutatja, hogyan alakult a lap tulajdonlásának kérdése, valamint a nyugatos szerzők életrajzához is adalékokkal szolgál. Ady, Babits, Gábor Andor, Karinthy, Kosztolányi, Kaffka Margit, Lendvai István, Szép Ernő, Tóth Árpád egyaránt munkatársai voltak a lapnak. Érdemes megjegyeznünk, hogy olyan nevek szerepelnek itt együtt – és más sajtóorgánumnaknál is –, akik a forradalmakat követően egymással ellenséges fórumokon bukkantak föl újra. E ponton utalnék arra is, hogy Kosztolányi Dezső éppen a *Pesti Napló* hasábjain, 1919. május 8-án közli azt a vezércikkét, amit a Tanácsköztársaság időszakában a népbiztos Lukács György kiemel, és nacionalistának bélyegez, igazolván azon állítását, miszerint a sajtómunkások „kártékonyak” a kiépítendő rendszer számára (ARANY Zsuzsanna, „*Lucifernek is neveztek...*” Kosztolányi Dezső befogadtörténetének ideológiai vetületei = *A kultúra átváltozásai, Kép, zene, szöveg*, Jeney Éva, Szegedy-Maszák Mihály (szerk.), Budapest, Balassi, 2006, 164–208.).

Lengyel András részletesen beszámol a szerkesztőség működéséről, illetve a korszerű munkakörülményekről is. Mindebből arra lehet következtetni, hogy anyagi megbecsülésben éltek az itt dolgozó újságírók. Kosztolányi későbbi magatartásának megértéséhez szintén közelebb

vihet a körülmények ismerete: amikor valaki, aki az egyik legsikeresebb napilap munkatársa lehet (ahol nemcsak írói ambícióit elégítheti ki, de még anyagilag is viszonylagos jólétben élhet), egyik napról a másikra munkanélkülivé lesz (a Tanácsköztársaság idején), majd – a nélkülözés hónapjait követően – jelentkezik egy jól fizető sajtóorgánumban (az *Új Nemzedék*), és munkát ajánl neki, akkor azt nehezebben tudja visszautasítani. Árnyaltabban látható a *Pardon*-probléma is, ha tudjuk: a forradalmakat megelőzően kifejezetten sikeres, „amerikai” típusú cég vezető munkatársa volt Kosztolányi. Lengyel András arra is kitér, hogy „közös helyiségben dolgozhatott Kosztolányi és Karinthy”, ám mindezt – forrás híján – csak feltételezi. E valószínűsítést a korabeli sajtó megerősíti. A *Színházi Élet* hasábjain több anekdota is napvilágot látott, melyek a *Pesti Napló* szerkesztőségében töltött időszakot elevenítik föl, igazolván Karinthy és Kosztolányi szoros barátságát. 1918. március 31-én például a következőket közölte a színházi hetilap: „Sok történet szól arról a szerkesztőségi szobáról, ahol Farkas Imre, Harsányi Zsolt, Karinthy Frigyes és Kosztolányi Dezső dolgoznak együtt. Itt szoktak lefolyni a magyar zsmnaliszta-élet legmulatságosabb ugratásai és tréfái.” ([Szerző nélkül], *A töltőtoll = Színházi Élet*, 1918. márc. 31. 15., ápr. 7., 45.)

Lengyel András azonban nemcsak a *Pesti Napló* tartalmi kérdéseiről beszél, illetve a munkatársak szerepéről, hanem az egész vállalkozásról is: reklámról, marketingről és „melléküzemágakról”. Utóbbiak közé tartozott például a szerkesztőségi épület kirakatainak reklám-célokra való felhasználása. Háborús tematikájú riportfotókat mutattak be, képzőművészeti alkotásokat, valamint olyan könyveket propagáltak, amelyek saját könyvkereskedésükben voltak kaphatók, sőt annak a Pallasnak a kiadványai voltak, amely ugyancsak a Hatvany–Deutsch-cég tulajdonában volt. Mindezek ismeretében válik igazán érthetővé, hogy azok a szépírók, akik napilapoknak dolgoztak, a mai világban inkább a versenyszféra alkalmazottainak hajszoltabb életmódját folytatták – kiegészítve a kávéházba járással mint a közösségi életterben való részvétellel –, nem pedig csendes visszavonultság-

ban élő elmélkedők voltak. Kosztolányi és Karinthy labbeli erős pozícióját jelzi az *Esztendő* című folyóirat szerkesztésében betöltött szerep. A *Pesti Napló*-nak mint cégnek a könyvkiadás kivüli másik jelentős irodalmi vállalkozása volt a havi folyóirat. Sajnos, a Tanácsköztársaság kikiáltása véget vetett a jól menő vállalkozásnak, ám Lengyel Andrástól a megszűnés konkrét részleteit már nem ismerjük meg.

Külön érdemes szólnunk a Kosztolányi-blokkról, amely hangsúlyos szerepet kap a kötetben. Négy tanulmány is foglalkozik Kosztolányi Dezsőnek az *Új Nemzedék*-nél töltött időszakával. A korszak irodalmát ismerők számára ma már köztudott – nem utolsósorban Lengyel András tanulmányainak köszönhetően –, hogy Kosztolányi 1919 és 1921 között a *Pardon* rovat vezetője volt, amelyben névtelenül jelentek meg többek között antikommunista, antiszemita, irredenta és szabadkőműves-ellenes cikkek. Lengyel András fölteszi az alapkérdést: vajon mely cikkeket írta Kosztolányi? Érvelését filológiai adatokkal támasztja alá, azaz utal a levelezésre, egy Kosztolányi Dezsőnével készített interjúra, az *Új Nemzedék* további munkatársainak – köztük leginkább Szabó Dezsőnek – nyilatkozataira, valamint a bécsi emigránsok több közleményére. Az előzményekre, Kosztolányi szerepvállalásának lehetséges okaira azonban kisebb hangsúlyt fektet, mint amennyit az megérdemelne. Mindössze egy általános jellegű megállapítással éri be, holott Kosztolányi személyes érintettségére több adatunk is van. „Az a tény pedig, hogy a két forradalom képviselte megoldási kísérletek mind külpolitikailag, mind belpolitikailag kudarcot vallottak, azaz nemhogy jobb, de inkább rosszabb helyzetek alakultak ki, mint amilyen a háború előtti kiindulási helyzet volt, szükségképpen kitermelte a visszacsapás szándékát is [...] Az elvesztett lehetőségek visszaszerzésének igényét, valamint a »fölgorgatásra« adott, a »fölgorgató erőket« közömbösíteni szándékozó új, aktív reagálásmódokat: fizikai és verbális erőszakot, stigmatizációt, a társadalmi aszimmetria radikális átrendezését.” A rosszabb helyzetek nemcsak megélhetési nehézségeket, a háborús pusztítások okozta sebeket jelentettek, hanem a – Károlyi-féle forradalmat követő –

kommünt kísérő vörös terrort is, mely fogalom nem olvasható Lengyel András okfejtésében. Nem lehet ugyanis teljes a kép nélkül. Kosztolányi Dezső nemcsak a *Pesti Naplónál* lévő sikeres és ígéretes munkáját veszítette el ezekben a hónapokban – tehát családfőként nemcsak az egzisztenciáját –, hanem életveszélyben is érezhette magát. Mint arról már volt szó, a *Pesti Napló* 1919. május 8-án közölte Kosztolányi Beer úr című vezércikkét, amit maga Lukács György emelt ki, és bélyegzett nacionalistának (MESTERHÁZI Miklós, *Jegyzetek* = LUKÁCS György, *Forradalomban*, Cikkek, tanulmányok 1918–1919, Budapest, Magvető, 1987, 534.; ARANY 2006, i. m. 173–176.). Ezenkívül még egy bizonyíték áll rendelkezésre, amely alapján egyértelművé válik: Kosztolányi valóban fenyegetve érezhette az életét is. A *Vörös Újság* 1919. május 9-i száma ugyanis megtalálható Kosztolányi Dezsőné hagyatékában, az MTA Könyvtár Kézirattárában. A nevezett lapszámban, *Cikk a vezércikkről* címmel (szerző nélkül) a következők olvashatók: „A proletárdiktatura megvalósulása után az uralomra került proletariátus kegyelmes volt a háborúból élő és a dolgozók nyakán már valóságos osztályfölötti osztállyá fajult újságírók henye kasztjával szemben. [...] A legvadabb uszítók és munkásellenesek egyszerre energikusan verni kezdték a mellüket, hogy ők proletárok és mindig azok voltak. És a proletariátus, amely az átalakulás lázas munkájában nem ért rá a férgek eltaposására, nem rázta le magáról ezeket a szivós állatkákat. Nem ütött szét a pesti sajtódzsungelben. Kegyelmes volt. De a morál inszaniti lovagjai rútul visszaéltek jószívével. [...] És megtörtént az első intézkedés a sajtóbrigantik ellen, rendelet jelent meg, hogy a volt polgári lapok cikkeit aláírva kell közölni. »Mitriechen!« – vonjátok le a konzekvenciát: aki mit irt, állja is érte a helyét, ha pedig szabotál, nem akar és mer írni, pusztuljon! [...] A román faj ellen, alacsonyabbrendűségét hirdetve uszít nemzetiszíni glóriában a kiérdemesült déli bulvárlap. Beer urral kapcsolatban az osztrákok ellen izgatnak lírai költők és közgazdasági szakértők, a francia gloárról négy év előtti hangon ír a finanszipalistaszini kritikusa és egyéb megújódott főnixek. [...] Hát most már elég

volt tisztelt urak! A proletariátus diktatúrája nem komédia. Tűrhetetlen, hogy a kommunizmus ígéje körül még most is csábtáncot lejtjenek ezek az óvatos duhajok. Betelt a mérték!” A kivágaton a kiemeléssel jelzettek zöld tintával vannak aláhúzva, a kétszeresen kiemelték pedig duplán aláhúzva, a lap szélén ugyancsak zöld tintás felkiáltójel látható. Ez az adalék mindenképpen fontos előzménye Kosztolányi *Új Nemzedék*-beli szereplésének. Mindezek ellenére egyet kell értenünk Lengyel Andrásal abban, hogy mind a *Pardonok* jelentős részét, mind a vezércikkek egy részét – a kötetben elemzetteket is – Kosztolányi Dezső írhatta. A nagyobb problémát inkább az jelenti: hogyan kezeljük napjainkban ezt az információt? Van-e annyira *felölt* a mai magyar társadalom – beleértve az értelmiséget is –, hogy higgadtan és tárgyilagosan mérlegelje a helyzetet? Kosztolányi életének egy időszakában – névtelenül ugyan, de – radikális nézeteket vallott, amit újságíróként érvényre is juttatott. Lengyel András e sorok íróját – hivatkozva a több, *Pardon*-problémát tárgyaló írás egyikére (ARANY Zsuzsanna, *Politics and Literature, A Case Study: Kosztolányi's Reception during the Communism = Hungarian Studies*, 2009, 57–74.; „*Pardon, Kosztolányi*”, *Dokumentumok és kérdések egy rovat körül* = *Kalligram*, 2009. nov., 57–64. [Bővített változatban újraközölve: = *Isten bálján*, Kosztolányi-tanulmányok, Veszprém, Művészetek Háza, 2010, 60–84.]; *A Pardon-ügy* = „*Alszik a fény*”, *Kosztolányi Dezső és Csáth Géza művészete*, Bednaries Gábor (szerk.), Budapest, FISZ, 2010, 271–317.; *Pardon vagy bocsánat?* = *Kalligram*, 2010. szept. 103–104.) – Kosztolányi apológétjának nevezi. (Igaz, „nagyobb” neveket ugyancsak bírál, nem feledkezve meg arról, hogy a „hierarchiabeli” különbségeket is érzékeltesse, ám szó szerint csak e szemle szerzőjének – önállóan elért – kutatási eredményeit idézi.) Amennyiben védelemnek számít, ha egy kutató igyekszik megérteni emberileg és lélektanilag is Kosztolányi cselekedeteit, illetve hangsúlyozza, hogy közel száz évvel ezelőtt egészen más volt a politikai beszédmód, mint napjainkban, valamint a történelmi tapasztalat is híján volt a holokausz-borzalomnak, akkor valóban apológéta

címkrét lehet rámaggatni. Azt azonban vissza kell utasítanom, hogy mindezzel a tények elhallgatását és a filológiai munkák megspórolását szorgalmaznám. Sőt, éppen a szembenézésre buzdítok, ám óvakodom az ítélkezéstől és az elfogult (nem pedig tárgyilagosságra törekvő) véleménynyilvánítástól.

Lengyel András – e sorok írójával ellentétben – azt is állítja, hogy teljesen „ártatlan” *Pardon* nincs. Érdeemes idéznünk egy olyan írást, amely annak idején „ártatlannak” tűnt számomra. „A hőmérő ma kilenc fok hideget mutatott, noha a naptár csak október 30-ikát jelez. Decemberi fagy gyötri a szellősen öltözött rongyos embereket. A meteorológusok azt mondják, hogy a korai hideg teljesen törvénytellenes és így nem érvényes. Pardon, miért nem nézi meg az időjárás a kalendáriumot?” ([Szerző nélkül], *Pardon... Kilenc fok hideg = Új Nemzedék*, 1920. okt. 31., 3.) „Ártatlan” ez a pár soros szöveg annyiban, hogy nem található benne például antiszemita megjegyzés. Arra azonban valóban akad utalás – mint ahogy még számos más *Pardon*-cikkben –, hogy feltűnő társadalmi egyenlőtlenségek mutatkoztak, illetve a frontról hazaérkező katonák, valamint az utódállamoknak ítélte területekről elmenekülők („vaggonlakók”) nyomorban éltek. Amikor a *Pardon* rovatról beszélünk, a cikkeket *tartalmilag* is érdemes lenne csoportosítani. Tovább segítené a kutatást, ha nem összességében szólnánk a rovatról, hanem számba vennénk, melyik milyen problémaköröket vet föl. Ha ezt megtesszük, kiderül: Kosztolányi több ízben is szót emelt a szegényebb rétegek tarthatatlan helyzetének megszüntetéséért. Igaz, ezt gyakran úgy tette, hogy ellentétbe állította az ő nyomorukat a társadalom felsőbb osztályainak fényűző életmódjával. Az antiszemitizmus abban mutatkozik meg, hogy többször utal az általa gazdagnak tartott rétegek egy részének származására. Nézzünk erre is egy példát, hogy lássuk, milyen különbségek mutatkoznak az egyes glosszák között! „Vázsonyi Vilmos azon siránkozik, hogy még mindig ghetto van. A ghettót tudunkkal törvényesen eltörölték akkor, amikor kimondták a zsidók jogegyenlőségét, melyet az egykori liberális magyar állam végre is hajtott. Mi ma-

gyarok szétszakítottuk a ghetto vasláncát. Nagy csodálkozásunkra azonban pár évtized múlva azt vettük észre, hogy a zsidók aranyláncal zárták el magukat, egy új ghetto. A Rózsadombon, Svábhegyen, Lipótvárosban, a siófoki fürdőn és mindenütt ilyen arany ghettokat találunk. A keresztény »kurzus« és a »numerus clausus« csak meg akarja értetni a zsidókkal, hogy nekik is pont annyi kötelességük és joguk van az életben, mint másoknak, és végre óhajtja hajtani az európai értelemben vett emberi jogegyenlőség törvényét. Pardon, ezt egyelőre ők még nem tudják megérteni, de majd megértik.” ([Szerző nélkül], *Pardon... Egyenlőség = Új Nemzedék*, 1921. jún. 5., 3.) E szemle műfaja és terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé az idézett *Pardon*-cikk részletes elemzését. Annyi azonban leszögezhető: Kosztolányi rovatában jelent meg, és föltehetően ő is írta. Utóbbit az is igazolja, hogy abban az időszakban született a glossza, amelyről már bebizonyosodott: ezekben a hónapokban Kosztolányi egymaga írja a rovatot. A cikkben a származás emlegetésén kívül a numerus clausus-szal való egyetértés súlyos morális botlás, amelyet mindössze az a tény enyhíthet, hogy nem a második világháborút megelőzően írta le Kosztolányi, hanem 1921-ben, amikor még nem lehetett sejteni, hogy a zsidóság elleni szankciók milyen gyilkos gépezet elindításához vezetnek.

Lengyel András ugyancsak kiemel egy *Pardon*-t, és a filológiai megközelítésen túl, retorikailag és stilisztikailag is elemzi. A *nemzeti gyászhoz* című glosszát vizsgálva – amely a Somogyi-Bacsó-féle gyilkosságról tudósít – rokonítja a szöveget a *Nero, a véres költő* egyik passzusával. Való igaz, a *Pardon*-cikkek közül többnek is a tematikája és a szóhasználat a fölidézi Kosztolányi szépirodalmi alkotásainak, valamint tárcáinak egy-egy részletét. Például a *Laczkó úr és a nagyvilág* című *Pardon*-glosszában ([Szerző nélkül], *Pardon... Laczkó úr és a nagyvilág = Új Nemzedék*, 1920. márc. 23., 3.) olyan hasonlatot találunk („Vörösmartyhoz menekültünk vala és Beregi Oszkár pátoszával kezdtük mondani a rég elfakult verset: a sírt, hol nemzet sülyyed el, népek veszik körül s a népek millióinak szemében gyászkonny ül... A sírt megásták, a nemzet elsülyyed, a gyászkonny

azonban – Laczkó Andor pyjamájára hull.”), amelynek párját *Az örmény paradicsom* címet viselő tárcában is fölfedezhetjük: „Szívfacsaró hangulatok vannak itt, az értő számára. A sír, hol nemzet sülyyed el, még nem csendes, még szónokolnak, nyomtatnak, nyelvet újítanak körülötte. Szegény-szegény örmények, dízsírheletet kaptak.” (KOSZTOLÁNYI Dezső, *Az örmény paradicsom*, Tinta, Gyoma, Kner, 1916, 104–105.) Előfordulnak tehát mind szövegszerű egyezések, mind tematikai megfelelések. Lengyel András az utóbbira hoz példát. Okfejtése kiegészíthető: Kosztolányi föltehetően számos alkalommal tapasztalta, hogy a hatalom mindenkor birtokosai valamilyen törvénytelenséget próbálnak „törvényessé” tenni. Mindehhez nem feltétlen volt szükség arra, hogy maga is így járjon el egy-egy *Pardon* „bűnbakképző” retorikájával, hanem elég volt a nagypolitika mozgásait megfigyelnie. Lengyel érvelése ezúttal csak egyetlen részletre fókuszál, ugyanakkor ezen belüli logikája elfogadható. Annyi kiegészítést kell hozzátenni mindössze: a fehérből feketére festés módszere eleve „divatos” eljárás volt abban a korszakban (is) *mindegyik* hatalomra jutó érdekcsoport részéről.

Az *Új Nemzedék* vezércikkeit tárgyaló tanulmányok ugyancsak érdeklődésre tarthatnak számot. Egyet lehet érteni Lengyel Andrásval abban, hogy az idézett szövegeket valóban Kosztolányi írhatta. Természetesen mindez további kutatásra is sarkall: célszerű lenne megvizsgálni a napilap összes, ez idő tájt közölt vezércikkét (illetve a terjedelmesebb szövegeket), és kideríteni, melyek köthetők még Kosztolányihoz. A szerzőség mellett szól az is, hogy ebben az időszakban kevesebbet dolgozott szépirodalmi munkákon, tehát a szerkesztőségi feladatok elvették ideje nagy részét. A *Nero*-regény azonban már olyan tapasztalatgyűjtést mutat, amin nemcsak a *Pardon*-korszak, hanem a Tanácsköztársaság időszakának, sőt a Károlyi-féle őszirozsás forradalomnak a hatása is érződik. Amennyiben kitüntetjük egyik vagy másik forradalmat (illetve az „ellenforradalmat”) mint a regény alapjául szolgáló „élményanyagot”, máris ideológiailag foglaltunk állást. Ám ha belátjuk, hogy a hatalmi harcok és a politikai

intrikák pártoktól és érdekcsoportoktól független, örök emberi gyarolások, közelebb jutunk a tárgyilagosság eszményéhez.

Kötetében Lengyel András foglalkozik még az ál-*Az Est* problémájával, ami az Ébredő Magyarok Egyesületének akciója volt, valamint a hivatalos *Az Est* médiamarketingjével. Ezúttal is szembesül az olvasó a problémával: a korszaknak nincs teljességre törekvő sajtótörténeti összefoglalása, valamint hiányoznak az egyes lapok történetét föltáró monográfiák is. Akárcsak a *Pesti Naplót* tárgyaló cikk esetében, itt is elmondható: a szerkesztőségi életet, illetve a marketinget és a reklámfogásokat bemutató szövegek gazdagítják a korszak irodalomtörténetével kapcsolatos tudásunkat, valamint ugyancsak komoly segítséget nyújtanak a szerzői életrajzokhoz. Igaz ugyan, hogy számos hasonló megállapítás olvasható akár marketing-tankönyvekben is – sőt már a korban is tevékenykedtek konkrétan marketing-szakemberek –, ám mindennek az irodalomtudományba és a filológiai kutatásokba való beemelése alapvető fontosságú. Ezáltal ugyanis fény derül arra, hogy a kultúra – és vele az irodalom – hogyan vált áruvá a 20. század első évtizedeiben, illetve hogyan próbálta finanszírozni magát. Az elmúlt évtizedek gyakorlata miatt – amikor a kultúra nem magáncégektől és szponzoroktól függött, hanem csakis állami támogatásból élt, ezáltal pedig átpolitizálódott – ma is rendkívül tanulságos a kulturális értékek e korai marketingjének ismerete. Tehetségben, szorgalomban, találékonyságban és egyáltalán az irodalom fölértékelésében bőven van mit tanulnunk elődeinktől. Sebestyén Arnold leleményes ötletei – illetve a korszakot jellemző stratégiák megismerése – a jelenkor kulturális fórumainak is hasznára válhatnának.

Az utolsó két tanulmány a cenzúra ügyét járja körbe, konkrét példákat kiemelve. A cenzuratörténet szükségképpen a sajtó (és az ott megjelenő irodalom) átpolitizáltságának problémájára mutat rá. A szegedi Egyetemi Könyvtárhoz került ügyészégi köteles példányok remek iskolapéldáját adják annak, mi volt a hatalom számára kényes kérdés, illetve mely cikkek közlésébe szóltak bele. Lengyel András ezúttal inkább lajstromot tár elénk – a *Népszava* inkriminált

cikkeinek címlistáját –, ám a kiemelt idézetek demonstratívnak mondhatók. Az olvasó több címre is fölkapja a fejét, de – érthető módon – ezek közül csak néhányat elemez alaposabban a szerző. A kötet legutolsó tanulmánya, amely a *Szegedi Népszava* ellehetetlenítéséről ad hírt, pedig a koncepció per klasszikus példáját adja, immár a közelmúlt történelmét is fölidézve. Az írás mindenképpen tanulságos, és a hatalmas térfoglalás jellegzetes, fokról-fokra építkező, az eredeti célokat sokáig homályban tartó módszereit mutatja be.

A kötetről összességében elmondható, hogy Lengyel András jelentős filológiai adalékokat tár az – elsősorban szakmai – olvasóközönség elé. Igaz, a kötet szerzője néhány információt többször is megoszt, s időnként mintha naivitással vádolná olvasóit (ahogyan teszi ezt például Kosztolányi esetében). Kutatásai azonban mindenképpen jelentős eredményekkel gazdagítják az irodalomtörténetet, valamint továbbgondolásra és további kutatásokra is késztetnek.

ARANY ZSUZSANNA